

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՒՍԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

10

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Է. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ
ԴԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 2014

*Հասարակված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի հումանիտար հոսքի համար*

ՀՏԴ 373.167.1: 941(479.25)(075)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)Գ72

Հ 282

- Խմբագիրներ՝** **ԱՇՈՏ ՄԵԼԲՈՆՅԱՆ.** ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
- Հեղինակներ՝** **ԱՇՈՏ ՄԵԼԲՈՆՅԱՆ**
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(ներածություն)
- ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Պատմագիտության դոկտոր
(մաս Ա. բաժին 1, բաժին 4. գլուխ 1)
- ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ**
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(մաս Ա. բաժին 2, բաժին 3. գլուխ 1, 2, բաժին 4. գլուխ 2)
- ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ**
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(մաս Ա. բաժին 3. գլուխ 3, գլուխ 4. § 1)
- ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ**
Պատմագիտության դոկտոր
(մաս Ա. բաժին 3. գլուխ 4. §§ 1-3,
մաս Բ. ներածություն, բաժին 1, 2)
- Մեթոդական մասի
հեղինակներ՝** **ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ.** պատմաբան, մանկավարժ
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Հ 282 Հայոց պատմություն: 10-րդ դասարանի հումանիտար հոսքի դասագիրք:/Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2014.— 256 էջ:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)Գ72

ISBN 978-9939-68-310-2

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2014 թ.

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

1. «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՆ ԱՎԱԳ ԳՊՐՈՑՈՒՄ

Խորացված ուսուցման նպատակներն ու խնդիրները: Հայ ժողովրդի՝ հազարամյակների հարուստ պատմության, համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ ունեցած ծանրակշիռ տեղի ու դերի մասին գրվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, հարյուրավոր դասագրքեր ու ձեռնարկներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է նպաստել աշխարհի վաղագույն երկրներից մեկի՝ Հայաստանի և հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ հայերի պատմական անցյալը հանրությանը ներկայացնելու գործին:

Հետխորհրդային առաջին տարիներին լույս տեսան դպրոցական նոր դասագրքեր, որոնք, մեկուկես տասնամյակ լինելով շրջանառության մեջ, մեծ նշանակություն ունեցան Հայաստանի նորանկախ հանրապետության պատանիներին պատմական գիտելիքներով զինելու և հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու հարցում:

Հայաստանում գործող կրթական համակարգը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու բարեփոխումների ճանապարհին կրկին ծագեց դասագրքերի վերանայման ու հրատարակման խնդիրը: Միջին դպրոցի համար ստեղծվեցին հայոց ամբողջական պատմության դասընթացն ընդգրկող նոր դասագրքեր: Բնականաբար, ծառայավ նաև ավագ դպրոցի ինչպես հումանիտար, այնպես էլ ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար դասագրքեր ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Ավագ դպրոցի խորացված ուսուցման ծրագրի հիման վրա գրված դասա-

գրքերը նպատակ ունեն միջին դպրոցում սովորողների ուսումնասիրած ու յուրացրած նյութի իմացությունը մտանաչափական ավելի բարձր մակարդակի վրա դնելու: Իսարնթացի գլխավոր նպատակն է սովորողներին հիմնարար գիտելիքներ տալ հայկական քաղաքակրթության պատմական զարգացման ընթացքի հիմնական օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Կարևոր նպատակներից է սովորողների մոտ հայեցակարգային մոտեցումներ ձևավորել ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ աշխարհըմբռնման հանգուցային հարցերում:

Կարևոր խնդիրներից են նաև պատմական իրադարձությունները և երևույթները ուսումնասիրելու, հասկանալու, վերլուծելու, համեմատելու, համադրելու, ինքնուրույն եզրահանգումներ կատարելու, հայկական պատմամշակութային ժառանգությունն արժևորելու սովորողների կարողությունների զարգացմանը նպաստելը: Ավագ դպրոցում հատկապես կարևորվում է սովորողների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, ազգային արժեքային համակարգի, նրանց աշխարհայացքի ամբողջական ձևավորման խնդրի լուծումը:

Առաջնային խնդիր է նաև ուսումնական այն գործընթացի ապահովումը, որը հիմնարար գիտելիքների հենքի վրա սովորողներին հնարավորություն կտա զարգացնելու իրենց կարողություններն ու հմտությունները, իմաստավորելու և յուրացնելու ազգային արժեհամակարգի տարրերը:

Այսպիսով՝ ավագ դպրոցը պետք է ապահովի պատմական կրթության շարունակականությունն ու հաջորդականությունը: Հայրենական պատմության իմացության խորացումն ու ամրապնդումը սովորողների համար ճանապարհ կհարթեն դեպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և գիտության բարձունքներ:

Հայոց պատմական փորձի տեսական յուրացումը կնպաստի, որ Հայաստանի Հանրապետության յուրաքանչյուր երիտասարդ քաղաքացի լիովին նվիրվի իր անկախությունը վերականգնած Հայաստանի շենացման և հզորացման նվիրական գործին:

Առարկայի բովանդակությունը:

Ավագ դպրոցի խորացված ուսուցման 10–12–րդ դասարանների դասագրքերի բովանդակության ձևավորման համար հիմնական չափանիշ է ընտրվել պատմության մեկնաբանման և արժևորման քաղաքակրթական սկզբունքը՝ այն գուգորդելով պատմական դարաշրջանների հաջորդականության տեսության հետ: Ուստի ծրագրի բովանդակության հիմքում գլխավորապես դրված են հիմնախնդիրների ժամանակագրական և թեմատիկ ուսուցման մոտեցումները:

Ծրագիրը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է հայկական քաղաքակրթության ամբողջական պատմությունը՝ նրա ակունքներից մինչև արդի՝ հետարդյունաբերական հասարակության ժամանակաշրջանը: Հատկանշական է, որ հայ ժողովրդի փառահեղ պատմական ուղին համաքայլ է եղել մարդկային հասարակության անցած քաղաքակրթական ընթացքին: Հին աշխարհի առաջին զարգացած հանրույթ-

ները վաղնջական ժամանակներից սերտ փոխառնչությունների մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հետ և փաստորեն կազմել են մեկ ընդհանուր պատմամշակութային տարածք:

Պատահական չէ, որ մարդկային հասարակության վաղքաղաքակրթական դրսևորումների զգալի մասը բաժին է ընկնում բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններ ունեցող, սահմանակից և գերազանցապես արիական–հնդեվրոպական ժողովուրդներով բնակեցված նույն տարածաշրջանին՝ Հյուսիսային Միջագետքին, Փոքր Ասիային, Իրանական բարձրավանդակին և Հայկական լեռնաշխարհին: Իրանց վկայություններն են վաղերկրագործական մշակույթի բազմաթիվ դրսևորումները, քաղաքաշինական, հատկապես ամրոցաշինական ու տաճարաշինական արվեստի նմուշները, տոմարագիտական ու տիեզերագիտական գիտելիքների բարձր մակարդակը, ձիաբուծության, մետաղամշակության, զինագործության, գինեգործության զարգացման աստիճանը:

Հայաստանը, հին ժամանակներից լինելով քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը, եղել է եվրոպական ու արևելյան քաղաքակրթությունների շփման, փոխհաղորդակցության և փոխազդեցության կենտրոնում: Հայ ժողովուրդը, շփվելով և փոխազդեցությունների մեջ լինելով տարբեր քաղաքակրթությունների հետ, պահպանել ու զարգացրել է իր ինքնատիպ մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու գոյակերպը: Իրա շնորհիվ հայությունը հազարամյակների միջով հասել է մարդկության պատմության արդի փուլին: Ահա թե ինչու հայկական մշակութային հարուստ ժառանգության հա-

մակողմանի ուսումնասիրությունը եղել է դասագրքերի բովանդակային կարևոր ուղղություններից մեկը:

Հայոց պատմության բովանդակային առանցքը կազմել է նաև հայկական պետականության պատմությունը, որը սերտորեն կապվում է նույն քաղաքակրթական խնդիրների հետ: Երկրագործական մշակույթի հետագա զարգացումը, տոհմացեղային կարգերի անկումը, ռազմական ավագանու դիրքերի ամրապնդումը, քաղաքային կյանքի ձևավորման իրողությունը Ք. ա. III հազարամյակում հանգեցնում են Հայկական լեռնաշխարհում առաջին պետական կազմավորումների ձևավորմանը: Հնդեվրոպական մայր ժողովրդից անջատված հայալեզու ցեղամիավորումների հենքի վրա այդ կազմավորումները միավորվում են, և Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին ձևավորում է համահայկական առաջին պետությունը՝ Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու): Այս ամենը հաստատվում է հնագիտական, լեզվաբանական, սեպագիր, բանահյուսական, ազգագրական, մարդաբանական և այլ աղբյուրներով: Վանի թագավորության գոյության ընթացքում (Ք. ա. IX-VII դդ.) Հայաստանում ստեղծվում է Հին աշխարհի՝ պետական մակարդակի հասցված քաղաքակրթական հզոր մի հենք, որի վրա հետագայում առաջանում են հին հայկական մյուս թագավորությունները՝ Հայկազուն-Երվանդյան, Արտաշեսյան և Արշակունյաց:

Պարբերացումը: Դասագրքերի ժամանակագրական կառուցվածքը տրված է ըստ Հայոց պատմության պարբերացման, որն առանց էական տարբերությունների նույնանում է համաշխարհային պատմության համապատասխան

ժամանակաշրջանների հետ: Հին շրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև ավատատիրական կարգերի հաստատման և պետականորեն քրիստոնեության ընդունման ժամանակաշրջանը՝ III դարի վերջը, միջնադարը՝ IV դարից մինչև XVII դարի կեսերը, նոր շրջանը՝ XVII դարի կեսերից մինչև 1918 թ., և նորագույն շրջանը՝ 1918 թ. մինչև մեր օրերը: Յուրաքանչյուր պարբերաշրջան իր հերթին տրոհվում է մի քանի փուլի:

Ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի հումանիտար հոսքի այս դասագիրքն ընդգրկում է հին շրջանը՝ հայկական քաղաքակրթության ակունքներից մինչև III դարի վերջը, և վաղ միջնադարը՝ IV դարից մինչև IX դարի կեսերը:

Հայոց պատմության առանցքը կազմող՝ ազատության և անկախության պահպանման կամ վերականգնման համար մղված դարավոր պայքարի, դրանում Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցած բացառիկ դերի, համահայկական պետության բացակայության պայմաններում պետականության հիմնական հատկանիշներով (իշխանության մարմիններ, զինված ուժեր և այլն) օժտված զանազան կազմավորումների (իշխանապետություններ, մելիքություններ, լեռնային կիսանկախ համայնքներ և այլն), Հայկական հարցի և այլ հիմնահարցերի քննությունը ներկայացված է 11-րդ դասարանի դասագրքում (885-1918 թթ.):

Եվ վերջապես՝ 12-րդ դասարանի դասագիրքն ընդգրկում է հայոց պետականության նորագույն՝ մոտ 100-ամյա պատմության ընթացքը՝ 1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության, Խորհրդային Հայաստանի (1920-1991 թթ.) և նորանկախ երրորդ՝

Հայաստանի Հանրապետության (1991 թ. մինչև մեր օրերը) պատմական կարևոր իրադարձություններն ու արդյունքները:

Աղբյուրները: Հայոց պատմության աղբյուրները բազմազան են ու բազմալեզու: Հայերի ու Հայաստանի մասին հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են վաղնջական ժամանակներին: XIX դարի վերջերից սկսված հնագիտական պեղումների արդյունքում հարուստ նյութ է հավաքվել: Ժամանակագրորեն նախնադարից մինչև նոր դարաշրջանն ընդգրկող հնավայրերի՝ բնակատեղերի, դամբարանների, բերդերի, հողևոր կառույցների, ամբարների պեղումների արդյունքները վկայում են համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ հայության ունեցած կարևոր դերակատարության մասին: Հնագիտական տվյալները հաստատվում ու լրացվում են բանահյուսական հարուստ նյութով:

Հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար բացառիկ նշանակություն ունեն ասորեստանյան, խեթական, Արարատյան թագավորության (ուրարտական) սեպագիր և այլ արձանագրությունները: Հայաստան աշխարհն արտացոլված է հնագույն քարտեզներում, Աստվածաշնչում, պարսկապարթևական, հունահռոմեական աղբյուրներում: Միջնադարի պատմության համար հույժ կարևոր են ասորական, վրացական, արաբական, բյուզանդական գրավոր աղբյուրները:

Ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ հարևան երկրների պատմության աղբյուրագիտական հենքը դառնում է շատ հարուստ ու բազմազան, երբ V դարի սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած հայոց այբուբենը հնարավորություն է տալիս մայրենի լեզվով արարելու հարուստ գրականու-

թյուն: Գրվում են տասնյակ հազարավոր ձեռագիր մատյաններ՝ հոգևոր-եկեղեցական, բանասիրական, պատմագիտական, բնագիտական և այլ բնույթի գործեր: XVI դ. սկզբին հայկական տպագրության ստեղծումը, իսկ XVIII դ. վերջից հայալեզու մամուլի ծնունդը նոր թափ հաղորդեցին հայոց պատմության աղբյուրների հարստացման գործընթացին: XIX-XX դարերում այս ամենին գումարվեցին նաև տարբեր երկրների արխիվներից քաղված հարուստ վավերագրերը՝ ավելի հարստացնելով հայոց պատմության աղբյուրագիտական հիմքը:

Հայ պատմագիտության անցած ուղին: Հայոց պատմությանը նվիրված հին և միջնադարյան հայ ու օտար հեղինակների ուսումնասիրությունների մեջ իր նշանակությամբ անգերազանցելի է մնացել համաշխարհային պատմագրության հսկաներից մեկի՝ V դարի հեղինակ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեծարժեք երկը: Դարեր շարունակ որպես անփոխարինելի դասագիրք ծառայած այդ աշխատությունը բազմաթիվ հայ սերունդների կրթել ու դաստիարակել է հայրենասիրության ոգով, հայրենիքի նկատմամբ անսահման սիրո ու նվիրումի զգացումներով, ժամանակների արհավիրքներին ու մարտահրավերներին դիմակայելու կարողությամբ և իրենց ապագան կերտելու պատրաստակամությամբ: Պատահական չէ, որ հայ պատմագրության հիմնադիր Խորենացին հետագա բոլոր պատմիչների համար եղավ մեծ մտածողի վառ օրինակ, նրա երկը դարձավ իսկական ուղեցույց ու սկզբնաղբյուր: Արդեն V դարում հանդես եկան հայ պատմագրության նշանավոր դեմքեր Ագաթանգեղոսը, Կորյունը,

Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, 'Լազար Փարպեցին: VII դարում կազմավորվեց Մովսես Խորենացու սկսած և Անանիա Շիրակացու ավարտած պատմաաշխարհագրական բնույթի «Աշխարհացոյց» նշանավոր երկը:

Զարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում հայ պատմիչները, հետևելով V դարում ձևավորված ավանդույթին, շարունակեցին «Հայոց պատմություն» վերնագրով նոր աշխատությունների ստեղծման գործը: Գրվեցին նաև համաշխարհային՝ տիեզերական պատմության վերաբերյալ երկեր: Այս շրջանում ի հայտ եկան նաև Հայաստանի առանձին նահանգներին կամ նշանավոր տոհմերին նվիրված գործեր:

Հայ պատմագիտության զարգացման համար նոր խթան դարձավ XVIII դարի նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմություն» եռահատոր աշխատությունը, որը Մովսես Խորենացու երկից հետո հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը գրելու երկրորդ հաջողված փորձն էր:

XIX դարը և XX դ. սկիզբը ինչպես ամբողջ հայագիտության, այնպես էլ պատմական գիտության աննախադեպ առաջընթացի դարաշրջան էր: Այդ ժամանակ հայոց պատմության բազմապիսի հիմնահարցեր բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են ոչ միայն հայ, այլև օտար, հատկապես եվրոպացի հայագետների կողմից: Առանձնապես կարևոր էին օտար հեղինակների՝ հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի տեղի մասին ուսումնասիրությունները: Այդ ժամանակաշրջանում ասպարեզ եկան մի շարք նշանավոր հայ պատմաբաններ՝ 'Լևոնդ Ալիշանը, Ալեքսանդր Երիցյանը,

Նիկողայոս Ադոնցը, Առաքել Բաբախանյանը (Լեո) և ուրիշներ:

Ցավոք, նույն ժամանակաշրջանում ծնվեցին ոչ միայն սխալ, այլև հակազիտական ու հակահայկական առանձին տեսակետներ, որոնք հետագայում քաղաքական դրդապատճառներով օգտագործվեցին մեր պատմության հանգուցային մի շարք խնդիրներ խեղաթյուրելու նպատակով: Մասնավորապես առաջ քաշվեց Հայկական լեռնաշխարհում հայերի եկվորության տեսակետը, կասկածի տակ դրվեց միջնադարյան հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, մատենագիրների գործած ժամանակի և ընդգրկման հարցը և այլն: Այդուհանդերձ, հայ պատմագրությունը միաժամանակ ունեցավ նոր ձեռքբերումներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայ պատմագիտությունը հայրենիքում հայտնվեց քաղաքական և գաղափարախոսական կապանքների մեջ: Սակայն շատ պատմաբաններ կարողացան այդ պայմաններում իսկ առաջին անգամ լուսաբանել Հայաստանի պատմության մի շարք հանգուցային հիմնախնդիրներ, տալ դրանց հայեցակարգային լուծումները, նոր բարձրության հասցնել պատմական գիտությունը:

Անկախության վերականգնումից հետո հայ պատմագիտությունը դուրս եկավ նախկին կաղապարներից: Հայ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան անաչառ պատմության ստեղծմանը: Ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ հայագիտության մյուս բնագավառների զարգացումը դարձավ առաջնակարգ խնդիր հայոց պետականության ամրապնդման ու հայ ազգի կենսական շահերի պաշտ-

պանության ընդհանուր ռազմավարական հիմնախնդիրների շրթայի մեջ:

Դասագրքերի հեղինակներն օգտագործել են հրապարակում եղած մասնագիտական գրականությունը, բուհական

դասագրքերը, ինչպես նաև վերջին տարիներին հրատարակված ձեռնարկների նյութերը, վիճահարույց հիմնախնդիրների վերաբերյալ պատմագիտության ձեռքբերումները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են «Հայոց պատմություն» առարկայի խորացված ուսուցման նպատակները և խնդիրները:
2. Ի՞նչ պարբերաշրջանների է բաժանվում հայոց պատմությունը: Բովանդակային ի՞նչ հիմնական ուղղություններով է այն ներկայացված:
3. Թվարկե՞ք հայոց պատմության հիմնական աղբյուրները: Ներկայացրե՞ք աղբյուրների տեսակները՝ ըստ պատմական զարգացման դարաշրջանների:
4. Հայոց պատմագիտությունը զարգացման ի՞նչ փուլեր է անցել: Նշե՞ք ականավոր պատմիչների և պատմագետների:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱՆՇԻԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայոց հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհը: Բազմադարյան հարուստ մշակույթ ու պատմություն ունեցող հայ ժողովրդի հայրենիքը Հայաստանն է: Այն իր սահմաններում ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Իր բարձր դիրքի պատճառով մեր լեռնաշխարհը հայտնի է նաև Լեռնային երկիր կամ Լեռնային կղզի անուններով:

Հայկական լեռնաշխարհը հյուսիսից եզերվում է Կուր գետով, հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտոսի լեռներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթայով և Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրով: Մեր հայրենիքը արևելքում սահմանակից է Կասպից ծովին, Իրանական սարահարթին և Ուրմիա լճին, իսկ արևմուտքում Անտիտավրոսի լեռներով բաժանվում է Փոքրասիական սարահարթից: Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը կոչվում է նաև Միջնաշխարհ:

Հայկական լեռնաշխարհն ակտիվ

երկրաշարժային գոտի է: Առաջին խոշոր երկրաշարժի մասին տվյալները վերաբերում են Ք. հ. 341 թ.: Հայտնի են 893 թ. Գվինի, 1319 թ. Անիի, 1679 թ. Գառնիի, 1840 թ. Ակոռիի, 1926 թ. Լենինականի, 1931 թ. Ջանգեզուրի, 1937 թ. Երևանի, 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժերը: Գործող հրաբխային գագաթներ են Նեմրութը (Վանա լճի մոտ) և Թոնդուրեկը:

Հայկական լեռնաշխարհում կան բազմաթիվ խոշոր լեռնաշղթաներ: Հյուսիսից դեպի հարավ-արևելք ձգվում է Փոքր Կովկաս լեռնաշղթան. հաջորդաբար վեր են խոյանում Ջավախքի, Գուգարքի, Գեղամա, Արցախի և Ջանգեզուրի լեռները:

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը Արագածն է (բարձրությունը՝ 4096 մ): Բարձրությամբ ՀՀ երկրորդ գագաթը Կապուտջուղն է (3906 մ): Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ արևելքից արևմուտք, ձգվում է Հայկա-

Մեծ և Փոքր Մասիսները և Արաքս գետը

կան Պար լեռնաշղթան, որը սկսվում է լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթից՝ Մեծ Արարատից (Մասիս՝ 5165 մ): Մասիսի կողքին Փոքր Արարատն է կամ Սիսը՝ 3925 մ բարձրությամբ: Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթը Սիփանն է (4434 մ), որն ընկած է Վանա լճից հյուսիս:

Խոշոր լճերն ու գետերը: Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր լճերն են Սևանը, Վանը և Ուրմիան: Սևանը հայտնի է նաև Գեղամա ծով անունով: Այն ծովի մակերևույթից բարձր է 1916 մ: Հայտնի է նրա իշխան ձուկը: Սևանի ջուրը քաղցրահամ է: Նրա մեջ թափվում են շուրջ 30 գետակներ, իսկ լճից դուրս է հոսում միայն Հրազդան գետը: Վանա լիճը (հնում՝ Բզնունյաց ծով), որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մետր է, ունի չորս կղզի՝ Աղթամար, Կտուց, Լիմ և Արտեր: Քուրն աղի է, և միակ ձկնատեսակը տառեխն է: Կապուտանը (Ուրմիա) ծանծաղ լիճ է, աղիության պատճառով չունի կենդանական աշխարհ: Կան նաև այլ փոքրիկ լճեր՝ Ծովակ Տյուսիսո (Ցելի, Չղբը), Արճակ, Նազիկ, Փարվանա, Գայլատու և այլն: Վճիտ ջրեր ունեն Արագածի վրայի Քա-

Արագած լեռան խառնարանը և հյուսիսային գագաթը

րի լճակը և Նեմրութի խառնարանային լիճը: Հայաստանում կան մի քանի գեղատեսիլ ջրվեժներ (Բերկրի, Թորթուն և այլն):

Հայկական լեռնաշխարհից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի մի քանի խոշոր գետեր:

Եփրատ գետն ունի երկու ճյուղ՝ Արևմտյան Եփրատ (սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս ընկած Ծաղկավաղ լեռներից) և Արևելյան Եփրատ՝ Արածանի (սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից): Երկուսն էլ հոսում են արևելքից արևմուտք և Ակն քաղաքի մոտ միախառնվում են: Հարավում Եփրատը միանում է Տիգրիսին, լցվում Պարսից ծոցը: Հայաստանի մասում Եփրատն ունի 500 կմ երկարություն: Մյուս գետը Ճորոխն է՝ 345 կմ երկարությամբ: Այն սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս՝ Խաչափայտի լեռներից, հոսում արևմուտք, ապա՝ հյուսիս-արևելք և Բաթում քաղաքի մոտ լցվում Սև ծովը: Տիգրիսը, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում է, Հայաստանով անցնում է մոտ 400 կմ և նույնպես ունի երկու ճյուղ՝ Արևմտյան և Արևելյան: Առաջինը սկիզբ է առնում Ծովք լճից, երկրորդը՝ Հայկական Տավրոսից: Տիգրիսը Եփրատի հետ

թափվում է Պարսից ծոց: Կուր գետը, որի երկարությունը 1113 կմ է, սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհում և Արաքսի հետ թափվում Կասպից ծովը:

Արաքսը (հնում՝ Երասխա)՝ հայոց մայր գետը, սկիզբ է առնում Բյուրակնյան (Սրմանց) լեռներից, հոսելով արևելք՝ խառնվում է Կուր գետին, լցվում Կասպից ծովը: Ունի մոտ հազար կիլոմետր երկարություն և ամբողջապես հոսում է Հայաստանի տարածքով:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնի գետերից են Հրազդանը, Աղստեը, Դեբեդը, Ախուրյանը, Որոտանը, Արփան, Ողջին և այլն:

Մեր հայրենիքի տարածքում նշանավոր են Արարատյան, Շիրակի, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Երզնկայի, Ալաշկերտի և այլ դաշտեր:

Բնական պայմանները: Ըստ բնակլիմայական պայմանների՝ Հայկական լեռնաշխարհը բաժանվում է երեք գոտու: Ցածրադիր գոտում, որն ունի ծովի մակերևույթից 350–1000 մ բարձրություն, աճում են խաղող, բամբակ, ծիրան, նուռ, դեղձ և այլն: Հայաստանում աճող ծիրանը Հին աշխարհում հայտնի էր որպես հայկական միրգ՝ արմենիկա: Նախալեռնային գոտին (բարձրությունը՝ 1000–1500 մ) հայտնի է հացահատիկով, գարիով, մրգատու այգիներով և խաղողով: Լեռնային գոտին տարածվում է 1500–2000 մ և ավելի բարձրության վրա: Այստեղ աճում են հացահատիկի և գարու ավելի ցրտադիմացկուն տեսակներ, կան հարուստ ալպյան մարգագետիններ, որոնք նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառները հիմնականում Արցախում, Սյունիք-

քում, Գուգարքում և Տայքում են: Կենդանիներից տարածված են եղև վարազը, աղվեսը, գայլը, առյուծը, արջը, բորենին, նապաստակը, քարայծը (մուֆրոն), եղջերուն: Հայաստանը հռչակված էր որդան կարմիր ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող կարմրաորդից:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է օգտակար հանածոներով, օրինակ՝ աղով (Նախիջևան, Կողբ, Կաղզվան), պղնձով (Ջանգեզուր, Լոռի), նավթով (Կարին), երկաթով (Վանա լճի հարավային շրջաններ), ոսկով (Սպեր, Սողք), շինաքարով (Շիրակ), հանքային բուժիչ ջրերով (Ջերմուկ, Արզնի, Բջնի) և այլն:

Հայաստանի պայմանավարչական բաժանումները: Հայաստանի քաղաքական-վարչական պատկերը պատմական տարբեր դարաշրջաններում տարբեր է եղել: Զարգացման քաղաքակրթական փուլի սկզբնական շրջանում մեր հայրենիքի տարածքում գոյություն ունեին բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումներ: Այդ վիճակը պահպանվել է մոտ երկու հազարամյակ: Ք. ա. I հազարամյակի սկզբներից մեր երկիրը մտավ քաղաքական և հասարակական-մշակութային զարգացման նոր՝ համահայկական թագավորությունների դարաշրջան: Վանի (Արարատյան) թագավորության օրոք և Հայկագունի Երվանդունիների գահակալման առաջին փուլում ամբողջ Հայաստանը միավորված էր հայկական կենտրոնական պետության ներքո:

Իրավիճակը որոշ փոփոխությունների ենթարկվեց Ք. ա. IV դարում, երբ Հայաստանի տարածքում հայտնի դարձան երկու հայկական պետություններ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:

Մեծ Հայքն օտար հեղինակների կողմից հիշատակվում է Արմենիա մայր, իսկ Փոքր Հայքը՝ Արմենիա մինոր: Երբեմն Մեծ Հայքի աշխարհներից Ծովքը, ինչպես նաև վերջինիս սահմանակից Կոմմագենեն առանձնացել ու դարձել են առանձին թագավորություններ:

Հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ դերը կատարել է Մեծ Հայքը, որը, ըստ V-VII դարերի «Աշխարհացոյցի», բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների: Գրանք իրենց ընդարձակ տարածքի պատճառով հաճախ անվանվել են աշխարհներ: Այդ նահանգներն են Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը (Կարնո աշխարհ), Ծովքը (Չորրորդ Հայք), Աղձնիքը, Տուրուբերանը (Տարոն), Կորդուքը (Կորճայք), Մոկքը (Մոկս), Վասպուրականը, Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատը:

Մեծ Հայքի տարածքը 311 հազ. քառ. կմ է, Փոքր Հայքինը՝ մոտ 80 հազ. քառ. կմ: Մեծ Հայքի բոլոր 15 աշխարհները միասին ունեն 191 գավառ, որից 37-ը՝ Վասպուրականում, 20-ը՝ Այրարատում: Ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհն Այրարատն է: Բավական է նշել, որ հայոց մայրաքաղաքների մեծ մասը (Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Երազգավորս, Կարս, Անի, Երևան) այս նահանգում է:

Հայերը միջնադարում ուժեղ պետություն են ստեղծել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելքում ընկած Կիլիկիայում, որն ունեցել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք:

Այսինքն՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Կոմմագենեն և Կիլիկիան միասին կազմել են մոտ կես միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք:

Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ունի 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, իր մեջ ամբողջությամբ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի և ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում ամենաշատ գավառներ մտնում են Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարք և Ուտիք աշխարհներից:

Հայկական երկրորդ պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք աշխարհներից:

Պատմաաշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը Հայոց պատմության վրա: Հայաստանի՝ տարածաշրջանում առաջնակարգ երկրներից մեկը լինելու հանգամանքը մեծապես պայմանավորված է եղել նրա բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով: Հայկական լեռնաշխարհի իշխող բարձրադիր դիրքը ռազմավարական առավելություն է ապահովել շրջակա տարածքների նկատմամբ: Միաժամանակ, բարձր լեռները, հարուստ լինելով ջրային պաշարներով, հարակից դաշտավայրերը ոռոգելու, բնակչությանը խմելու ջրով մշտապես ապահովելու հնարավորություններ են ընձեռել: Հայկական լեռնաշխարհից են սկիզբ առնում հարևան երկրներ հոսող հայտնի գետերի մեծագույն մասը:

Լեռնաշղթաներով ու բարձրաբերձ սարերով կտրտված տեղանքը չնայած որ հաղորդակցության դժվարություններ է ստեղծել մարդկանց համար, սակայն գուգահեռաբար երկիրն արտաքին թշնամիներից պաշտպանվելու անհամեմատ ավելի մեծ առավելություններ է տվել: Հատկանշական է, որ հայոց արքաներն ու իշխաններն այդ պատճառով

առանձնակի ուշադրություն են հատկացրել լեռնանցքների ամրապնդման գործին՝ դրանով իսկ ուժեղացնելով ամբողջ երկրի պաշտպանունակությունը:

Հայաստանը, լինելով նաև միջագային տարանցիկ առևտրական ուղիների, այդ թվում՝ Արևելքն Արևմուտքին կապող Մետաքսի ճանապարհի վրա, տնտեսական մեծ զարգացում է ապրել: Ընդ որում՝ Արևելքից Արևմուտք անցնող տարանցիկ առևտրի ճանապարհները Հայաստանի տարածքում ունեցել են երկու ուղիներ՝ Հարավային և Հյուսիսային: Իրանք անցել են հին և միջնադարյան հայկական բազմաթիվ նշանավոր քաղաքներով՝ Վան, Տիգրանակերտ, Արճեշ, Արծկե, Մանազկերտ, Դվին, Արտաշատ, Անի, Կարս, Կարին և այլն: Միաժամանակ Հայկական լեռնաշխարհով են անցել հարավից ու արևելքից դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռնանցքներ ու Սև ծով տանող նշանավոր առևտրական ճանապարհները: Նշանակում է՝ Հայաստանը միջագային առևտրի ու ինքնատիպ քաղաքակրթությունների հաղորդակցման խաչմերուկ էր:

Հայաստանի բարենպաստ պայմաններն ու աշխարհաքաղաքական դիրքը անցյալում և նորագույն շրջանում առաջացրել են տարբեր պետությունների, ժողովուրդների ու քոչվոր ցեղերի հետաքրքրությունը: Այդ պատճառով Հայոց աշխարհը հաճախ է դարձել օտար ասպատակությունների, ավերիչ արշավանքների թատերաբեմ: Հատկապես ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում նորանոր քոչվոր ցեղերի ներթափանցման պատճառով մեծապես տուժել է Հայաստանի բնիկ էթնիկ տարրը՝ հայ բնակչությունը, երկրի առանձին հատվածներ ամայացել են, հաճախ էլ՝ բնակեցվել օտարներով: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայերին հայրենիքից զրկելու նպատակով օսմանյան թուրքերն իրականացրին Հայոց ցեղասպանությունը: Բայց հայությունը, ի տարբերություն այլ հինավուրց ժողովուրդների, կարողացավ այդ ծանրագույն փորձության միջով անցնել: Նա շարունակում է ապրել իր հող հայրենի մի հատվածի վրա և իր գույգ պետականություններով ու սփյուռքով պատրաստ է կրկին տեր դառնալու իր ամբողջական Հայրենիքին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները: Որո՞նք են հայտնի լեռնաշղթաներն ու գագաթները: Թվարկե՛ք Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցած հայտնի երկրաշարժերը:
2. Որո՞նք են Հայաստանի խոշոր լճերն ու գետերը: Ի՞նչ անուններով են դրանք հայտնի: Ներկայացրե՛ք դրանց մասին հետաքրքիր պատմություններ:
3. Նկարագրե՛ք Հայաստանի բնական պայմանները:
4. Ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվել Հայաստանի քաղաքական վարչական պատկերը տարբեր դարաշրջաններում: Թվարկե՛ք Մեծ Հայքի 15 նահանգները: Ձեր կարծիքով ո՞րն է ամենանշանավոր նահանգը. հիմնավորե՛ք:
5. Պարզաբանե՛ք Հայաստանի տարածքի պատմաաշխարհագրական պայմանները և առանձնահատկությունները: Հիմնական գծերով ներկայացրե՛ք դրանց ազդեցությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ընթացքի վրա:

Ա

Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ I. ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐ§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ
ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Նախնադարի պարբերացումը:
Հանրակրթական դպրոցում հայոց և համաշխարհային պատմության բովանդակության ներկայացման հիմքում դրվել է քաղաքակրթական մոտեցումը: Այն զուգորդվում է նաև հասարակարգային մոտեցման հետ: Ըստ քաղաքակրթական մոտեցման՝ **նախնադարյան հասարակության** պատմությունը համաշխարհային պատմության առաջին պարբերաշրջանն է: Այն անվանում են նաև **նախապատմական շրջան**, որովհետև նախորդում է պատմության **քաղաքակրթական** շրջանին:

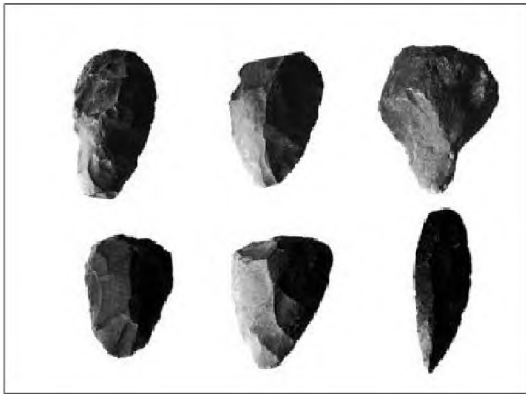
Աշխարհի հնագույն վաղ երկրագործական կենտրոններում հասարակության զարգացման բարձր աստիճանին՝ քաղաքակրթությանն անցնելու սկիզբ ընդունված է համարել վաղ պետական կազմավորումների առաջացման և գրային համակարգերի ստեղծման ժամանակաշրջանը: **Այսինքն՝ մարդկության պատմության քաղաքակրթական շրջանը սկսվել է բրոնզի դարից:**

Հայաստանը մարդու բնակեցման ամենանախնական տարածքներից է: Հենց այդ պատճառով էլ Հայկական լեռնաշխարհը չափազանց կարևորվում է քաղաքակրթության պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Մարդկության պատմության ամենավաղ ժամանակների մասին մեր գիտելիքներն անընդհատ լրացվում և փոփոխվում են: Ընդամենը երեք-չորս տասնամյակ առաջ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ երկիր մոլորակի վրա մարդը հանդես է եկել շուրջ մեկ միլիոն տարի առաջ, սակայն արդի գիտության վերջին տվյալների համաձայն՝ երկրագնդի վրա մարդկությունը հանդես է եկել մեզանից շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ:

Նախնադարի առաջին ժամանակահատվածն անվանում են **քարի դար**, քանի որ մարդու աշխատանքային գործիքների հիմնական հումքը քարն էր: Պատմության պարբերացման նորագույն մոտեցումների համաձայն՝ քարի դարը սկզբնավորվել է շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ և ավարտվել Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին: Մարդկության պատմության այս՝ ամենաերկարատև հատվածը բաժանվում է երեք փուլի՝ **հին քարի դար (պալեոլիթ)**, **միջին քարի դար (մեզոլիթ)** և **նոր քարի դար (նեոլիթ)**: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է այս բոլոր ժամանակաշրջանների հուշարձաններով:

Հին քարի դար (պալեոլիթ): Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված պալեոլիթյան հնագույն կայանը Գու-

Հնագույն մարդկանց գործիքներ վանակապից

գարբում է և ունի ավելի քան 1,8 միլիոն տարվա վաղեմություն: Այն նաև Եվրոպայի և Արևմտյան Ասիայի տարածքում մինչ օրս հայտնաբերված ամենահին կայանն է: Հին քարի դարի հայտնի բնակատեղիներ կան նաև *Արարին* լեռան վրա, *Արզնիում*, *Երևանում* (Հրազդանի ձորի քարայրերում), *Հապիս* լեռան լանջերին, *Ազոխում* (ԼՂՀ Հաղբութի շրջան) և այլ վայրերում:

Այսինքն՝ ըստ հնագիտական վերջին տվյալների՝ Հայաստանի տարածքում հին քարի դարը սկսվել է մոտ 2 միլիոն տարի առաջ և տևել է մինչև Ք. ա. XII հազարամյակը: Իր հերթին՝ հին քարի դարը բաժանվում է երեք ենթափուլի՝ *սարոբին*, *միջին* և *վերին*:

Հնագույն մարդու քարայր-կացարան Բերձորում

Սարոբին պալեոլիթն ավարտվել է մոտ 100 հազար տարի առաջ: Այս ենթափուլի կայաններից և հնավայրերից պեղված նյութերը հիմնականում պատրաստված են բազալտից ու վանակատից:

Մեր նախնիներն այս ժամանակաշրջանում սկսում են աստիճանաբար ձեռք բերել կենսագործունեության կարևոր հմտություններ, որոնցից առաջնայինը կրակի ստացման գյուտն էր: Կրակը ծառայում էր և՛ որպես զենք, և՛ որպես ջերմապահովման ու սննդի պատրաստման միջոց:

Միջին պալեոլիթն ընդգրկում է մեզանից մոտ 100 հազարից մինչև 40 հազար տարի առաջ ընկած ժամանակաշրջանը: Այս ենթափուլին բնորոշ է քարե գործիքների զանգվածային պատրաստումը: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է ավելի քան 150 միջին հինքարիդարյան հուշարձան՝ քարայր-կացարաններ, բացօթյա կայաններ և հնավայրեր:

Այս ժամանակաշրջանում մարդիկ դեռևս ապրում էին փոքր խմբերով՝ նախնադարյան հոտերով: Քարայր-կացարանների ընդհանուր «բնակելի մակերեսը» վկայում է, որ խմբի անդամների թիվը չէր կարող անցնել 20-ից:

Վերին պալեոլիթն ընդգրկում է մե-

զանից մոտ 40 հազարից մինչև 14 հազար տարի առաջ ընկած ժամանակաշրջանը: Այս փուլի սկբում՝ մեզանից 40 հազարից 35 հազար տարի առաջ, Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հինքարիդարյան հասարակությունում տեղի է ունենում շրջադարձային իրադարձություն՝ երկրագնդի վրա հանդես է գալիս *բանակաւն մարդըր (Homo sapiens)*: Մեծ առաջընթաց է տեղի ունենում մարդկանց հասարակական կազմակերպման ուղղությամբ: Անկայուն նախնադարյան հոտին փոխարինում է *դոհմակաւն հաւնայնըր*: Այն արյունակից ազգականների կայուն հասարակական միավորում էր, ուներ բնակության մշտական տարածք և ավելի բազմամարդ էր (150–200 անդամ): Այս շրջանում հարստանում է նաև մարդկանց գործիքների կազմը. պատրաստվում են տարատեսակ քերիչներ, սրածայրեր, կտրիչներ, կացնաձև և դրաձև գործիքներ, դանակներ, ծակիչներ և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վերին հինքարիդարյան շուրջ 60 հուշարձան: Դրանց հիմնական մասը լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան, հարավային և հարավարևմտյան մասերում է:

Այս ժամանակաշրջանում մարդկանց հիմնական գբաղմունքը մնում էր որսորդությունը: Մարդիկ բնակվում էին հիմնականում քարայրերում, ժայռածածկ տեղերում, գետերի դարավանդներում, լճերի ափամերձ և այլ վայրերում: Վերին պալեոլիթի ժամանակի բնակչությունը ձգտել է մոտ ապրել իրեն անհրաժեշտ կենսապահովման պաշարներին: Այս փուլի ավարտին սկսել է ձևավորվել կենսապահովման մի նոր ճյուղ՝ ձկնորսությունը:

Գնալով զարգանում էր մարդկային հասարակության հոգևոր կյանքը: Այս

ժամանակաշրջանում արդեն առկա էր, օրինակ՝ թաղման ծեսը: Մշակույթում առանձնակի տեղ էր գրավում արվեստը: Այն հիմնականում բաժանվում էր երկու խմբի՝ քարանձավային արվեստի քարայրերի պատերին պահպանված գծանկարներ և փոքր չափերի արձանիկներ (տարատեսակ առարկաների վրա փորագրված և ներկանյութով պատված զարդեր, պատկերաքանդակներ):

Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթն ընդհանրություններ ունի շրջակա երկրների այս ժամանակաշրջանի մշակույթների հետ, որոնց հետ միասին մտնում է առաջավորասիական մշակութային գոտու մեջ:

Միջին քարի դար (մեզոլիթ): Միջին քարի դարը, ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, ընդգրկում է Ք. ա. XI–X հազարամյակները: Մեզանից մոտ 14 հազար տարի առաջ, երբ սկսվում է համաշխարհային հետաառցադաշտային տաքացումը, երկրագնդի բնակլիմայական պայմանները բարելավվում են:

Միջինքարիդարյան բնակչության տնտեսության հիմքը շարունակում են մնալ որսորդությունը, ձկնորսությունը և հավաքչությունը, սակայն էականորեն փոխվում է դրանց բնույթը: Նետն ու աղեղը, որ կիրառվում էր վերին հին քարի դարից սկսած, միջին քարի դարում դառնում է որսորդական հիմնական գենքը, իսկ ձկնորսությունը՝ սննդի հայթայթման հիմնական միջոցներից մեկը:

Այս ժամանակաշրջանում են սկզբնավորվել մարդկության առաջընթացին նպաստած ևս երկու կարևոր նվաճում՝ վայրի կենդանիների ընտելացումն ու բույսերի, գերազանցապես հացազգիների մշակումը:

Հայկանշական է, որ հին քարի դարը հաճախ համարում են սնունդ հավաքողների, միջին քարի դարը՝ սնունդ պահեստավորողների, իսկ նոր քարի դարը՝ սնունդ արտադրողների ժամանակաշրջան:

Միջին քարի դարում հասարակության մեջ զգալի է դառնում **ընտանիքի** դերը: Իրա հետ մեկտեղ աճում է տոհմական համայնքների միավորման գործընթացն ավելի խոշոր կազմավորումների՝ **ցեղերի** մեջ: Միջին քարի դարի վերջում զգալիորեն աճում է բնակչության թիվը:

Հայկական լեռնաշխարհի միջինքարիդարյան հուշարձաններն առայժմ թույլ են ուսումնասիրված: Դրանց մեջ կան ինչպես բացօթյա կայաններ ու հնավայրեր, այնպես էլ քարայր-կացարաններ ու ժայռածածկեր: Կարելի է առանձնանել այս փուլին պատկանող հուշարձանների երկու հիմնական խումբ՝ Թռեղքյան (Ծավկայի սարահարթ) և Ապարանյան (Ապարանի գոգավորություն): Այս փուլի կարևոր հուշարձաններ են հայտնաբերվել նաև Ճորոխի, Եփրատի և նրա վտակ Արածանիի, Տիգրիսի վտակ Մեծ

Գեոևս մեզինց մոտ 100 հազար տարի առաջ նախնադարյան մարդը բնակվել է Երևանյան քարայրում

Ջար գետի ավազաններում: Պալեոլիթի վերջին փուլի և մեզոլիթի կարևոր հուշարձաններից է **Շանիդարը** (Կորդվաց աշխարհի տարածքում), որը երկրագնդի վաղ հողագործական և վաղ անասնապահական առաջին հնավայրերից է:

Մարդկանց կյանքում տեղի ունեցող որակական փոփոխությունների առօրեական աճն ու տարածումը դարձան այն հիմքը, որը շուտով Հայաստանի տարածքում ապահովեց «նորքարիդարյան հեղափոխության» հաղթանակը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Քանի շրջանի է բաժանվում մարդկության պատմությունն ըստ քաղաքակրթական մոտեցման:
2. Ինչ գիտեք մարդու ծագման մասին: Ներկայացրեք նախնադարյան հասարակության պատմության ժամանակագրական սահմանները:
3. Որքան է տևել հին քարի դարը Հայաստանի տարածքում: Ներկայացրեք հին քարի դարի ենթափուլերի դրսևորումները մեր հայրենիքի տարածքում:
4. Ո՞ր փուլն է հաջորդել հին քարի դարին: Ինչո՞ւ է այդպես անվանվել: Ինչ նոր երևույթներ են բնորոշ այդ փուլին:
5. Կազմեք Հայաստանի տարածքում նախնադարի փուլերին ու ենթափուլերին վերաբերվող աղյուսակ՝ ընդգրկելով հետևյալ հարցերի պատասխանները. որքան է տևել, ինչ տեսակի հնավայրեր են հայտնի և որտեղ են հայտնաբերվել:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ Ք. Ա. X-IV ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Նոր քարի դար. պատմության առաջին «հեղափոխությունը»: Նոր քարի դարը, ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, Հայաստանի տարածքում թվագրվում է Ք. ա. X հազարամյակից մինչև VI հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանով: Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների նեոլիթյան հուշարձանների պեղումները ցույց են տալիս, որ մեր հայրենիքը համաշխարհային քաղաքակրթության առաջացման գլխավոր օջախներից է:

Ք. ա. X-VIII հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհը եղել է երկրագործության սաղմնավորման խոշորագույն կենտրոն: Այստեղից երկրագործությունն ու դրա հետ կապված հասարակական կյանքի նորամուծությունները (բնակարանաշինություն, մետաղագործություն, իրեցեգործություն, մանածագործություն և այլն) տարածվել են նաև Հայաստանի հարևան երկրներում:

Դեռևս XX դարի կեսերին պեղված *Շանիդար* հնավայրում ոչ միայն հայտնաբերվեցին նեանդերթալյան մարդկանց հետքեր (մոտ 80 հազար տարվա վաղեմության), այլև փաստվեց, որ այն *երկրագնդի առաջին վաղերկրագործական և անասնապահական հնավայրն է (Ք. ա. IX հազարամյակ):* Ավելի ուշ Աղձնյաց աշխարհի տարածքում ի հայտ եկան կոթողային ճարտարապետության հետքեր: Իսկ 1995 թվականից սկսված պեղումների արդյունքում *Պորպարլուր* հնավայրում (Ուրֆա-Եդեսիայից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևելք) բաց-

վեց մինչ օրս հայտնի աշխարհի հնագույն տաճարական համալիրը (Ք. ա. X հազարամյակի կեսեր):

Մեգոլիթի դարաշրջանում տոհմական համայնքներին դեռևս բնորոշ էր *յուրացնող փնտրությունը:* Այսինքն՝ նրանք իրենց գոյությունը պահպանելու համար օգտագործում էին բնության պատրաստի բարիքները որսորդության, ձկնորսության և հավաքչության ճանապարհով: Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում մարդիկ չէին կարող նստակյաց լինել, քանի որ սպառելով տվյալ տարածքի բնական բարիքները՝ պետք է տեղաշարժվեին՝ փնտրելու կենսապահովման նոր տարածքներ:

Նոր քարի դարաշրջանում մարդկությունը անցում է կատարել վայրի քոչվորությունից՝ *նստակեցության, միայն սպառող կենսաձևից՝ արտադրող փնտրության:* Մարդիկ սկսել են աճեցնել բույսեր և բազմացնել կենդանիներ՝ ապահովելով իրենց սնունդը: Նստակյաց դարձած մարդկային խմբերի միջև սկզբնավորվել է պարզ փոխանակային առևտուրը:

Նոր քարի դարում առաջընթացը մարդկության պատմության մեջ այնքան ակնառու է, որ անգլիացի հնագետ *Գորդոն Չայլդն* այդ փոփոխությունների ամբողջությունն անվանել է *«նեոլիթյան (նորքարիդարյան) հեղափոխություն»:*

Նեոլիթյան հեղափոխությունը մարդկության համար ճանապարհ բացեց դեպի զարգացման բարձր աստիճան՝ *քաղաքակրթություն:*

Վերջին տասնամյակների ուսումնասիրությունների արդյունքում տեղորոշվեց մարդկության վաղագույն քաղաքակրթության բնօրրանը, որը հնագիտական գրականության մեջ պայմանականորեն անվանում են *Ռսկյա եռանկյունի*: Այն տեղակայված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարավից հարող մերձակա տարածքներում:

Նորքարիդարյան մշակույթը: Նոր քարի դարում առաջընթացն ակնհայտորեն տեղի է ունեցել մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտներում:

Գոյատևման տարրական միջոցներ ունեցող փոքր գյուղակներին փոխարինեց որոշակի սոցիալական կազմ և զարգացած մշակույթ ու տնտեսություն ունեցող մի հասարակություն: Բնակարանաշինության մեջ ի հայտ եկան որմնաքանդակներով և որմնապատկերներով զարդարված կոթողային կառույցներ, արհեստների մասնագիտացման հետքեր: Միմյանցից բավականին հեռու տարածաշրջանների միջև հաստատվեցին կապեր, այդ թվում՝ առևտրափոխանակային: Առաջընթացի լավագույն վկայությունը *մեգաղագործության* ծնունդն է:

Առաջինը, որ աչքի է զարնում այս ժամանակաշրջանի հուշարձաններում, բնակավայրերի առանձնացված հատվածներում կոթողային շինությունների առկայությունն է: Կառուցման տեխնիկայով և կահավորանքով դրանք խիստ տարբերվում են այլ կառույցներից: Մասնավորապես *Պորտաբլուր* հնավայրի արևելյան հատվածում բացվել է 1000 քառ. մ տարածք զբաղեցնող հրապարակ: Դրա հարևանությամբ պեղվել են մեծ կառույցներ՝ նախատեսված համայնական արողությունների ու հավաքների համար:

Առյուծի պատկերով քարակոթող Պորտաբլուրում

Հնավայրից գտնվել են մարդու գլխի կրաքարե քանդակ և մարդակերպ բարձրաքանդակ պատկերով հարդարված քարակոթող: Հայտնաբերված քարակոթողներից ամենամեծի բարձրությունը հասնում է 9 մետրի և կշռում է ավելի քան 50 տոննա:

Կոթողների վրա բացառիկ բարձրարվեստ գեղարվեստական լուծումներով առկա են սրբազան կենդանիների (ցուլ, վարազ, առյուծ, անգղ, օձ, աղվես, կարիճ և այլն) պատկերներ: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով դրանք համատեղությունների պատկերներ են: Եթե այս տեսակետը հաստատվի, կվերանայվեն նաև մեր գիտելիքներն աստղագիտության ծնունդի վերաբերյալ:

Պորտաբլուր հնավայրում զգալի քանակությամբ պղնձի օքսիդաքար՝ մալաքիտ և լագուրիտ է հայտնաբերվել, որը թվագրվում է Ք. ա. VIII հազարամյակով: Փաստագրվել են նաև պատրաստի իրեր, որոնք մինչ օրս հայտնաբերված հնագույն մետաղյա գտածոներից են: Այս իրերը պատրաստվել են մալաքիտի կտորներից սառը կոման եղանակով: Հատկանշական է, որ իրերի մեջ մեծամասնություն են կազմում զարդերը՝ ուլունքները և կախիկները՝ պատրաստված գերազանցապես մալաքիտից, մասամբ՝ պղնձից:

Ոսկյա եռանկյունու տարածքում վերջին տարիներին բացառիկ տվյալներ են ձեռք բերվել հացազգի բույսերի մշակման մասին: Պարզվել է, որ այս տարածքը ցորենի, հաճարի, ոլոռի, սիսեռի և ոսպի մշակման սկզբնավայրն է:

Այսպիսով՝ «նորքարիդարյան հեղափոխության» արդյունքում Հայաստանի փարածքում սկզբնավորվել են նախադրյալներ՝ զարգացման քաղաքակրթական փուլին անցնելու համար:

Պղնձի-քարի դար: Մարդկության պատմության նոր առաջընթաց գրանցվեց Ք. ա. VI հազարամյակում, երբ մարդիկ սովորեցին արդյունահանել և ձուլել մետաղը (ի տարբերություն մետաղի ստացման սառը կոման եղանակի): Մարդկությունը մուտք գործեց **մնրադի դարաշրջան:** Լայն տարածում ստացած առաջին մետաղը **պղինձն** էր: Սակայն այն փափուկ մետաղ էր, և քարե գործիքները շարունակում էին գործածվել պղնձյա գործիքներին զուգահեռ ու առավելություն ունենալ: Այդ պատճառով էլ դարաշրջանը կոչվում է ոչ թե պղնձի, այլ **պղնձի-քարի:**

Ք. ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհը մուտք է գործեց պղնձիքարիդարյան մի ինքնատիպ մշակութային դարաշրջան, որի վաղ շրջանի ակնառու հուշարձաններ են հայտնաբերվել Վանա լճի ափամերձ գոտուց և Խարբերդի հովտից:

Պղնձիքարիդարյան բնակատեղի-

ները տեղաբաշխված են հարթավայրում և կապված են գետային որոշակի ցանցի հետ: Արարատյան դաշտի վաղերկրագործական հասարակությունների կայացման և զարգացման պատկերն ակնհայտ է *Առաքաշեն և Աղաբլուր* (հայտնի է նաև Կղզյակ բլուր անունով) հնավայրերի պեղումներից:

Արաքսից հյուսիս ապրող հասարակությունների անասնապահական տնտեսությունը խարսխված էր խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների բուծման վրա: Գերակշռում էին ոչխարն ու այծը, չնչին քանակությամբ բուծվում էր նաև խոզ:

Արարատյան դաշտի՝ Ք. ա. VI հազարամյակին վերագրվող հնավայրերում՝ *Առաքաշենում* և *Ակնաշենում*, հայտնաբերվել են ձուլածո պղնձե մանր զարդեր՝ փաթաթված թիթեղից պատրաստված գլանաձև ուլունքներ: Նմանատիպ գտածոներ են հայտնաբերվել նաև Կուրի միջին հոսանքի նույն ժամանակաշրջանի բնակատեղիներում:

Ք. ա. V հազարամյակի վերջերից մետաղյա իրերի տեսականին ընդլայնվում է: Առևտրափոխանակային հարաբերություններ են հաստատվում Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան, ինչպես նաև հեռավոր շրջանների միջև:

Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերից Հայաստանի Տիգրիս-Եփրատ հատվածը սերտ փոխհարաբերությունների մեջ է մտնում Հարավային Միջագետքի հետ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նախնադարյան հասարակության նորքարիդարյան փուլին վերաբերող ի՞նչ հնավայրեր են հայտնի Հայաստանի տարածքում և որտե՞ղ են տեղակայված: Այս փուլում ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում:
2. Ի՞նչ է «նեոլիթյան հեղափոխությունը»: Պարզաբանե՞ք դրա նշանակությունը մարդկության պատմության մեջ:

3. Հայաստանի տարածքի պղնձիքարիդարյան հնավայրերից որոնք են ուսումնասիրվել: Ինչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կյանքում էնեոլիթում:
4. Կազմե՞ք աղյուսակ և համեմատե՞ք քարիդարյան ու պղնձիքարիդարյան փուլերը՝ ցույց տալով փոփոխություններն ու առաջընթացը:

§ 3. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍՏԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻԵՐԸ

Պաշտամունքը: Հնագույն մարդիկ մշտապես կապված են եղել իրենց շրջապատող աշխարհի հետ: Փորձելով հասկանալ կամ բացատրել բնության երևույթները (քամի, անձրև, տարվա եղանակների հաջորդականությունը, արևի և լուսնի շարժումները, աստղային երկնքի փոփոխությունները և այլն)՝ մարդիկ նկատում էին, որ դրանք գոյություն ունեն իրենց կամքից անկախ: Եվ քանի որ հաճախ բնության երևույթները և մարմինները մնում էին անհասկանալի և անբացատրելի, մարդիկ այդ երևույթները վերագրում էին անտեսանելի գերբնական ուժերին: Հնագույն մարդիկ կարծում էին, որ ոգիներին՝ բարի և չար գերբնական ուժերին, պետք է սիրաշահել ու գոհեք մատուցել, կատարել նրանց նվիրված ծեսեր, որպեսզի նրանք բարեհաճ լինեն իրենց նկատմամբ: Այդպես առաջացավ կրոնը:

Կրոնի նախասկզբնական ձևերը բնորոշ են հնագույն շրջանի գրեթե բոլոր հանրություններին: Դրանք են *տոտեմ-մասպաշտությունը (տոտեմիզմ)*, *ոգեպաշտությունը (անիմիզմ)*, *ստարկայապաշտությունը (ֆետիշիզմ)* և *հմայապաշտությունը (մոգություն)*:

Տոտեմապաշտության հիմքում ընկած է հավատն այն մասին, որ մարդկանց տվյալ խումբը (տոհմ կամ ցեղ)

Ջորսց դաշտի մենհիրները

ծագում է որևէ կենդանուց, բույսից կամ բնության երևույթից, որը գիտության մեջ ընդունված է կոչել «տոտեմ»: Տոհմը կամ ցեղը կրում էր իր առաջնի անունը: Հնում մարդիկ հավատում էին, որ իրենք ծագել են ընդհանուր նախնուց՝ տոտեմից, նրա հետ կապված են արյունակցական սերտ կապերով ու ստանում են նրա օժանդակությունը: Տոտեմին համարում էին «հայր», «ավագ եղբայր» և այլն: Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր սրբազան պաշտամունքային կենտրոնը, որտեղ պահվում էին տոհմական մասունքները և կատարվում զանազան ծեսեր:

Ոգեպաշտությունը ինքնուրույն գործող ոգիների կամ մարմնի մեջ ամփոփված հոգիների գերբնական էակների նկատմամբ հավատն է: Դրանք անտեսանելի են, սակայն կարող են ազդել

մարդկանց և շրջապատող աշխարհի վրա: Ոգեպաշտական հավատալիքների սաղմերը երևան են եկել դեռևս ամենավաղ շրջանում: Այդ ժամանակներից մինչ օրս ժողովրդական հավատալիքներ են պահպանվել հոգիների և չար ու բարի ոգիների մասին:

Առարկայապաշտությունը անշունչ առարկաների՝ ծառերի, ժայռերի, քարանձավների, պաշտամունքային հատուկ պատրաստված իրերի գերբնական հատկությունների նկատմամբ հավատն է: Պաշտամունքի առարկա՝ ֆետիշ, կարող էր համարվել, օրինակ՝ նիզակը կամ դաշույնը, որը մարդկանց համար ուներ կենսական, հրաշագործ հատկություն ու նշանակություն:

Հնայապաշտությունը գերբնական ուժերի միջոցով նյութական առարկաների, երևույթների և անձանց վրա ազդելու մարդու ունակության նկատմամբ հավատն է: Հնագույն մարդը ենթադրում էր, որ որոշակի հնարքների, գործողությունների, բառերի, երգի, պարի և այլ միջոցներով հնարավոր է անձրև առաջացնել, քամի բարձրացնել, բարձր բերք ապահովել, առատ որս ունենալ և այլն: Մարդը մոգությամբ «բուժում էր» վերքերը և կանխում հիվանդությունները:

Հայաստանի տարբեր հնավայրերից հայտնաբերված արձանիկները, կավակերտ օջախները վկայում են, որ հնագույն բնակիչների կյանքում մեծ տեղ են զբաղեցրել ծեսերն ու պաշտամունքը: Պաշտամունքի գլխավոր առարկան աշխարհն արարող **մայր երկիրն** է, որի խորհրդանիշը դարձավ սերունդ տվող կինը՝ «Մեծ մայրը»:

Մեր հեռավոր նախնիները երկրային կյանքը, դրա բազմազան դրսևորումները,

Ժայռապարկեր Գեղամական-1 քարայրում

ինչպես նաև մահը և անդրշիրիմյան կյանքը բացատրում էին ոգու ներկայությամբ կամ բացակայությամբ: Հետոգիտես սկզբնավորվում էր **նախնիների պաշտամունքը**, հավատը տոհմի նախորդ սերունդների ներկայացուցիչների ոգիների հրաշագործ գործության նկատմամբ: Տոհմի, հետագայում նաև գերդաստանի, ազգի հիմնադիր նահապետները սրբացվում էին: Տուրաքանչյուր համայնք, ընտանիք ունեին իրենց հովանավոր նախնին, որից սերվել էին:

Պեղումներից հայտնաբերված ցլագլուխ և խոյագլուխ զարդաքանդակներով ծիսական օջախները, կենդանիների և մարդկանց արձանիկները յուրաքանչյուր բնակելի համալիրի անբաժան ուղեկիցներն էին: Սրանք վկայում են, որ, իրոք, Հայաստանի տարածքում ապրած մարդկանց կյանքում կրոնական պատկերացումներն ու ծիսական արարողություններն էական դեր են խաղացել:

Արվեստը: Նախնադարյան Հայաստանի մշակույթին վերաբերող հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել, որոնք հստակ պատկերացում են տալիս մեր հայրենիքի բնիկների կյանքի մասին:

Հայաստանի տարածքում եղած քարակոթողները և ժայռապատկերները, մեր հնագույն նախնիների ապրելակերպի և աշխարհըմբռնման մասին կարևորագույն աղբյուրներ են: Դրանք հազարավոր օրինակներով հանդիպում են Գեղամա, Վարդենիսի, Վասպուրականի, Կորդվաց, Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներում, Սյունիքում, Արագածի փեշերին և այլուր:

Ժայռապատկերների թեմաները շատ բազմազան է: Դրանցում առկա են ոչ միայն պարզ կենցաղային, որսորդական, ծիսական և այլ տեսարաններ, այլև երկնային մարմինների ու մարդակերպ աստվածների պատկերներ, օրացույցներ և այլն: Իզուր չէ, որ շատ ուսումնասիրողներ ժայռապատկերները համարում են **«նախնադարի քարե հանրագիրարաններ»:**

Հայաստանի նախնադարյան պաշտամունքային համակարգում կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում **արևի պաշտամունքը:** Հնավայրերում արևը պատկերող ու խորհրդանշող բազմաթիվ իրեր են հայտնաբերվել: Լայն տարածում են գտել մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկները, որոնք ունեն կրոնական բովանդակություն:

Նախնադարյան կիրառական արվեստում իրենց արտացոլումն են գտել նաև երկնային լուսատուների, ինչպես նաև **ջրի պաշտամունքը:** Հնագիտական նյութերը պատկերացում են տալիս թաղման սովորույթների և հուղարկավորման ծեսերի, անդրշիրիմյան կյանքի մասին պատկերացումների վերաբերյալ:

Գիտության պարրերի առաջացումը: Գիտական իմացությունը սկիզբ է առել ու զարգացել մարդկանց առօրյա

Ք. ա. III հազ. ոսկյա և արծաթյան զարդեր

կյանքի և գործունեության պահանջներին համապատասխան: Մարդկանց անհրաժեշտ էր հաշվել հողատարածքի մակերեսը, ստացած նյութական բարիքները և այլն: Աստղերի ու մոլորակների դիրքն ու շարժումն իմանալն անհրաժեշտ էր օրացույց կազմելիս, երկրագործական աշխատանքներ կատարելիս: Մետաղները ձուլելիս, տարբեր համաձուլվածքներ ստանալիս անհրաժեշտ էր իմանալ դրանց հատկությունները:

Ժայռապատկերման զարգացումով ծնունդ առան առաջին գրանշանները՝ գաղափարագրերը: Դրանց միջոցով մարդիկ գրանցում էին կուտակված գիտելիքներն ու փոխանցում հետագա սերունդներին: Վերջիններս գրի շնորհիվ ուսանում էին ժամանակի բոլոր հայտնի գիտելիքները:

Բնագիտական գիտելիքները մարդ-

կանց անհրաժեշտ էին ամենօրյա կյանքում: Քարի դարի ավարտին մարդն առաջին քայլերն արեց ժամանակը չափելու ուղղությամբ: Նա հաշվեց օրերի այն քանակը, որի ընթացքում լուսնի մահիկը, անընդհատ մեծանալով, վերածվում էր լիարուսնի և վերադառնում իր սկզբնական վիճակին: Այսպես ծագեց լուսնային ամսվա գաղափարը: Հնարավոր եղավ ժամանակը չափել ոչ միայն օրերով, այլև լուսնային ամիսներով:

Մարդկանց համար շատ դժվար էր պարզել տարվա տևողությունը, սակայն մարդն անընդհատ զարգանում էր ու առաջադիմում: Հետևելով եղանակային փոփոխություններին՝ նրանք հայտնագործեցին, որ զարնանից մինչև հաջորդ գարուն կամ բերքահավաքից մինչև հաջորդ բերքահա-

վաք գրեթե նույն քանակությամբ օրեր են անցնում: Հետևելով նաև երկնակամարում որոշ աստղերի շարժմանը՝ պարզեցին, որ տարին բաղկացած է 365 օրից: Այսպես սկիզբ առավ **տոմարը**:

Այսպիսով՝ նախնադարյան հասարակության ժամանակ աստիճանաբար ձևավորվել են գիտության տարբեր բնագավառներին (մաթեմատիկա, աստղագիտություն, ֆիզիկա և այլն) վերաբերող նախնական գիտելիքներ: Հին ժամանակներում այդ գիտելիքներն ունեին գործնական նշանակություն: Դրանց ստեղծման, զարգացման և պահպանման գործով զբաղվում էին գլխավորապես քրմերը, ինչպես նաև տոհմացեղային վերնախավի այլ ներկայացուցիչներ:

Վիշապարար

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք՝ ինչ է կրոնը, ինչպես է այն առաջացել: Որո՞նք են հնագույն մարդկանց կրոնական հավատալիքների սկզբնական ձևերը:
2. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների կրոնական հավատալիքները:
3. Ինչպե՞ս ձևավորվեցին արվեստն ու գիտության տարրերը. ինչ դրսևորումներ ունեցան դրանք:
4. Արվեստի և գիտության ի՞նչ նշանավոր հուշարձաններ են հայտնաբերվել Հայաստանի տարածքում:
5. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք նախնադարյան մշակույթի նվաճումները Հայաստանի տարածքում:

տրոհվել են ավելի փոքր լեզվաճյուղերի ու լեզուների: Հետաքրքրական է, որ այսօր կենդանի հնդեվրոպական լեզուներից միայն հունարենը, հայերենն ու ալբաներենն են, որ ի սկզբանե եղել և այսօր էլ մնում են որպես առանձին ու ինքնուրույն լեզվաճյուղեր: Հայերենի անջատվելը հնդեվրոպական ընդհանրությունից, ըստ լեզվագիտական նորագույն ուսումնասիրությունների, տեղի է ունեցել մոտ Ք. ա. IV հազարամյակի վերջերին:

Վերջին տարիներին գենետիկայի բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայերի անջատվելը հնդեվրոպական ընդհանրությունից և հայերենի՝ ինքնուրույն լեզու դառնալը կարող էին կատարված լինել շատ ավելի վաղ:

Հայերը միակ ժողովուրդն են, որի ծագումն ու կազմավորումը տեղի են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքի տարածքում: Հետևաբար հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ տերերն ու ժառանգորդներն են:

Հայոց ծագումնաբանության վերաբերյալ ավանդազրույցները: Աշխարհում քիչ են այն ժողովուրդները, որոնց ծագման մասին ավանդազրույցներ են պահպանել նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Նման երևույթը բացատրվում է սովյալ ժողովրդի ունեցած պատմական կարևոր դերակատարումով, որի արդյունքում էլ նրա նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացել է, իսկ նրա ծագման մասին ավանդազրույցները տարածվել են տարբեր ժողովուրդների մեջ:

Հայերի ծագման մասին պատմական և առասպելական տեղեկություններ են

պահպանվել ոչ միայն հայ մատենագրության էջերում, այլև հունական, երբայական (հրեական), վրացական, արաբական և պարսկական գրավոր հուշարձաններում:

Հայկական ավանդազրույցը: Հայոց ծագումնաբանության մասին բնիկ հայկական ավանդազրույցը ստեղծվել է վաղնջական ժամանակներում և մեզ հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու շնորհիվ: Ավանդազրույցի առանձին դրվագներ հիշատակվում են միջնադարի հայ մատենագիրների երկերում, որոնք XVIII դարում ի մի բերվեցին հայ նոր պատմագրության հայր Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմության» էջերում:

Ավանդազրույցում որոշակիորեն կարելի է առանձնացնել ժամանակագրական երկու շերտ: Առաջին՝ հնագույն շերտը ստեղծվել և գոյություն է ունեցել նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Ավանդազրույցի համաձայն՝ հայերը սերվել են դյուցազն Հայկ նահապետից, որն առաջին աստվածների հսկա որդիներից էր: Ահա թե ինչպես է ներկայացվում հայոց նախնու ծագումը Մովսես Խորենացու մատյանի սկզբում. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին ու երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Սրանցից մեկն էր... Հայկը»...

Թե ում որդին էր Հայկ դյուցազնը, պարզվում է հնագույն միջագետքյան (շումերա-աքքադական) սեպագիր արձանագրություններից: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ այսօր հայտնի հնագույն պետության՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը

Հայկն էր: Վերջինս արարչագործ աստված Հայ(ա)ի որդին էր: Իսկ Հայա աստծո պաշտամունքը կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքների հետ: Պատահական չէ, որ պատկերաքանդակներում նա հանդես էր գալիս որպես այդ գետերը սկզբնավորող: Հայոց նախաքրիստոնեական ավանդազրույցի համաձայն՝ մեր ժողովուրդը համարվել է Հայ(ա) աստծո և նրա որդի Հայկ դյուցազնի ժառանգը:

Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքի համաձայն՝ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո վերացավ ողջ մարդկությունը, փրկվեց միայն Նոյ նահապետը՝ իր ընտանիքով, որի տապանը հանգրվանեց Հայկական լեռնաշխարհում՝ «Արարատ լեռների վրա»: Ըստ նույն աղբյուրի՝ բոլոր ազգերն առաջացել են Նոյ նահապետի երեք որդիներից՝ Հաբեթից, Քամից և Սեմից: Այս պայմաններում հայերի՝ Հայկ դյուցազնից ծագելու նախաքրիստոնեական ավանդազրույցը պահպանվեց և համապատասխանեցվեց Աստվածաշնչի պատկերացումներին:

Ձևավորվեց հայոց ծագումնաբանության նոր տեսությունը, որի համաձայն՝ Հայկ նահապետի հայրը Թորգոմ նահապետն է՝ Նոյի Հաբեթ որդու ժառանգներից մեկը: Աստվածաշնչում Թորգոմ նահապետը համարվում է հայկական հնագույն պետական կազմավորումներից մեկի՝ Թորգոմա տան (Թոգարմա կամ Թեգարամա երկրի) անվանադիր նախնին: Թորգոմա տունը գտնվել է Եփրատի վերին ավազանում և եիշատակվում է դեռևս Ք. ա. XX-XVIII դարերում: Այդտեղից էլ ծագում են միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում հայերին տրվող «Հաբեթածին», «Թորգոմածին», «Թորգոմյան ազգ» անվանումները:

*Հայկ նահապետ
(հնդինակ՝ Մկրտում Հովսեփանյան)*

Հայոց ծագումնաբանության նոր՝ քրիստոնեացված ավանդազրույցում ևս հայերը ներկայանում են որպես բնիկ ժողովուրդ Հայկական լեռնաշխարհում, որն իրենց հայրենիքն է, իսկ մնացած մարդկության՝ նախահայրենիքը:

Պատմահայր Խորենացու գրի առած «Հայկ և Բել» առասպելի համաձայն՝ Հայկը պատերազմել է միջազգետքյան բռնակալ Բելի դեմ և հաղթել նրան: Այդ հաղթանակի օրից՝ **Ք. ա. 2492 թ. օգոստոսի 11-ից, հայերն սկսել են հաշվել Բուն հայոց տոմարը:**

Ըստ նույն ավանդության՝ Հայկ նահապետի անունով մեր ժողովուրդը կոչվեց «հայ», երկիրը՝ «Հայք, Հայաստան», իսկ նրա ժառանգներից մեկի՝ Արամ նահապետի անունից առաջացան Հայաստանի «Արմենիա» և հայերի «արմեն»

անվանումները: Ըստ նույն ավանդության՝ Հայկի ու Հայկագուն նահապետների անուններով կոչվեցին մեր լեռնաշխարհի բազմաթիվ տեղանուններ: Հենց իր՝ Հայկի անվամբ կոչվեց Հայկաշենը, Արամանյակի անունով՝ Արագած լեռը և Արագածոտն գավառը, Արամայիսի անվամբ՝ Արմավիր մայրաքաղաքը, Երաստից՝ Երասխ (Արաքս) գետը, Շարայից՝ Շիրակ գավառը, Ամասիայի անվամբ՝ Մասիս լեռն ու Մասյացոտն գավառը, Գեղամի անունով՝ Գեղամա կամ Գեղարքունյաց ծովը (Սևանա լիճը) և Գեղարքունիք գավառը, Սիսակից՝ Սիսական (Սյունիք) աշխարհը (նահանգը), Արա Գեղեցիկի անվամբ՝ Այրարատ աշխարհը և այլն:

Հունական ավանդագրույցը: Հայերի ծագման հունական գրույցը կապվում է Հին Հունաստանում սիրված ու տարածված՝ արգոնավորդների մասին ավանդության հետ: Վերջինիս համաձայն՝ հերոս Յասոնը և նրա ընկերները Արգո նավով կատարում են հեռավոր նավարկություն դեպի Սև ծովի հարավարևելյան ափերը: Նրանց նպատակը երջանկության ու հարստության խորհրդանիշը համարվող ոսկե գեղմը ձեռք բերելն էր:

Ավանդագրույցի հնագույն գրառումներում ոսկե գեղմը Այա երկրում էր, որ մի շարք գիտնականներ նույնացնում են Հայա-Հայաստայի հետ: Ավելի ուշ շրջանի գրառումներում Այա երկիրը փոխարինվեց Կոլխիդայով (Կողքիս):

Յասոնի և նրա ընկերների հետ նավարկությանը մասնակցում էր Արմենոսը, որ Հունաստանի Թեսալիա մարզի Արմենիոն քաղաքից էր: Նավարկությունից հետո նա չի վերադարձել Հունաս-

տան, այլ հաստատվել է Հայաստանում, որն էլ նրա անվամբ կոչվել է «Արմենիա»:

Ավանդագրույցն առավել հանգամանորեն գրի է առել հույն մատենագիր Ստրաբոնը (Ք. ա. I – Ք. հ. I դդ.): Նա ասում է, թե իր տեղեկությունների սկզբնաղբյուրները Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարների պատմություններն են: Դատելով փաստերից՝ հայերի ծագման մասին գրույցը ստեղծվել և արգոնավորդների ավանդությանն է միացվել Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակաշրջանում: Արգոնավորդների ավանդության մասին պատմող ավելի վաղ աղբյուրներում հայերի ծագման վերաբերյալ տեղեկություն չկա: Ինչպես այս, այնպես էլ պարսիկների և մարերի՝ մեդացիների հունական ծագման մասին գրույցները մտացածին են և զուրկ իրական հիմքից, դրանց նպատակը մակեդոնական նվաճումների արդարացումն էր:

Վրացական ավանդությունը: Վրացական ավանդությունը գրի է առնվել IX–XI դդ. վրաց հեղինակների կողմից: Ըստ վրացական ավանդության՝ Թորգամոսի (Թորգոմի) ութ որդիներից առաջացան ութ ժողովուրդներ. ավագ որդի Հայոսից՝ հայերը, Քարթլոսից՝ վրացիները, մյուս որդիներից՝ կովկասյան մի շարք ժողովուրդներ:

Հայերի ծագման մասին գրառվել են նաև հին եբրայական, արաբական և պարսկական ավանդագրույցներ, որոնք, իբրև սկզբնաղբյուր, էական ավելումներ չեն բերում հայոց ծագումնաբանության խնդրում:

Հայերի ծագման հարցը պատմագիտության մեջ: Սկսած V դարից մինչև XIX դարի կեսերը՝ հայերի ծագման հարցում անառարկելիորեն ընդունվում էր

հայկական ավանդազրույցը՝ ձևակերպված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում:

XIX դ. երկրորդ կեսին գիտության մեջ ի հայտ եկան տեսակետներ, որոնք կասկած առաջացրին բոլոր ավանդական աղբյուրների, այդ թվում՝ Աստվածաշնչի և Մովսես Խորենացու տվյալների արժանահավատության նկատմամբ: Հարցականի տակ դրվեց նաև հայոց ծագումնաբանության վերաբերյալ ազգային ավանդության ճշմարտացիությունը: Փոխարենն առաջ քաշվեց մի տեսակետ, ըստ որի՝ իբր հայերը տեղաբնիկ չեն, այլ Հայկական լեռնաշխարհ են ներգաղթել Բալկանյան թերակղզուց Ք. ա. VII–VI դարերում: Որոշ ժամանակ անց, երբ ակնհայտ դարձավ նման տեսության սխալ լինելը, հայերի «եկվորության» ենթադրյալ ժամանակը հետ տարվեց մինչև Ք. ա. XII դար: Սակայն որոշ ժամանակ անց ցույց տրվեց նաև այս տեսության հիմնազուրկ լինելը:

Եկվորության տեսության սնանկությունը լիովին ակնհայտ դարձավ, երբ ապացուցվեց, որ խեթական սեպագիր բնագրերում հիշատակվող Հայասա պետությունը (Ք. ա. XV–XIII դդ.) եղել է վաղ հայկական թագավորություն: Երկրանունը կազմված է «հայ» ցեղանունից և -սա/ասա վերջավորությունից, որը խեթերենում տեղանվանակերտ մասնիկ է: Հասկանալիորեն, Ք. ա. XV դարում Հայկական լեռնաշխարհում հզոր թագավորություն ստեղծած հայերը չէին կարող

ներգաղթել որևէ այլ տեղից Ք. ա. XII կամ Ք. ա. VII դարում: Այդ տեսությունն առավել իմաստազրկվեց, երբ հայտնի դարձան Ք. ա. III հազարամյակի վաղ պետական կազմավորումները Հայաստանում (Արատտա, Արմանի և այլն):

1980-ական թթ. սկզբներից հաստատվեց, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը Ք. ա. V–IV հազարամյակներում եղել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում, ավելի որոշակի՝ Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, Հյուսիսային Միջագետքում և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում: Ինքնըստինքյան վերացավ հայերի եկվորության հարցը, քանի որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը եղել է հենց այն տարածքում, որտեղ կազմավորվել և իր պատմությունն է կերտել ու կերտում հայ ժողովուրդը:

Ինչպես ասվել է, հայերը Ք. ա. IV հազարամյակի վերջին առանձնացել են հնդեվրոպական ընդհանրությունից: Այդ ժամանակաշրջանից Հայաստանի տարածքում սկսվում է հայերի ցեղային և վաղ պետական կազմավորումների առաջացման ու զարգացման ժամանակաշրջանը: Սկսվում է նաև հայերի՝ որպես էթնիկական առանձին միավորի ձևավորման գործընթացը: Իսկ Ք. ա. I հազարամյակի սկզբներին պատմության թատերաբեմ է իջնում համահայկական առաջին միասնական պետությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է աշխարհի ամենաբազմաձև լեզվաընտանիքը, ո՞րն է նրա նախահայրենիքը: Ինչո՞վ են առանձնանում հայերը հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդներից: Ըստ լեզվագիտական ուսումնասիրությունների՝ երբ է տեղի ունեցել հայերենի անջատումը հնդեվրոպական մայր լեզվից:

2. Ինչո՞վ է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հայերի ծագման վերաբերյալ ավանդազրույցներ են պահպանել նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Հայերի ծագման վերաբերյալ ի՞նչ ավանդազրույցներ գիտեք: Համառոտ ներկայացրե՛ք:
3. Հայերի ծագման վերաբերյալ պատմագիտության մեջ ի՞նչ տեսություններ կան. ներկայացրե՛ք դրանք: Հիմնավորե՛ք հայերի ծագման տեղաբնիկության տեսությունը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն պազմական փոհկկու-թյունները: Հայկական լեռնաշխարհի մասին այսօր հայտնի առաջին պատմական տեղեկությունները պահպանվել են շումերական սեպագիր արձանագրություններում և վերաբերում են Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերին: Այդ արձանագրություններում հիշատակվում է Արատտա երկիրը: Արատտա անունն իրավամբ համադրվում է Արարատի հետ (համարվելով վերջինիս նախաձևը), որն առավել ակնառու է Համաշխարհային ցրիեղեղի մասին շումերական և աստվածաշնչյան պատմությունների համեմատությունից: Դրանցում, համապատասխանաբար, Արատտան և Արարատը հանդես են գալիս իբրև փրկության վայր:

Հայտնի է, որ միևնույն երկիրը տարբեր լեզուներում և դպրության կենտրոններում կարող է ունենալ տարբեր անվանումներ: Օրինակ՝ վրացիներն իրենց երկիրն անվանում են Սաքարթվելո, հայերը՝ Վիրք, Վրաստան, ռուսները՝ Գրուզիա, անգլիացիները՝ Ջորջիա, թուրքերը՝ Գյուրջեսթան և այլն:

Հնագույն Միջագետքի Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսի սեպագիր արձանագրություններում Հայաստանը, Արատտայից բացի, հայտնի է նաև Սու-

բուր (Սուբարի, Սուբարտու) և Հայ(ա) անվանումներով: Ընդ որում՝ Ք. ա. XXVI դարից սկսած՝ միջագետքյան բնագրերը հիշատակում են և՛ Հայ(ա) երկիրը, և՛ նրա նույնանուն ժողովրդին ու աստծուն:

Ք. ա. XXIV–XXIII դդ. սկսած՝ Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվում են «Արման(ի)», «Արմի», «Արամ» և այլ երկրանուններ, որոնք «Արմենիայի» նախաձևերն են: Էբլայի (Հյուսիսային Ասորիք) Ք. ա. XXIV–XXIII դարերի արձանագրություններում հիշատակվում են Արմի երկրում բնակված «Հայայի որդիները» (հայորդիները), որոնք գործունե փոխհարաբերություններ են ունեցել շրջակա երկրների հետ: Էբլայի բնագրերի «Հայայի որդիները», շումերական աղբյուրների Հայա աստվածը և երկիրը ծագումնաբանորեն կապվում են միևնույն կենտրոնին՝ Հայոց լեռնաշխարհին:

Այսպիսով՝ դեռևս Ք. ա. XXVIII–XXIII դդ. հիշատակվում են Հայաստանին և հայերին տրված հիմնական անվանումները՝ Արատտա, Հայա, Սուբուր և Արման(ի): Դրանցից Սուբուրը դադարում է գործածվելուց Ք. ա. I հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ մյուսները շարունակում են կենսունակ մնալ որպես Արարատ, Հայք-Հայաստան և Արմենիա:

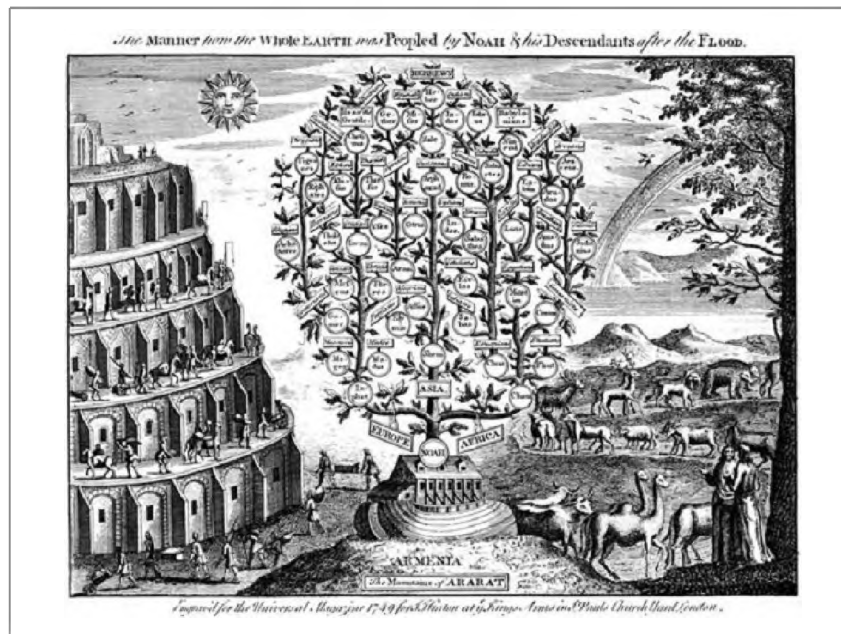
Հայաստանը Հին աշխարհի հոգևոր ընկալումներում: Աստվածաշնչում Հայաստանի մասին տեղեկություններն ունեն բացառիկ կարևորություն, քանի որ վերաբերում են մարդկության ամենաճակատագրական իրադարձություններին՝ արարչագործությանը և Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո մարդկության վերածննդին:

Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքում պատմվում է, որ Աստված մարդկությանն արարեց Եդեմ-դրախտում, որից դուրս էին գալիս չորս գետեր՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Գեհոնը և Փիսոնը: Գիտնականները դեռևս շարունակում են վիճել, թե որոնք են նշված վերջին երկու գետերը: Սակայն աներկբա է, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է: Այսինքն՝ Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանն է Եդեմ-դրախտաշխարհը, որտեղ արարվել են մարդկության առաջնեկները, և որտեղ պահվում էին իմաստության և անմահության խորհրդանշանները՝ սրբազան երկու՝ Բարու ու չարի իմացության և Կենաց ծառերը:

Ծննդոց գրքում պատմվում է նաև, որ ժամանակներ անց մեղսագործության պատճառով Աստված որոշեց ոչնչացնել մարդկությանը Համաշխարհային ջրհեղեղով, որից հետո Նոյն իր ընտանիքով հանգրվանեց «Արարատի լեռների վրա», այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Փաստորեն, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանը սրբազան մի տարածք է, որտեղ արարվել է մարդկությունը, որտեղ պահվել են անմահության ու իմաստության խորհրդանշանները, և որն էլ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը:

Նոյն պատկերացումները կան նաև Հին աշխարհի գրավոր այլ սկզբնաղբյուրներում: Մասնավորապես, հնագույն միջագետքյան դիցաբանության համաձայն՝ իմաստության Հայ(ա) աստվածն էր, որ Մայր դիցուհու հետ միասին արարեց մարդկությունը Հայկական լեռնաշխարհում:

Նոյն պատկերացումները կան նաև Հին աշխարհի գրավոր այլ սկզբնաղբյուրներում: Մասնավորապես, հնագույն միջագետքյան դիցաբանության համաձայն՝ իմաստության Հայ(ա) աստվածն էր, որ Մայր դիցուհու հետ միասին արարեց մարդկությունը Հայկական լեռնաշխարհում:

Լոնդոնում լույս տեսած Աստվածաշունչ մազյանի նկարագարում, որտեղ պատկերված է մարդկության ծառը: Այն սկիզբ է առնում Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռների վրա հանգրվանած Նոյյան փայտանից:

Շումերական դյուցազնավեպում Արատտա երկիրը մշտապես մեծարվում է «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» և «անմահների երկիր» պատվանուններով: Հատկանշական է, որ միջագետքյան դյուցազնավեպում անմահությունն փնտրող հերոս Գիլգամեշը բռնում է «ճանապարհ դեպի Արատտա», գնում Եփրատի հոսանքն ի վեր և ճանապարհին հաղթահարում Մաշու (Մասու) լեռները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս կամ Մասիոն լեռներն են:

Նույն պատկերացումը տեղ է գտել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն նվիրված վիպասքում, որն առաջին անգամ գրի է առնվել դեռևս Ք. ա. 240 թվականին: Ըստ այդմ՝ Ալեքսանդր Մեծը ձգտում էր անմահության և կրկնում է Հին Արևելքի ամենանշանավոր հերոս Գիլգամեշի ճանապարհը: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդրը ճանապարհ է ընկնում «դեպի Հայոց աշխարհ, որտեղ ակունքներն են Տիգրիսի ու Եփրատի», իսկ ճանապարհին հաղթահարում է Մասիս լեռնաշղթան: Այսինքն՝ այնքան խորն էին Հայաստանի՝ իբրև անմահության երկրի մասին պատկերացումները Հին աշխարհում, որ անմահության որոնման աշխարհահռչակ այուժեում Հին Արևելքի ամենահայտնի հերոս Գիլգամեշին փոխարինում է անտիկ աշխարհի ամենանշանավոր հերոս Ալեքսանդր Մեծը: Ընդ որում՝ երկուսի նպատակակետն էլ Անմահության երկիրը՝ Հայոց աշխարհն էր, ուր պահվում էր առասպելական «Անմահության ծաղիկը», որը համապատասխանում է Աստվածաշնչի Կենաց ծառին:

Աստվածաշնչյան Եղեմ-դրախտի երկրորդ՝ Բարու և չարի իմացության ծառը

իմաստության խորհրդանիշն է: Որ Հայաստանը Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում ներկայանում էր նաև իբրև իմաստության երկիր, նախ և առաջ ակնառու է իմաստության Հայ(ա) աստծո մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված պատկերացումներից: Դրանցից բացի՝ հնագույն շումերական մի բնագրի համաձայն՝ «Իմաստությունն ու արվեստը ցած են բերվել Արատտա երկրից»:

Մի շարք ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում Հայոց լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես աստվածների բնակատեղի, որպես սրբանագույն մի տարածք: Նման պատկերացումները տարածված են եղել նաև մեր նախնիների հավատալիքներում, որոնցից առանձին բեկորներ են պահպանվել հայոց քրիստոնեական մատենագրության էջերում: Ահա թե ինչպես է «Աշխարհացոյցում» ներկայացվում նախաքրիստոնեական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Բարձր Հայք նահանգը. «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցույց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը (Բարձր Հայքից սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր)»: «Աշխարհի գագաթ» կոչվելը հի հնագույն շրջանում այդ տարածքի՝ աստվածների բնակատեղի համարվելու շողությունն է, իսկ այնտեղից դեպի աշխարհի չորս կողմերը հոսող չորս գետերը ակնհայտորեն հիշեցնում են աստվածաշնչյան Եղեմ դրախտից սկիզբ առնող չորս գետերը:

Եղեմը հիշատակվում է «արևելյան կողմում», որն արժանի է հատուկ

ուշադրության: Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Հայաստանի տարածքում մարդկության վերածննդից հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին Սենաարի երկիր (Շումեր) և որոշեցին կառուցել երկնահաս «Բաբելոնյան աշտարակը»: Երկու դեպքում էլ Հայաստանը ներկայացված է իբրև «արևելքի» երկիր, մինչդեռ այն Հին Կտակարանը գրի առած հրեաների երկրից դեպի հյուսիս էր: Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երբորդ անգամ է կրկնվում միևնույն պատկերացումը:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում, որոնց համաձայն՝ արեգակը ծագում էր «Արևեյան ծովից»՝ Վանա լճից: Դա լիովին համահունչ է հայկական ավանդազրույցներին, որոնց

համաձայն՝ արևի ոսկյա ննջարանը Վանա լճի հատակին էր, որտեղից ամեն առավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն:

Վերոնշյալ բոլոր փաստերը ամեն հայ մարդու խորհելու տեղիք են տալիս: Հայաստանը արարչագործության, ջրհեղեղից հետո մարդկության վերածննդի, անմահության ու իմաստության, արևի երկիր են համարում ոչ միայն մեր նախնիները, այլև մեզ հետ անգամ հեռավոր ազգակցություն չունեցող ժողովուրդները:

Ուրեմն վաղնջական ժամանակներում կար վերագգային, վերկրոնական սրբազան մի գաղափարախոսություն, որում առանցքային դերակատարում ուներ մեր լեռնաշխարհը: Ինչո՞ւ հենց Հայկական լեռնաշխարհը: Ո՞րն է մեր երկրի խորհուրդը, ո՞րն է մեր հայրենիքի սրբազնության գաղտնիքը...

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Այսօր հայտնի առաջին պատմական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների մասին ո՞ր արձանագրություններում են պահպանվել և ո՞ր դարերով են թվագրվում: Միջագետքյան արձանագրություններում Հայաստանն ու հայերը ի՞նչ անվանումներով են հիշատակվում:
2. Աստվածաշնչի ո՞ր գրքում կան վկայություններ Հայաստանի մասին, և ի՞նչ է պարզվում դրանցից:
3. Ինչպե՞ս է ներկայանում Հայաստանը տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Աստվածաշունչը՝ Եղևմ-դրախորի մասին

ԳԻՐՔ ԾՆՆՊՈՅ, Գլուխ Բ, 7. Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդն եղավ կենդանի էակ: 8. Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: 9. Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ Կենաց ծառը՝ Բարու և չարի գիտության ծառը, տնկեց դրախտի մեջտեղում: 10. Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում

էր չորս ճյուղերի: 11. Մեկի անունը Փիտն է... 13. Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է...
14. Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:

Ասրվածաշունչը՝ Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ, Գլուխ Է, 23. Աստված բնաջնջեց Երկրի երեսին գտնվող ամեն մի էակ՝ մարդուց մինչև անասուն, սողուններից մինչև երկնքի թռչունները: Նրանք վերացան Երկրի երեսից: Կենդանի մնաց միայն Նոյը, նաև նրանք, որ նրա հետ տապանում էին:

Գլուխ Ը, 3. Ջուրը գնալով իջնում, քաշվում էր Երկրի վրայից, և հարյուր հիսուն օր անց այն նվազեց: 4. Յոթերորդ ամսի քսանյոթին տապանը նստեց Արարատ լեռների վրա:

«Լնմերթարը և Արարությանի տիրակալը» շումերական բնագիրը՝ Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին

Ժողովուրդն Արատտայի՝ գերադասված մյուս ժողովուրդներից,
ժողովուրդը, որին Դումուզին (իմա՝ Հայկը) գատեց մյուս ժողովուրդներից...
Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,
Այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան...

Մովսես Խորենացին՝ «արմեն» անվան մասին

«Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

Վրացական ավանդագրույցը՝ հայերի ծագման մասին (ըստ Լեոնտի Մրովելիի)

«... Հայոց և վրաց, ռանաց և մովականաց, հերաց և լեզգաց, եգերաց և կովկասեցոց՝ սրանց բոլորի հայրը մեկն էր՝ Թորգամոս անվամբ: Այս Թորգամոսը Թարշի որդին էր՝ Նոյի որդի Հաբեթի թոռը...

Իսկ երկիրն այն, որ բաժին ընկավ նրան, այսպիսի սահման ուներ. արևելքից՝ Գուրգանի (իմա՝ Կասպից) ծովը, արևմուտքից՝ ծովն Պոնտոսի (իմա՝ Սև ծովը), և հարավից՝ ծովն Օրեթի (հավանաբար՝ Վանա լիճը), իսկ հյուսիսից՝ լեռն Կովկասի (իմա՝ Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան):

Սակայն նրա որդիներից ութ մարդ հայտնի դարձան որպես հզոր ու անվանի հսկաներ, որոնց անուններն են. առաջինը կոչվում էր Հայոս, երկրորդը՝ Քարթլոս, երրորդը՝ Բարդոս, չորրորդը՝ Մովական, հինգերորդը՝ Լեկան, վեցերորդը՝ Հերոս, յոթերորդը՝ Կավկաս, ութերորդը՝ Էգրոս: Այս ութ եղբայրները հսկաներ էին: Սակայն Հայոսը ամենքից առավել հսկա էր, քանզի նրա նմանը երբեք չի եղել ո՛չ ջրհեղեղից առաջ և ո՛չ էլ՝ հետո՝ մարմնով, ուժով ու քաջությամբ: ... Թորգամոսը բաժանեց իր երկիրը և տոհմը այս ութ հսկաների միջև. իր տոհմի կեսը և երկրի լավագույն կեսը տվեց Հայոսին, իսկ այս յոթին տվեց իրենց բաժինը՝ ըստ արժանիքների. տարավ այդ յոթին հյուսիսային կողմը և բաժանեց երկիրը՝ ըստ նրանց արժանիքների»...

**ԳԼՈՒԽ II. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
(Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ —
Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԻԶԲ)**

**§ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ**

Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. IV հազ. կեսից մինչև Ք. ա. III հազ. կեսերը: Երկրագնդի վրա անցումը նախնադարից քաղաքակրթություն տեղի է ունեցել տարբեր ժամանակներում: Հայկական լեռնաշխարհում այդ ժամանակաշրջանը վաղ բրոնզի դարն է, որը սկսվում է Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերից և տևում շուրջ մեկ հազարամյակ: Այս ժամանակաշրջանում ողջ Հայկական լեռնաշխարհը միավորված էր մեկ մշակութային գոտու մեջ, որը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «Հայաստանի վաղբրոնզիդարյան», «Շենգավիթյան», «Կուր-արարսյան» և այլ անվանումներով:

Տարբեր են եղել նաև քաղաքակրթության ծագման պատճառներն ու զարգացման շարժիչ ուժերը: Օրինակ՝ Եգիպտոսում և Միջագետքում քաղաքակրթության ծագումն ու զարգացումը կապվում են մեծ գետերի (Նեղոս, Եփրատ և Տիգրիս) ավազաններում զարգացող ոռոգովի երկրագործության հետ: Ք. ա. III հազարամյակում ներկայիս Սիրիայի տարածքում բարձրացած Էբլայի քաղաքակրթության շարժիչ ուժը դարձել էր ոչ թե ոռոգովի երկրագործությունը, այլ առևտուրը և միջազգային առևտրական լայն ցանցի ստեղծումը: Այսինքն՝ քաղաքակրթության ծագման ու զարգացման շարժիչ ուժերը կարող են լինել յուրահատուկ և բազմազան:

Մեծամորի ասպդղադիպարանի հարթակներից մեկը. Ք. ա. XXVIII-XXVI դդ.

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ երկրագործական մշակույթի ի հայտ գալը և դրա դրսևորումները ցույց են տալիս, որ մեր լեռնաշխարհը երկրագործական մշակույթի համաշխարհային բնօրրաններից է: Ոռոգովի երկրագործությունը մեր երկրում վճռորոշ գործոն չի եղել, քանի որ լեռնաշխարհը խիստ հարուստ էր ջրային պաշարներով, և ոռոգման մեծ ցանցեր ստեղծելու անհրաժեշտություն չկար: Առևտրափոխանակային հարաբերությունները ևս եղել են խիստ կարևոր: Սակայն մեր երկրի համար վճռական նշանակություն է ունեցել մետաղագործությունը, որի համար անհրաժեշտ

հումքով՝ մետաղահանքերով, հարուստ էր Հայկական լեռնաշխարհը:

Ողջ լեռնաշխարհի տարածքում աշխատանքային գործիքներն ու զինատեսակները միանման են: Գերիշխում է բնակարանների նույն տեսակը՝ հարակից քառակուսի շենքերով և հում աղյուսե պատերով կլոր կացարանները: Նույնատիպ են կենցաղային իրերը (հատկապես խեցեղենը): Լայն տարածում ունեն պաշտամունքային նշանակության իրերը, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտուց դուրս հայտնի չեն:

Պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունն, անշուշտ, խոսում է ոչ միայն պարզ մշակութային կապերի, այլև լեռնաշխարհի բնակիչների ազգակցության, այսինքն՝ ազգային-հոգևոր միասնության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզի դարաշրջանում արձանագրված են վաղ քաղաքակրթություններին բնորոշ հիմնական հատկանիշները: Առկա է իր ժամանակի համար բավականին զարգացած քաղաքաշինություն: Հին Արևելքում քաղաքներին բնորոշ է կանոնավոր հատակագծով կառուցապատումը, ընդ որում, որպես օրինաչափություն՝ կենտրոնում տաճարն ու վարչական մասն են: Առկա էր ամրաշինական համակարգ՝ միջնաբերդ և բնակավայրը եզերող պարիսպ: Քաղաք-կենտրոնի շուրջը կային փոքր արբանյակ-բնակավայրեր:

Հասարակությունն ուներ բարդ կառուցվածք և համայնքային-տնտեսական շերտավորում, ինչն ակնհայտ է հարուստների ու շարքային մարդկանց

դամբարանների պեղումներից, նաև հարուստ և աղքատ բնակարաններից: Օրինակ՝ մի դամբարանից հայտնաբերվել է մոտ 70 կավե աման՝ լի ցորենի ու գարու պաշարով, նաև կնիք, որը վկայում է ննջեցյալի հասարակական բարձր դիրքի մասին: Մինչդեռ հասարակության շարքային անդամների դամբարաններում ննջեցյալի կողքին դրված ամանների թիվը սովորաբար չի հասնում մեկ տասնյակի: Դա նշանակում է, որ նախնադարյան հասարակությունը, որին բնորոշ է համայնքի բոլոր անդամների հավասարությունը, սկսել էր քայքայվել՝ իր տեղը զիջելով դասային շերտավորում ունեցող հասարակությանը:

Մի շարք հնավայրերից հայտնաբերվել են կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված գուրգեր, որոնք եղել են իշխանության խորհրդանշան:

Ժամանակի գիտության բացառիկ նվաճում է Մեծամորի աստղադիտարանը, որտեղից, ըստ աստղագետների կատարած հաշվումների՝ աստղային երկինքը դիտարկել են Ք. ա. 2800-2600 թվականների ընթացքում: Այդ փաստը եկավ հիմնավորելու եվրոպական աստղագետ-պատմաբանների (Վ. Օլկոտ, Կ. Ֆլամարիոն և ուրիշներ)՝ դեռևս XIX դարավերջին և XX դարում կատարած եզրահանգումները, որոնց համաձայն՝ կենդանակերպի (գողիակի) համաստեղությունների անվանակոչումը կատարվել է Հայկական լեռնաշխարհում մոտ Ք. ա. XXVIII դարում: Աստղագիտական գիտելիքներ կան արձանագրված նաև Հայաստանի ժայռապատկերներում, որոնցից մի քանիսը հասակակից են Մեծամորի աստղադիտարանին:

Գիտության և ժամանակի համար

Վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի անոշներ

համեմատաբար բարդ տեխնոլոգիական հնարքների կիրառումը ակնհայտ է բազմաթիվ մետաղաձուլարաններում, որոնց առկայությունն արդեն իսկ խոսում է տարբեր արհեստների ձևավորման և աշխատանքի բաժանման մասին:

Պետականության ցուցիչ պետք է համարել նաև այն փաստը, որ Ք. ա. III հազարամյակում մետաղագործության կարևոր ճյուղերից է դառնում զինագործությունը: Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից գտնված զինատեսակները բազմաթիվ գուգահեռներ ունեն Իրանի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հատկապես Միջագետքի հնավայրերում: Ընդ որում՝ բացի զենքերից՝ Հայաստանից հայտնաբերվել են նաև դրանց ձուլման բազմաթիվ կաղապարներ, որոնք վկայում են տեղական արտադրության մասին:

Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերվել են մեծ թվով օտար ծագում ունեցող իրեր: Միաժամանակ, հայաստանյան նյութերն էլ լայն տարածում են ստացել լեռնաշխարհից բավականին մեծ հեռավորությունների վրա: Դրանք վկայում են միջագային առևտրի և տարածաշրջանային գործուն կապերի մասին:

Հայաստանը դառնում է սև, փայլեցրած, երկրաչափական նախշերով ու գեղազարդ ոճով խեցեղենի հայրենիքը, որը միաժամանակ հայաստանյան վաղբրոնզիդարյան մշակույթի տարբերակիչ հատկանիշն է: Այդ տեսակի խեցեղեն է հանդիպում լեռնաշխարհի բոլոր հնավայրերում, նաև այդ մշակույթի արտերկրյա տարածման բոլոր շրջաններում: Խեցեղենի վրա մեծ առատությամբ հանդիպում են խորհրդանշաններ և գաղափարագրեր, որոնք դարձել են հայկական մեհենագրության հիմքը:

Հայաստանյան մշակույթի աննախադեպ տարածումը: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ մոտ Ք. ա. XXVIII դարում տեղի է ունենում վաղբրոնզիդարյան մշակույթի աննախադեպ մեծ տարածում Հայկական լեռնաշխարհից: Այդ մշակույթը հյուսիսում հասնում է Հյուսիսային Կովկաս, հարավ-արևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ, հարավ-արևմուտքում՝ Սիրիա և Պաղեստին: Մշակութային այս ներթափանցումն ու տիրապետությունը շարունակվում են երկու-երեք հարյուրամյակ՝ մինչև Ք. ա. XXVI դարը, որից հետո Հայաստանի մշակութային գոտին կրկին սահմանափակվում է Հայկական լեռնաշխարհով:

Ք. ա. XXVIII–XXVI դարերի մշակութային ներթափանցման բնորոշ գծերից մեկը տարածքների մեծ մասի խաղաղ նվաճումն է. այդ իսկ պատճառով ժամանակին կարծում էին, թե դա եղել է մշակութային ազդեցություն կամ բնակչության արտագաղթ: Վերջին տարիներին, սակայն, վերոնշյալ ժամանակաշրջանի մշակութային գոտու հուշարձաններում ևս գտնվել են պատերազմի, ռազմա-

Արծաթե գավաթ Քարաշամբից՝ ոսպնական հաղթանակի փեսաբաններով, Ք. ա. XXII-XXI դդ.

կան ներխուժման հետքեր: Պատերազմի հետքերը հնագիտական պեղումների ժամանակ արտահայտվում են մոխրաշերտերով, որոնցում սովորաբար առկա են լինում ջարդված գեներների կտորներ: Ակնհայտ է, որ նշված տարածքներում եղել է ինչպես ոսպնական, այնպես էլ խաղաղ՝ առանց պատերազմի մշակութային նվաճում: Սա մեզ հիշեցնում է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանը, երբ նրա ոսպնական նվաճումների կողքին տեղ գտան նաև խաղաղ նվաճման դեպ-

քեր (Սելևկյան տերություն, Հրեաստան):

Նման աննախադեպ մեծ ընդգրկումը ենթադրում է նոր որակի փոխադրամիջոցների ցանցի առկայություն: Եվ դա ակնհայտ է ինչպես հնագիտական տվյալներից, այնպես էլ դրանց հետ համահունչ գրավոր հիշատակարաններից: Ք. ա. XXVIII-XXVII դդ. Արատտայում, ըստ գրավոր աղբյուրների, առաջին անգամ հիշատակվում են սանձված ձիեր, որոնք ծառայել են որպես փոխադրամիջոց: Մինչդեռ շրջակա աշխարհում որպես փոխադրամիջոց ծառայում էին էշերն ու եզները:

Ի դեպ՝ ձիավոր հեծյալ ռազմիկների առկայությունը հնագույն շրջանում բնորոշ է հնդեվրոպական աշխարհին, իսկ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հենց հնդեվրոպական նախահայրենիքի միջուկը:

Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ոչ մի մշակույթ հետագա դարերում չի ունեցել նման ընդգրկում: Այն տարածվել է շուրջ 1 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա, որի կենտրոնը Շենգավիթի մշակութային համալիրն էր (Երևանյան լճի ափին):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է Հայկական լեռնաշխարհում նախնադարից անցում կատարել վաղ քաղաքակրթության և վաղ պետական կազմավորումներին: Որոնք են քաղաքակրթության առաջացման պատճառներն ու զարգացնող ուժերը: Այդ առումով ինչո՞վ է առանձնանում Հայկական լեռնաշխարհը:
2. Ներկայացրե՞ք Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզիդարյան մշակույթը, նվաճումներն ու առանձնահատկությունները:
3. Ո՞րն է Ք. ա. XXVIII-XXVI դդ. մշակութային ներթափանցման բնորոշ գծերից. ինչպե՞ս է դա ապացուցվել: Ի՞նչ էր պահանջում նման աննախադեպ մշակութային ընդգրկումը: Երբ և որտե՞ղ են առաջին անգամ հիշատակվում սանձված ձիեր: Ինչո՞վ են նշանավորվում հայոց պատմության Ք. ա. XXVIII-XXVI դարերը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք. ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Առաջին պեղական կազմավորումը՝ Արապուրա: Հայաստանի Ք. ա. III–II հազարամյակների պատմության լուսաբանման համար անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում Միջագետքի հնագույն՝ շումերական և աքքադական գրավոր հուշարձանները:

Շումերները՝ աշխարհի առաջին քաղաքակրթություններից մեկի ստեղծողները, մինչև Հարավային Միջագետքը յուրացնելը բնակվել են Միջագետքի հյուսիսային և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում: Հեռանալով այնտեղից՝ նրանք երկար ժամանակ պահպանել են կապը լեռնաշխարհի հետ: Այդ իսկ պատճառով մեր լեռնաշխարհի մասին ամենավաղ հիշատակությունները գտնում ենք շումերական գրավոր հուշարձաններում: Շումերները ստեղծել են առաջին սեպագիրը, որը Ք. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին նրանցից փոխառել են սեմական ծագում ունեցող աքքադացիները, իսկ հետագայում այն լայն տարածում է ստացել Առաջավոր Ասիայի երկրներում, այդ թվում՝ Վանի թագավորությունում:

Շումերական բնագրերում հիշատակվում է Արատա երկիրը: Արատան Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին վաղ պետական կազմավորումն է: Նրա մասին տեղեկությունները վերաբերում են Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.:

Ինչ են պատմում շումերական աղբյուրներն Արատա երկրի, նրա տեղադրության, պետական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի և այլ հարցերի մասին:

Արապուրա երկրի մասին պարմող շումերական բնագիր

Արատան հիշատակվում է որպես բարձրլեռնային երկիր, որից Շումեր գնում էին «Ուրուկի» գետով՝ Եփրատով: Շումերից Արատա ճանապարհին հիշատակվում են երկրներ: Դրանցից է, օրինակ, Ջամուա երկիրը, որը Ուրմիո լճի հարավում էր (ասորեստանյան աղբյուրներում Ուրմիո լիճը կոչվում է «Ջամուա երկրի ծով»):

Արդեն նշվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հետ էր կապվում իմաստության և ափեզերական ջրերի աստված Հայ(ա)ի պաշտամունքը, որի որդի Հայկն Արատայի հովանավոր աստվածն էր:

Արատան եղել է աստվածապետական (կրոնապետական կամ թեոկրատական) կարգերով երկիր: Դա պետական կառավարման այն ձևն է, որում և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր ամբողջ իշխանությանը տիրում էր հոգևոր դասը, որն էլ աստծո անունից իրականացնում էր իշխանությունը: Արատայի արքան միա-

ժամանակ երկրի գերագույն քուրմն էր: Երկրի ճակատագրին վերաբերող կարևոր հարցերի լուծման համար քրմապետ-արքան գումարում էր ավագների ժողով: Հիշատակվում է երկրի գլխավոր տնտեսական պաշտոնյան, որը կոչվում էր «կառավարիչ»: Արատտայում հիշատակվում են նաև տնտեսական ոլորտի պաշտոնյաներ՝ հարկահաններ, վերակացուներ, ինչը խոսում է երկրում արդեն որոշակի զարգացում ստացած պետական համակարգի մասին:

Արատտացիները հացահատիկ և այլ երկրագործական ապրանքներ են ներմուծել և փոխարենը արտահանել մետաղներ ու թանկարժեք քարեր: Բացի դրանից՝ հարավ են ուղարկել նաև շինարարական հումք՝ «լեռնային քարեր»: Շումերում որպես քաշող ուժ և փոխադրամիջոց օգտագործվել են էշերը, Արատտայում՝ ձիերը: Ձիերի կիրառումը տնտեսության մեջ և ռազմարվեստում աննախադեպ առաջընթաց ապահովեց:

Շումերական բնագրերը տեղեկություններ են պահպանել Արատտայի բանակի և պարսպապատ մայրաքաղաքի մասին: Իրանցից մեկի համաձայն՝ շումերական բանակը պաշարում է Արատտայի համանուն մայրաքաղաքը, սակայն մեկ տարի պաշարելով՝ չի կարողանում գրավել. «Քաղաքից փնդում էին նեփեր, ինչպես անձրևն ամպերից, պարսապրիկների քարերն անձրևի կաթիլների պես Արատտայի պարիսպներից թափվում էին ամբողջ փարին աղմկուր սուրցով: Օրերն անցնում էին, ամիսները՝ երկարում, փարին բոլորնց մի ամբողջ շրջան»...

Արատտայի մասին կարևորագույն տեղեկություններից մեկն Արատտայում

Մարգոն Արքադացի, Ք. ա. XXIV-XXIII դդ.

սեփական գրի գործածության փաստն է, ինչն ապացուցվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված Ք. ա. III հազարամյակի մեհենագիր հուշարձաններով, որոնք դեռևս վերծանված չեն:

Ք. ա. XXVIII-XXVII դարերում Արատտայից Շումեր էին գնում ճարտարապետներ մեծ շինություններ կառուցելու նպատակով: Ք. ա. XXVI-XXV դարերով թվագրվող բնագրերում Միջագետքում բնակություն հաստատած սուբարեցիները հիշատակվում են որպես դպիրներ, դպրապետեր, հացթուփսներ, հացթուփապետեր, դարբիններ, այգեպաններ և այլն:

«Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունները՝ Արմի, Արման(ում), Արամ: Էբլա և Արմի: Ք. ա. XXVI-XXIII դարերում ներկայիս Սիրիայի տարածքում հզորանում է Էբլա պետությունը, որն առևարական լայն ցանցով կապված է եղել շրջակա երկրների հետ: Էբլայի արքայական արխիվից գտնված բնագրերի զգալի մասը տնտեսական բնույթի վավերագրեր են, որոնք վերաբերում են Էբլայի արքունի

ծախսերին, այլ երկրների ու քաղաքների հետ ունեցած առևտրափոխանակային և այլ հարաբերություններին:

Էբլայի բնագրերը Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքներում հիշատակում են երկու տասնյակից ավելի բնակավայրեր: Դրանցից առանձնապես կարևորվում է Արմին, որը համանուն թագավորության մայրաքաղաքն էր: Հատկանշական է, որ Ք. ա. XXIV–XXIII դարերի բնագրերում հիշատակվում են Արմի երկրում բնակված «Հայայի որդիները» (հայորդիները), որոնք գործունե փոխհարաբերություններ են ունեցել Էբլայի հետ:

Աքքադ և Արմանի: Ք. ա. III հազարամյակի սկզբին Արաբական թերակղզուց Միջագետք ներթափանցած սեմական ցեղերը Ք. ա. XXIV դարի երրորդ կեսին ստեղծում են պատմությանը հայտնի առաջին բռնակալությունը՝ Աքքադի պետությունը: Նրա հիմնադիր Սարգոնը, հաստատվելով Միջագետքի կենտրոնում՝ Աքքադ քաղաքում, ստեղծեց պատմության մեջ մինչ օրս հայտնի առաջին մասնագիտացված մշտական բանակը: Շուրջ 10 տարի տևած պատերազմների ընթացքում նա ստեղծեց նախադեպը չունեցող մի աշխարհակալություն: Նրա զորքերը հյուսիսում հասան մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեշերը և անհաջողություն կրեցին այնտեղ: Մեզ է հասել Սարգոն Աքքադացու տերության աշխարհագրությունը ներկայացնող մի արձանագրություն, որում առաջին անգամ ներկայացված է «Արմենիա» անվան նախաձևը՝ Արմանի երկրանունը՝ Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածի հարավային եզրաշերտով:

Սարգոն Աքքադացու տիրակալու-

թյան տարիներին նվաճված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ, որոնք շարունակվեցին նրա երկու որդիների գահակալության տարիներին: Միայն Աքքադի չորրորդ տիրակալ Նարամսինին (Նարամ–Սուեն, Ք. ա. XXIII դարի երկրորդ կես) հաջողվեց վերականգնել Աքքադական տերության հզորությունը:

Նարամսինը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի հյուսիս ու Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքում հիշատակել Արամ երկիրը: Այդ տարածքը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում ևս շարունակում է հիշատակվել գրեթե նույն ընդգրկումով՝ Արամալի, Արմարիլի: Հիշենք, որ ըստ Մովսես Խորենացու՝ «արմեն» և «Արմենիա» անունների հիմքում ընկած է «Արամ» անունը:

Եփրատի հոսանքով դեպի վեր Նարամսինի մի քանի արշավանքներն ուղղված էին Սուբուր (Սուբարտու) երկրի դեմ, որը «Վերին ծովի ափերին» էր, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանում: Նա արշավում է Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Խախ(ում) երկրի դեմ, որը՝ որպես ոսկու արդյունահանման կարևոր շրջան, հիշատակվում է ինչպես Ք. ա. III–I հազարամյակներում, այնպես էլ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի աշխատություններում: Այն Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի տարածքում էր:

Նարամսինը կատարեց մի քանի արշավանք դեպի «ակունքը Տիգրիսի և ակունքը Եփրատի», հասավ մինչև Ամիդ–Դիարբեքիրի շրջան, ուր թողեց իր պատկերաքանդակով և արձանագրությամբ կոթող:

Եփրատի վերին հոսանքի երկրներ արշավելու մասին է պատմում Նարամ-

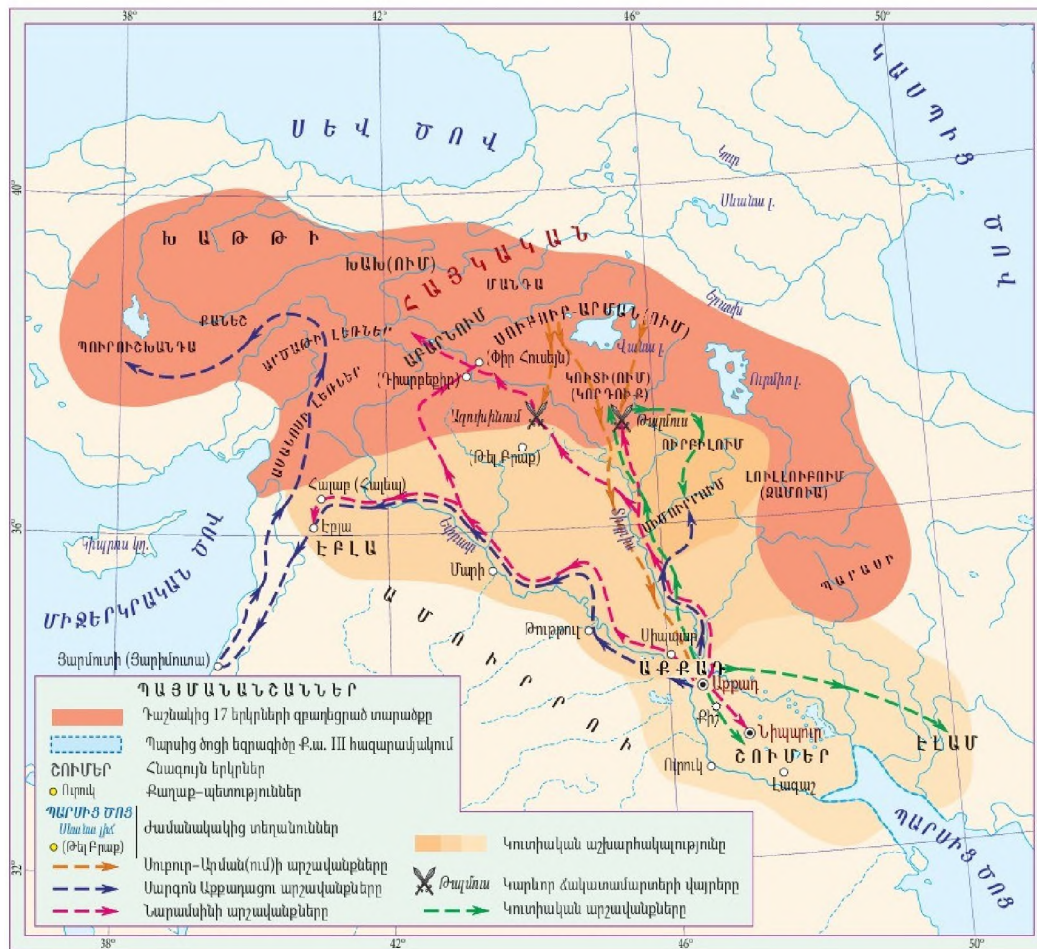
սինի ամենաձավալուն արձանագրություններից մեկը, որում Արմանին ներկայանում է իբրև մի երկիր, որը «երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել»: Նրա դեմ ձևավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից 17 պետական կազմավորումների դաշինքը՝ Արմանիի գլխավորությամբ:

Նարամսինի դեմ միավորված տասնյոթ երկրների դաշինքի ղեկավարումն Արմանիից անցել է Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող Լուլլուբի երկրին: Նարամսինը դաշնակից զորքերի դեմ

ուղարկեց երեք բանակ, որոնցից «ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ»:

Կուտիական (Կորդվաց) աշխարհակալությունը: Նարամսինն իրեն հռչակել էր «աստված»՝ կործանելով աստվածների տաճարները և պարտադրելով պաշտել իր անձը: Շումերական քրմությունը օգնություն խնդրեց տասնյոթ երկրների դաշինքից, որի ղեկավարումն անցել էր Կուտիական երկրին (համապատասխանում է Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհին): Շուտով սրընթաց գրոհով Միջագետքի կենտրոն արշավեցին Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ-

ԱՌՁԱՎՈՐ ԱՄԻԱՆ Ք. Ա. XXIV-XXII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հին արքայական քարձրարանդակ

ները, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց:

Աքքադի արքաների «Աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսը հաղթողի իրավունքով անցավ կուտիական տիրակալներին: Կուտիական աշխարհակալությունն ունեցել է տարածքային հսկայական ընդգրկում՝ Ամանոսի լեռներից ձգվելով մինչև Էլամ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսից մինչև Պարսից ծոց:

Նրանք շուրջ մեկ դար (Ք. ա. XXII դ.) գերիշխել են Առաջավոր Ասիայի գգալի մասի վրա: Այդ ժամանակահատվածում գահակալել են 21 արքաներ, որոնք ընտրվում և կառավարում էին որոշակի ժամկետով: Այսինքն՝ գործում էր գերագույն իշխանության ընտրովի կարգը:

Կուտիական տիրակալների օրոք վերականգնվեցին շումերական ավանդական հոգևոր և աշխարհիկ կարգերը:

Վերսկսեցին գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորներին: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սկսվեց «շումերական վերածնունդը»: Հարկ է նշել, որ Միջագետքում երկար պահպանվեց հիշողությունն արդարություն վերականգնած հայաստանյան արքաների մասին:

Կուտիական հաղթարշավի պատմության արձագանքը գտնում ենք «Հայկ և Բել» վիպասքում: Այն բազմաշերտ վիպական երկ է, որի հնագույն շերտում պահպանվել է Ք. ա. III հազարամյակի պատմական դեպքերի հիշողությունը, երբ արդարության և աստվածային կարգերի պաշտպան հայոց գործը խորտակեց իրեն «աստված» հռչակած միջագետքյան բռնակալին. վերջինիս պատմական նախակերպարներից է Նարամսինը:

Կուտիական աշխարհակալության

ավարտից հետո էլ Հայաստանը պահպանում է հզորությունն ու կարևոր դիրքը Հին Արևելքում: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ք. ա. XXI դարում իշ-

խած միջագետքյան արքա Շուլգիի նամակներից, որոնցում Սուրուր երկիրը ներկայանում է իբրև հզոր թագավորություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորումը: Նրա մասին շումերական աղբյուրների տեղեկություններից հատկապես ո՞րն եք կարևորում. ինչո՞ւ:
2. Հայաստանից քաղաքակրթական արժեքների տարածման վերաբերյալ ինչ տեղեկություններ են պահպանվել շումերական բնագրերում: Երևյալ բնագրերում ինչ կարևոր վկայություն է պահպանվել:
3. Ո՞րն է պատմությանը հայտնի առաջին բռնակալությունը: Ե՞րբ և ո՞ր արքաների արձանագրություններում կան հիշատակություններ Հայկական լեռնաշխարհի մասին: Ի՞նչ տեղեկություններ են պարունակում դրանք:
4. Ի՞նչ տիտղոսի տիրացան կուտիական արքաները: Ներկայացրե՞ք կուտիական աշխարհակալությունը: Ի՞նչ դիրք ունեն Հայաստանը Հին Արևելքում կուտիական աշխարհակալության ավարտից հետո. որտե՞ղ է դա վկայված:

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ք. Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ

Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. XX–XVII դարերում: Ք. ա. XX դարում Հայաստանը շարունակում էր լուրջ դերակատարում ունենալ Հին Արևելքում: Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում գործում էր մետաղի առևտրի մայրուղին, որը ձգվում էր Փոքր Ասիայի արևելքում գտնվող Քանեշ քաղաքից մինչև Աշուր: Մայրուղու հետ կապի մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի ավելի քան երեք տասնյակ բնակավայրեր: Դրանցից արտահանվում էին զանազան մետաղներ՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ, անագ և այլն: Սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են հայկական շուրջ մեկ

տասնյակ իշխանություններ՝ Ծուփանա (Ծոփք), Թեգարամա (Թոգարմա, Թորգոմա տուն), Խախ(ում) և այլն:

Ք. ա. XVIII դարում հզորության գագաթնակետին էր Հին Բաբելոնի թագավորությունը, որի տիրակալ Համմուրայի մասին մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները, մասնավորապես՝ Սուրարտուն (Սուրուր–Արմանի), Կուտի(ում)ը և այլն:

Մետաղի լայն կիրառությունը խիստ կարևոր էր ինչպես տնտեսության, այնպես էլ ռազմական գործի մեջ: Թագմար-

վեստում կարևոր նշանակություն ունեցավ ձիերի, հատկապես ձիերին լծված մարտակառքերի կիրառությունը:

Հնդեվրոպական ծագում ունեցող խեթերը Փոքր Ասիայում Ք. ա. XVIII դարում ստեղծեցին բավականին հզոր Խեթական թագավորությունը, որը գոյություն ունեցավ մինչև Ք. ա. XII դարը՝ իր ազդեցությանը ենթարկելով նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան որոշ երկրամասեր:

Միտաննի թագավորությունը:

Ք. ա. XVI դարում Հայաստանի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում ստեղծվեց հնդեվրոպական Միտաննի թագավորությունը՝ Վաշշուգանե մայրաքաղաքով (Մասիուս կամ Մասիոն լեռներում): Միտաննին եգիպտական աղբյուրներում հիշատակվում է «Նահարինա» անվամբ, որը, հավանաբար, նույնանուն է «Նահիրի» անվան հետ: Այս թագավորությունն էական դերակատարում ունեցավ Առաջավոր Ասիայում՝ սկսած Ք. ա. XVI դարի վերջերից: Եգիպտական, բաբելական, խեթական տիրակալների նման, Միտաննիի արքաները կրում էին «Մեծ թագավոր» տիտղոսը:

Հատկանշական է, որ այս թագավորության տիրակալները հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթում համարվում են բնիկ հայ արքաներ, և նրանց անունները գտնում ենք Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Հայկազուն նահապետների և արքաների ցանկում:

Միտաննին անկում ապրեց Ք. ա. XIII դարում՝ հզորացող Ասորեստանի հարվածներից:

Հայասս թագավորությունը:

Խեթական սեպագիր արձանագրություններում Ք. ա. XV–XIII դարերի իրա-

դարձությունների կապակցությամբ հիշատակվում է Հայասս երկիրը: Երկրի անվան հիմքում հայ ժողովրդի ինքնանվանումն է: Խեթերենում –(ա)սս մասնիկով կազմվում էին տեղանունները, այսինքն՝ «Հայասս» նշանակում է «Հայք, Հայաստան»:

Հայասան հիշատակվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում: Հայասայի կարևոր կենտրոններից էր Կումախան (հետագայում՝ Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Անի-Կամախը, որտեղ հայոց թագավորների մեծ դամբարանն էր):

Հայասան առաջին անգամ հիշատակում է խեթական արքա Սուպիլուլիումասը (Ք. ա. XIV դ.) իր հոր՝ Թուդխալիաս III-ի արշավանքների կապակցությամբ, որոնց ժամանակ նրա դեմ է դուրս գալիս Հայասայի Կարանի թագավորը: Որոշ ժամանակ անց Սուպիլուլիումասի և Հայասայի արքա Խուկանայի միջև կնքվում է բարեկամության և փոխօգնության պայմանագիր: Այն ամրապնդելու նպատակով խեթական արքան իր քրոջը կնության է տալիս Խուկանային:

Կնքված դաշնագիրն ուժի մեջ մնաց մինչև Խուկանայի մահը: Նրան հաջորդած Անիա արքան (Ք. ա. XIV դ. երկրորդ կես) հարձակվում է սահմանակից խեթական տարածքների վրա, գրավում դրանք՝ բերելով մեծաթիվ գերիներ և ռազմավար:

Խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը դեսպանություն է ուղարկում Անիայի մոտ՝ պահանջելով վերադարձնել գերիների և ռազմավարը, սակայն մերժում է ստանում: Շուրջ երեք տարի տևած անհաջող բանակցություններից հետո՝ 1335 թ.,

Մուսիլիսը պատերազմ է սկսում Հայաստանի դեմ՝ գրավելով մի քանի քաղաքներ և բերդեր: Բանակցություններ են սկսվում խեթական արքայի և Հայաստանի ավագների միջև: Վերջիններս վերադարձնում են իրենց մոտ եղած խեթական գերիներին:

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվում է Ք. ա. XIII դարի վերջին: Գիտության մեջ Հայաստանի պատմության ավարտի մասին կա երկու տեսակետ: Մեկի համաձայն՝ Հայասան պետք է անկում ապրած լինի Ք. ա. XIII դարավերջին: Մյուս տեսակետի կողմնակիցները կարծում են, որ այն շարունակել է իր գոյությունը, պարզապես այլևս չի հիշատակվում «Հայասա» խեթերեն անվամբ, քանի որ Ք. ա. XII դարում անկում էր ապրել Խեթական տերությունը:

Հայասան ուներ իր արքունիքը, բանակը և քաղաքային կենտրոնները: Այն ուներ նաև իր դիցարանը: 'Իատելով խեթական սկզբնաղբյուրներից՝ Հայասան ուներ արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10-հազարանոց հետևազորից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր:

Նաիրյան երկրները: «Նաիրի» երկրանունն առաջին անգամ հիշատակված է Ք. ա. XIII դ. առաջին կեսին Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորի կողմից: Այդ անվան տակ միավորված էին Վանա լճի շրջանը և նրանից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ընդարձակ տարածությունները: Այստեղ ապրում էին դաշնային հիմունքներով միա-

վորված բազմաթիվ իշխանություններ: Ասուրական աղբյուրներում դրանք բուրբը կոչվում են «երկրներ»:

Ք. ա. XIII դ. Նաիրյան երկրների հզորության մասին է վկայում այն փաստը, որ Սալմանասար I-ը ստիպված էր սահմանամերձ մի քանի քաղաքներում նշանակել հատուկ պահակազորներ՝ Ասորեստանի տիրապետության շրջանների վրա Նաիրյան զորքերի հարձակումները կանխելու նպատակով:

Ք. ա. XIII-XI դդ. ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում են մի քանի տասնյակ Նաիրյան երկրներ՝ իրենց առաջնորդներով, որոնք կոչվում են «թագավորներ»: Նաիրին անվանվում է «ընդարձակ, հպատակություն չճանաչող և անձանոթ երկիր»:

Ասորեստանյան արքաների արձանագրություններում հիշատակվում են Նաիրիի «մեծամեծ քաղաքները», «նրանց հարստությունը», «բազմաթիվ ձիերի, ջորիների, երինջների երամակները և նրանց երկրագործական անթիվ ունեցվածքը», որոնք խոսում են այդ շրջանում երկրի հզորության և հարստության մասին:

Երկու դար անց ասորեստանյան արձանագրություններում Նաիրին արդեն ներկայանում է ոչ թե որպես բազմաթիվ «երկրների» դաշինք կամ համադաշնություն, այլ մեկ միասնական երկիր-պետություն: Հիշատակվում են «Նաիրի երկրում 250 քաղաք՝ իրենց զորավոր պարիսպներով»...

Նաիրին որպես մեկ միասնական պետություն է հիշատակվում, օրինակ՝ Սալմանասար III-ի (Ք. ա. IX դար) արձանագրություններում: Հետագայում «Նաիրի» անվամբ են իրենց երկիրը կո-

չում Վանի թագավորության տիրակալները՝ ասորերենով գրված իրենց արձանագրություններում:

Հայկագունների Արարապյան թագավորությունը: Ք. ա. IX դարում Հայաստանը թևակոխում է զարգացման նոր ժամանակաշրջան. հայկական մեծ ու փոքր պետականությունների հիման վրա սկսում է ձևավորվել առաջին համահայկական թագավորությունը:

Հայկական լեռնաշխարհում **Ք. ա. IX դարի 80-70-ական թթ.** հիշատակվող խոշոր պետական կազմավորումներից կարելի է առանձնացնել երկուսը. **հարավում՝ Նաիրին, հյուսիսում՝ Ուրարտուն:** «Ուրարտու»-ն «Արարատ» անվան ասորեստանյան տարրերակն է: Դա Հայաստանի հնագույն անվանումներից է: Ասորաբաբելական արձանագրություններում Հայաստանն «Ուրարտու» անվամբ հիշատակվում է մինչև Ք. ա. IV դարի առաջին կեսը. այդ ժամանակ հայերն «ուրարտացի» են կոչվում Աքեմենյան արքաների բարելերեն արձանագրություններում:

Ասորեստանյան աղբյուրներում Ք. ա. 859-843 թթ. ընթացքում հիշատակվում է **Արամ (Արամու, Արամե)** արքան, որը քանիցս դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին:

Այս արքան և Ք. ա. III-I հազարամյակներում իշխած Արամ անունով մի քանի հայ արքաներ ազգային ավանդության մեջ միավորվել են և Պատմահոր մատյանում տեղ գտել Հայկյան Արամի միասնական կերպարով: Հիշենք նաև, որ Վանա և Ուրմիո լճերի միջև Արամ անունով երկիր էր հիշատակվում դեռևս Ք. ա. XXIII դարում:

Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն՝ Արամը ոչ միայն հերոսաբար հետ է շարտել ասորեստանյան նվաճողներին, այլև հաղթական արշավանքներ է կատարել դեպի Իրանի հյուսիսային շրջաններ և Փոքր Ասիա:

Ք. ա. IX դարի առաջին կեսից **Հայկագունների Արարապյան (Այրարապյան) թագավորությունը** հայտնի էր դարձել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս: «Ուրարտու»-ն դարձել էր Հայաստանի ընդհանրական անվանումը: Այդ իսկ պատառով, ասորեստանյան աղբյուրները **չարունակեցին «Ուրարտու» կոչել նաև հարավային Նաիրի թագավորությունը**, որը Ք. ա. 830-ական թվականներից աստիճանաբար սկսեց ողջ լեռնաշխարհը միավորել իր իշխանության ներքո:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գիտեք Ք. ա. XX-XVIII դդ. մետաղի առևտրի մայրուղու մասին:
2. Որտեղ և երբ է ստեղծվել Միտաննի թագավորությունը:
3. Ո՞ր աղբյուրներից ենք իմանում Հայասայի մասին: Ինչ տարածք էր ընդգրկում այդ թագավորությունը: Ինչպիսի՞ ընթացք ունեցավ խեթերի հետ հայասացիների հակամարտությունը:
4. Ասորեստանի ո՞ր արքաներն են արշավել Նաիրի «երկրների» դեմ: Ինչ փաստեր են վկայում Նաիրի «երկրների» ուժի մասին:
5. Ինչը նպաստեց Հայկական լեռնաշխարհում համահայկական պետականությունների ձևավորմանը: Բացատրե՞ք «Ուրարտու» անվանումը: Ինչ տեղեկություններ կան Արամ (Արամե) թագավորի մասին:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հարված Նարամսինի բնագրերից

Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել Արման(ում)ն ու Էբլան,

Ներգալն* (իր) զենքով ճանապարհ բացեց Նարամսինի՝ հզորի համար և տվեց նրան Արման(ում)ն ու Էբլան:

Եվ նա տվեց նրան Ամանուսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը...

* Ներգալը միջագետքյան դիցաբանության անդրաշխարհի աստվածն էր:

Հարված իսթական արքա Մուրսիլիս II-ի փարեգրությունից՝ Հայասա երկրի մասին

Թշնամին՝ Հայասա երկրի հետիոտն զինվորները և կառամարտիկները, «Բարձր երկրի»* կողմից Իստիտինա քաղաքը ավերել էր, իսկ Կաննուվարա քաղաքը՝ շրջապատել: Նուվանձային՝ մառանապետին, բանակի հրամանատարներով, հետիոտն զինվորներով և կառամարտիկներով հանդերձ, այնտեղ չի թողել: Նուվանձային լուր ուղարկեցի. «Ահա թշնամին՝ Հայասա երկրի բոլոր հետիոտն զինվորները և կառամարտիկները, ներս մտավ, Իստիտինա քաղաքը ավերեց, իսկ Կաննուվարա քաղաքը շրջապատեց: Հետիոտն զինվորներով և կառամարտիկներով թգնության գնա»:

* «Բարձր երկիրը» Երզնկայի շրջանում էր, ենթադրվում է, որ համապատասխանում է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհին:

Նաիրյան 23 երկրները՝ Թիգլաթթալասար I արքայի (Ք. ա. 1114–1076 թթ.) հիշատակությամբ

... Աշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով արշավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հեռավոր արքաները Վերին ծովի* ափերին չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ շարժվեցի խորդուբորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց էության (մասին) ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին և) անհայտ հեռավոր շրջաններ... Ես հատեցի ուրումու-ձառերը, որոնք աճում են լեռներում, (դրանցով) լավ կամուրջներ կառուցեցի իմ մարտակառքերի ու բանակի անցման համար (և) անցա Եփրատ գետը... Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

* Նկատի ունի Վանա լիճը:

ԳԼՈՒԽ I. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

Վանի թագավորության առաջացումը: Ք. ա. IX դ. 30-ական թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հիշատակվում են տասնյակ իշխանություններ: Ուրվագծվում են մի քանի կարևոր կենտրոններ, որոնց շուրջ համախմբված են համադաշնություններ կազմած մանր պետական կազմավորումները:

Արարատյան դաշտում, Սևանա լճի ավազանում, Սյունիքում և հարակից շրջաններում տարածվում էր **Էթիունի երկրի համադաշնությունը:** Վերջինիս զարգացման բարձր մակարդակի մասին են վկայում Լճաշենի (Սևանա լճի արևմտյան ափին) պեղումներից հայտ-

նաբերված բացառիկ նյութերը (զենք ու զրահ, կենցաղի առարկաներ, արձանիկներ, զարդեր և այլն): Դա փաստորեն Հայկազունների Արարատյան թագավորությունն էր՝ իր համադաշնությամբ:

Երկրորդ խոշոր համադաշնությունը կազմվել էր հարավում՝ Վանա լճի ավազանում՝ **Նաիրի թագավորության շուրջը**, որի հիմքի վրա էլ բարձրացավ Վանի համահայկական հզոր պետությունը:

Ք. ա. IX դարի 80-70-ական թվականներից մեկ միասնական թագավորություն ներկայացող Նաիրին մոտ Ք. ա. 830-ական թթ. ունեցավ նոր և մեծ մայրաքաղաք՝ **Տուշասն** (Տուսպ, Վան): Այն հիմնադրել է **Սարղուրի I-ը**

Վանա լիճ

(*Ք. ա. մոտ 835–825 թթ.*), որը մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին ասուրերեն գրված արձանագրություններում ներկայանում է «Նաիրի երկրի արքա, մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա...» տիտղոսաշարով:

Ասորեստանյան աղբյուրներում թագավորությունը կոչվում է Ուրարտու, իսկ տեղական արձանագրություններում՝ Նաիրի և Բիայնիլի: Վերջինս կապվում է Վանի անվան հետ, այդ պատճառով էլ գիտության մեջ թագավորությունը հայտնի է նաև որպես Վանի թագավորություն: Աստվածաշնչում այն հիշատակվում է «Արարատյան թագավորություն» անվամբ: «Նաիրի», «Ուրարտու», «Բիայնիլի» և «Արարատ» անուններից բացի՝ թագավորությունը երբեմն հիշատակվում է նաև «Կուտիական երկիր» անվանումով, ինչը գալիս է Ք. ա. XXIII–XXII դարերից և կշարունակվի նաև Հայկազուն–Երվանդականների ժամանակաշրջանում:

Սարգուրի I-ը ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում է մեկ անգամ՝ Ք. ա. 833 թվականին, Սալմանասար III-ի գորքերին դիմակայելու առնչությամբ: Այդ ժամանակ Վանի թագավորությունը

Տուշաթա Վանի հիմնադրման արձանագրությունը

տարածվում էր ոչ միայն Վանա լճի ավազանում, այլև Հայկական Տավրոսից հարավ՝ Տիգրիսի վերին հովտում:

Իշպուինիի գահակալությունը:

Ք. ա. մոտ 825–810 թվականներին Տուշաթա-Վանի տիրակալն էր Սարգուրի I-ի որդի Իշպուինի արքան: Վանի թագավորության հզորացման և տարածաշրջանային տերություն դառնալու գործում կարևոր դեր էին խաղում Իշպուինիի օրոք սկսված և Մենուայի գահակալության ընթացքում շարունակված բարեփոխումները:

Իշպուինիի գահակալության առաջին շրջանում անցկացված բարեփոխումները կապված էին միայն նրա անվան հետ, իսկ երկրորդ շրջանում համակառավարիչ է հանդես գալիս նրա որդի Մենուան, ինչը երևում է նրանց համատեղ արձանագրություններից: Եթե *գրային բարեփոխումը՝ փեղակյան սեպագրի սրբեղծումը*, առի է ունեցել Իշպուինիի կառավարման սկզբնական շրջանում, ապա կրոնական բարեփոխումը՝ ողջ թագավորության համար *միասնական դիցարանի* (պանթեոնի) ստեղծումով, կատարվել է նրա գահակալության երկրորդ շրջանում: Իրանով է պայմանավորված, որ դիցարանի արձանագրումը «Խալդյան դարպասի» վրա, որին հետագայում մեր ժողովուրդը կոչեց *«Մհերի դռն»*, կատարվել է երկուսի անունով: Իիցարանում միավորված էին նախկին Նաիրյան համադաշնության երկրների աստվածությունները. դա, փաստորեն, Ք. ա. IX դարավերջի հարավհայաստանյան դիցարանն էր:

Իշպուինիի օրոք սկսվեցին և Մենուայի օրոք շարունակվեցին ռազմական ոլորտի բարեփոխումները: Նախկին

Տուշպա (Տոսպ, Վան) ամրոցը Վանա լճից

դաշնային աշխարհագրը փոխարինվեց **արհեստավարժ** (պրոֆեսիոնալ) **կանոնավոր բանակով**, որը բաժանված էր ըստ զորատեսակների: Կատարվեց նաև բանակի վերազինում:

Իրանց շնորհիվ Իշպուհնին արձանագրեց առաջին խոշոր հաջողությունները Ք. ա. 820–ական թթ. վերջին՝ Ուրմիո լճի ավազանի հարավում ընդլայնելով թագավորությունը: Նա թագավորությանը միացրեց **Արդինի Մուսասիր** երկիրը, որի համանուն կենտրոնը դարձրեց նաև պետության հոգևոր կենտրոն: Դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների արդյունքում նա Հայկական Պար լեռնաշղթան դարձրեց թագավորության հյուսիսային սահմանը:

Թագավորության հզորացումը Մենուայի օրոք: Մենուայի միանձնյա կառավարման շրջանում (մոտ Ք. ա. 810–786 թթ.) Վանի թագավորությունն աննախադեպ վերելք է ապրում: Երկիրը տնտեսապես հզորացնելու համար նա կատարում է բազմաթիվ գործեր, որոնցից հատկապես նշանավոր է 72 կմ երկարությամբ «Մենուայի ջրանցքի» կառուցումը, որն օգտագործվում է մինչ օրս:

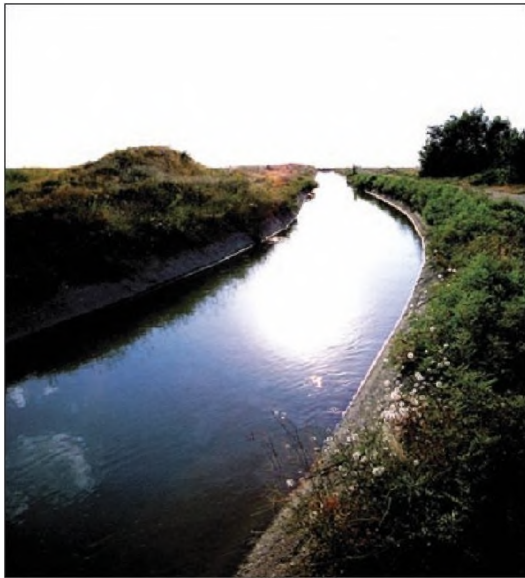
Մենուայի առաջին քայլերից մեկը Հայկական Պար լեռնաշղթայի արևելյան

հատվածում ամրապնդվելն էր: Այնուհետև Մենուային հարկատու է դառնում **Էթիոնի երկիրը**, որը համանուն համադաշնության կենտրոնն էր: Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի աջ ափին, Մենուան հիմնում է ռազմավարական խոշոր հենակետ՝ **Մենուախինիին**:

Պետության հյուսիսարևմտյան սահմաններն ամրապնդելու նպատակով Մենուան արշավում է ընդդեմ **Դիաուխի** երկրի (Տայք), գրավում նրա կենտրոնական **Շաշլու** քաղաքը: Դիաուխի արքան ներկայանում է Մենուային՝ մատուցելով հարուստ ընծաներ և պարտավորվելով վճարել հարկեր ու մասնակցել նրա արշավանքներին:

Հյուսիսում թիկունքն ամրապնդելուց հետո Մենուան աշխուժացնում է արտաքին քաղաքականությունը՝ հարավային ուղղություններով: Նրա բանակը, հատելով Հայկական Տավրոսը, հաղթարշավով հասնում է մինչև **Կումենու** և **Ասորեստան**: Մեկ այլ արշավանք է իրականացնում **Ալգի (Աղձնիք)** երկրի ուղղությամբ և իր հսկողության տակ է վերցնում Հայկական Տավրոսի կենտրոնական հատվածի լեռնանցքները:

Արևմուտքում Մենուայի զորքերն անցնում են Եփրատը և հարկատու

Մենուայի ջրանցքն այսօր

դարձնում *Մելիքեայի (Մելիդ, Մալաթիա)* թագավորությանը:

Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող *Մանայի թագավորությունը* լիովին ընդունում է Մենուայի գերիշխանությունը: Վանի բանակը շարունակում է հաղթարշավը Ուրմիայից հարավարևելք ընկած տարածքներում՝ հասնելով մինչև Գիալա գետի ավազան: Այս արշավանքներով Մենուան վերահսկողության տակ է վերցնում զագրոսյան

առևտրական ուղիների զգալի մասը՝ նպատակ ունենալով կտրել Ասորեստանին Իրանական բարձրավանդակի կամ նրա միջնորդությամբ ստացվող հումքի աղբյուրներից:

Ասորեստանի փորձերը՝ ինչ-որ կերպ կասեցնելու Վանի թագավորության առաջխաղացումը Ք. ա. 791 թ., ավարտվում են անհաջողությամբ:

Մենուայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը միավորվում է մեկ պետության մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանների իշխանությունները, թեպետ չեն մտնում Վանի տերության մեջ, բայց ընդունելով նրա գերիշխանությունը՝ դառնում են հարկատու: Վանի տիրակալը ոչ միայն իր գերիշխանությունն է հաստատում Ուրմիո լճի ավազանից շատ հարավ և Եփրատից արևմուտք, այլև վերահսկողություն է սահմանում Զագրոսյան լեռներով դեպի արևելք և դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա տանող ռազմավարական ուղիների վրա:

Մենուան առաջին հաղթանակներն է տանում տարածաշրջանի խոշորագույն պետության՝ Ասորեստանի նկատմամբ և համահայկական առաջին՝ *Վանի թագավորությունը վերածնունդ գերակրության:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ խոշոր համադաշնություններ էին ձևավորվել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Ինչո՞ւ են Ուրարտուն անվանում նաև Վանի թագավորություն: Ինչ այլ անուններով է հիշատակվում թագավորությունը:
2. Իր կառավարման շրջանում ինչ բարեփոխումներ է իրականացրել Իշպուինի արքան: Ռազմական ոլորտում ինչ բարեփոխումներ իրականացրին Իշպուինի և Մենուա արքաները: Գնահատե՞ք այդ բարեփոխումները:
3. Ինչ հաջողություններ արձանագրվեցին Մենուայի կառավարման տարիներին: Ո՞ր ուղղություններով է արշավում Մենուան և ինչ հաջողությունների է հասնում: Շինարարական ինչ աշխատանքներ է կատարել նա:

§ 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ի ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ ԻԻ-Ի ՕՐՈՔ

Արգիշտի I: Վանի թագավորությունը հզորության գագաթնակետին է հասնում **Արգիշտի I-ի** գահակալության տարիներին (**Ք. ա. 786–764 թթ.**): Նրա գործունեությունը վերականգնվում է ճշգրիտ ժամանակագրությամբ՝ շնորհիվ Վանի ժայռի հարավարևմտյան կողմում փորագրված *«Խորխոռոյան փարեգրության»* և առանձին այլ արձանագրությունների:

Արգիշտի I-ը **Ք. ա. 785 թ.**, ռազմավարական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, արշավում է դեպի Դիաուխի և իր պետությանն է միավորում վերջինիս մեծ մասը, որը մետաղահանքերով հարուստ շրջան էր:

Երկրորդ հարվածը հասցվում է Էթիունյան միությանը և հարևան մի քանի երկրների, որի պատճառը նրանց ցույց տված ռազմական օգնությունն էր Դիաուխյան միությանը: Վանի տերության բանակը իր գերիշխանությունն է հաստատում այդ երկրների նկատմամբ:

Այնուհետև Արգիշտին արշավում է **Ջարսիսա (Ջավախք)**՝ մինչև Հզոր Սիրիմու լեռը (հետագայում՝ Սուրամի լեռներ):

Արգիշտի I-ն իր տերությանն է միացնում Սևանա լճի ավազանի իշխանությունները: Մեկ այլ արշավանքով ամրապնդվում են Վանի թագավորության դիրքերը Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք՝ Մեծ Զաքի միջին հոսանքի շրջանում:

Իր թագավորության չորրորդ տարում (**Ք. ա. 783 թ.**) Արգիշտին խոշոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի արևմուտք՝ **Փոքր Ասիայի** տարածք: Արևմտյան

Էրեբունի միջնաբերդի սուրբի սյունասարսիք

արշավանքից արքան վերադառնում է տասնյակ հազարավոր ռազմագերիներով և այլ ավարով: Այս արշավանքով Ասորեստանի առջև փակվում են Փոքր Ասիայի՝ հունքի աղբյուրներ տանող ճանապարհները:

Ք. ա. 782 թ. Վանի գորքերը շարունակում են հաղթարշավը դեպի **Ալիշյուս**՝ Աղստևի հովիտ: Նույն տարում հիմնադրվում է **Էրեբունի** ամրոցը, որտեղ տեղակայվում են անդրեփրատյան Խաթի և Ծուփանի (Ծոփք) երկրներից բերված 6600 ռազմիկներ: Այնուհետև արշավանքը շարունակվում է դեպի հյուսիս-արևելք՝ մինչև հետագա Գուգարաց աշխարհի Տաշիր գավառի տարածքը:

Վանի թագավորությունը պատրաստվում էր դեպի հարավ կայանալիք մեծ արշավանքի: Հայաստանյան գորքի հաջողությունը կանխելու նպատակով **Ք. ա. 781 թ.** Ասորեստանը նախահարձակ է լինում: Արգիշտին ոչ միայն պարտության է մատնում ասորեստանյան զորքերին, այլև շարունակում է հաղթարշավը դեպի հարավ՝ Զագրոսյան լեռներով

*Արգիշտի I-ի արձանագրությունը
Էրևրունի-Երևանի հիմնադրման վերաբերյալ*

հասնելով մինչև *Պարսուս* (հետագայի Պարսք) և *Բաբելոնիա* (բնագրում՝ Բաբելու երկիր), որը ձգվում էր մինչև Պարսից ծոց: Դրանով Արգիշտին շրջափակման մեջ է վերցնում Ասորեստանը երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից:

Այսպես՝ Ք. ա. 785-781 թթ. Արգիշտի I-ի առաջնորդությամբ սրեղծվում է Վանի աշխարհակալությունը: Բազմաթիվ արշավանքներով ուղեկցվող գործուն արտաքին քաղաքականությունն Արգիշտին շարունակեց վարել նաև հետագա տարիներին, որոնց ընթացքում նա լիակատար կերպով ոչնչացրեց Ասորեստանի հետ համագործակցող ուժերը: Նա կատարեց մի շարք նոր արշավանքներ դեպի հյուսիս և դեպի արևմուտք:

Այսպիսով՝ Արգիշտի I-ի օրոք Բիայնիլի Ուրարտու Արարատ թագավորությունը հասավ աննախադեպ հաջողությունների՝ վերածվելով Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժի:

Արգիշտին որոշում է զբաղվել նվաճված տարածքների յուրացմամբ և տերության ներքին հզորության ամրապնդմամբ: Նա զարկ տրվեց քաղաքաշինությանը. հիմնվեցին այնպի-

սի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին Էրեբունին և *Ք. ա. 776 թ.* Արարատյան դաշտում հիմնված *Արգիշտիիսինիլին*: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, ընդլայնվեցին մշակովի հողատարածքները: Այդ միջոցառումները կոչված էին բավարարելու տերության աճող կարիքները:

Արգիշտի I-ի տերության և ազդեցության ոլորտների աշխարհագրությունը: Արգիշտի I-ի բուն թագավորությունը ձգվում էր Ուրմիայի ավազանի հարավից մինչև Ջավախք, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև անդեփրատյան աջափնյա շրջաններ (ներառյալ Մելիտեա և Թաբալ երկրները), Մասիուս և Կորդվաց լեռներից մինչև Ճորոխի ավազան:

Նրա գերիշխանության սահմաններն ավելի լայնածավալ էին. դրանք ընդգրկում էին Փոքր Ասիայի արևելյան պետությունները և մերձուրմյան ավազանի մի քանի երկրներ, իսկ հարավում՝ մինչև Պարսից ծոց՝ ներառյալ Բաբելոնիան:

Արգիշտի I-ի հեռավոր արշավանքներից ամենանշանավորը թերևս Բաբելոնիայի նվաճումն էր: Վանի թագավորության՝ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերություն դառնալը փաստագրված է նաև նրա գլխավոր մրցակից Ասորեստանի զորքերի գերագույն հրամանատարի խոստովանության մեջ: Հայտնի է, որ պարտվողները հազվադեպ են խոստովանում իրենց պարտությունները: Սակայն Արգիշտիի պարագայում պատկերն այլ է: Ք. ա. 780 թ. Ասորեստանի գլխավոր զորահրամանատարը գրում է, որ *Արգիշտի արքայի «անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են»...*

Արգիշտի
I-ի բրնձե
սաղափարքը

Արգիշտի I-ի ստեղծած տերության ազդեցության ոլորտների պատկերը համալրվում է հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութերի շնորհիվ: Նրա անվամբ սեպագիր արձանագրությամբ սաղավարտ է գտնվել Հյուսիսային Կովկասից, որը ներկայումս պահվում է Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում: Համանման սաղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Աբխազիայից, Օսիայից և Գուգարաց աշխարհի ամենահյուսիսային գավառ Թռեղքից: Հնագիտական փաստերը վկայում են Արգիշտի I-ի՝ մինչև Հյուսիսային Կովկաս տարածված ռազմաքաղաքական ազդեցության մասին:

Անփոփելով Արգիշտի I-ի աշխարհակալության մասին տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու. արևմուտքում՝ մինչև Փոքր Ասիա, հարավում՝ Բաբելոնիա, իսկ քաղաքական ազդեցության և հետաքրքրությունների ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Լուրիստան (Արևմտյան Իրանի կենտրոնական և հարավային շրջաններ):

Սարգուրի II: Չորս ծովերի տերությունը: Հայոց մեծ ափրակալի գործը շարունակեց նրա տաղանդավոր հաջորդը՝ **Սարգուրի II-ը (Ք. ա. 764-735 թթ.):** Նրա գործերի տարեգրությունը ևս հասել է

մեզ, որն այսօրվա գիտության մեջ կոչվում է **«Սարգուրյան փարեգրություն»:**

Սարգուրի II-ն առաջին խոշոր արշավանքն ուղղում է Մելիտեա պետության դեմ՝ այնտեղ վերահաստատելով Վանի տերության իշխանությունը: Նրա տերության մեջ էր մտնում նաև **Արցախը**, որը սեպագրում հիշատակվում է որպես **Ռարենիսի:**

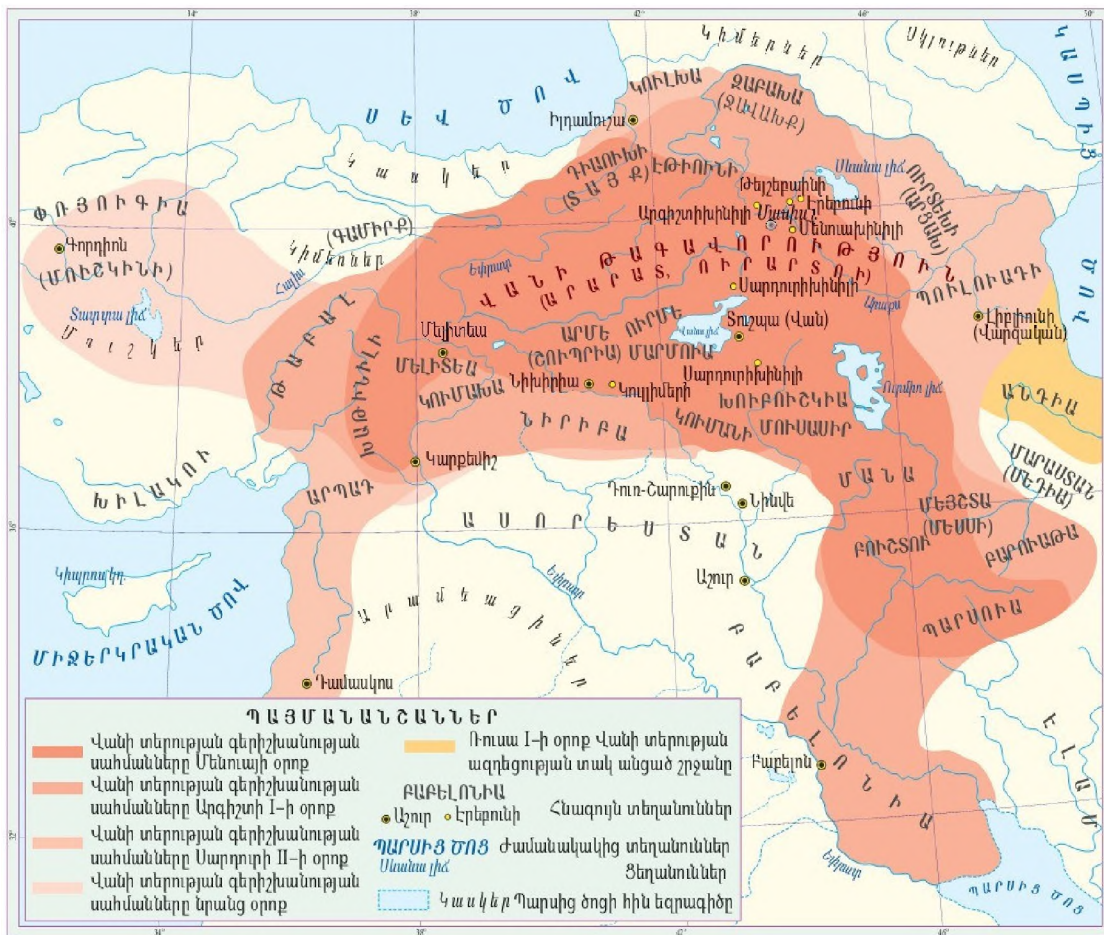
Ասորեստանը արտաքին, հատկապես Արգիշտի I-ից ստացած հարվածների, ինչպես նաև ներքին ապստամբությունների հետևանքով ի վիճակի չէր տարածաշրջանային լուրջ դերակատարման: Վիճակը փորձում է փոխել Աշուր-Նիբարի V թագավորը, որը գահ բարձրանալուն պես փորձում էր պառակտումներ մտցնել Վանի տերության, նրա գերիշխանության տակ եղած և դաշնակից երկրների միջև:

Սարգուրին արշավում է **Արմև**, որի մայրաքաղաքի մոտ ջախջախում է ասորեստանցիներին, ապա նաև ճնշում **Ռարմե** երկրում բարձրացած ելույթը:

Այնուհետև Սարգուրի II-ը ճնշում է Մանա երկրի ապստամբությունը, ապա հաղթարշավը շարունակում դեպի հարավ: Սարգուրին կրկնեց հոր՝ Արգիշտի I-ի բացառիկ արշավանքն Ասորեստանի արևելքով դեպի **Բաբելոնիա:** Հայաստանյան բանակը ավերեց երեք ամրոց և մոտ երկու տասնյակ քաղաք, այդտեղից տարավ գրեթե քառասուն հազար ռազմագերի և հարուստ ավար: Բաբելոնիայի վերանվաճումով հայոց աշխարհակալության հարավային սահմանը կրկին հասնում է Պարսից ծոց:

Այնուհետև Սարգուրի II-ը հասնում է նոր հաջողության. Վանի թագավորներից նա է առաջինը դուրս գալիս

ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջերկրական ծովի արևելյան ավազան: Այդ հանգամանքն ավելի էր մոտեցնում Ասորեստանի լիակատար ոչնչացման ծրագրի իրականացումը, որը մշակվել էր դեռևս Արգիշտի I-ի օրոք: Զագրոսյան լեռներով դեպի հարավ՝ մինչև Բաբելոն, արշավանքները երեք կողմից շրջափակում էին Ասորեստանը: Եթե հաջողվեր նաև Սիրիայի տարածքով ու Եփրատի ավազանով հաղթարշավը մինչև Բաբելոն, կիրականանար Ասորեստանի լիակատար շրջափակումը:

Սարգստի II-ի գահակալության ժամանակաշրջանում Վանի տերությունն անցել է փարսածրային ամենամեծ անը: Նրա տերությունը հյուսիսում հասնում է Սև ծով, հյուսիս-արևելքում՝ Կուր գետ, արևելքում՝ Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջան, հարավում՝ Պարսից ծոց, հարավ-արևմուտքում՝ Միջերկրական ծով: Սարգստի II-ի կառավարման շրջանում նկատվում է շատ կարևոր անցում տերության կառավարման ոլորտում: Նա սկսում է վերացնել կախյալ (գույց

«դաշնակից» համարվող) թագավորությունները՝ դրանք վերածելով պետության վարչական միավորների, դրանով

իսկ համադաշնային կառավարման համակարգից անցում կատարելով կենտրոնացված պետության:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր արքայի օրոք է Վանի թագավորությունը հասել հզորության գագաթնակետին: Ասորեստանին հարվածելուց առաջ իր թիկունքը ամրապնդելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկեց Արգիշտի I-ը: Ինչո՞վ ավարտվեց Ք. ա. 781 թ. ասուրա-ուրարտական ընդհարումը: Արգիշտին ինչ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց:
2. Նշե՞ք Արգիշտի I-ի օրոք Վանի տերության սահմանները: Մինչև ո՞ր էին ձգվում նրա գերիշխանության սահմանները: Ինչպե՞ս է արտահայտվել Արգիշտի I-ի մասին ասորեստանցի զորահրամանատարը:
3. Դեպի ո՞ր էր ուղղված Սարգուրի II-ի առաջին արշավանքը, ինչ հետևանք ունեցավ այն: Մինչև ո՞ր էր ձգվում Հայոց տերության հարավային սահմանը: Սարգուրին Վանի թագավորության սահմանները ո՞ր ծովերին հասցրեց:

§ 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք. Ա. VII ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ասորեստանի դիրքերի վերականգնումը: Լիակատար շրջափակումից և ոչնչացումից խուսափելու նպատակով Ասորեստանը լուրջ քայլեր ձեռնարկեց: Կատարված բարեփոխումները սվին սպասված արդյունքը: Ք. ա. 743 թ. Թիգլաթպալասար III-ը կարողացավ կասեցնել Վանի տերության՝ Եփրատի հովտով դեպի Բաբելոն շարժվող զորքերը: Ութ տարի անց՝ Ք. ա. 735 թ., Թիգլաթպալասար III-ն ի վիճակի եղավ արշավանք ձեռնարկելու դեպի Տուշպա: Նրան, իհարկե, չհաջողվեց գրավել մայրաքաղաքը, սակայն դրանով Ասորեստանը վերականգնեց իր դիրքերը՝ կրկին դառնալով Վանի տերության գլխավոր մրցակիցը Առաջավոր Ասիայում:

Սարգուրի II-ի որդի *Ռուսա I-ը* (Ք. ա. 735–710–ական թվականների վերջ) գահ բարձրացավ դժվարին շրջանում: Ք. ա. 735 թ. արշավանքի արդյունքում աշխուժացել էին կենտրոնախույս ուժերը, որոշ ենթակա երկրներում իշխանության էին եկել ասուրամետ կամ Վանից անկախության ձգտող ուժեր:

Այս իրադրության մեջ *Ռուսա I-ը* կատարեց պետական համակարգի և բանակի բարեփոխումներ: Նախկին նահանգների տրոհմամբ ձևավորվեց մարզային կառավարման համակարգ: Կենտրոնախույս ուժերին դիմագրավելու համար Ռուսան ձեռնարկեց արշավանքներ: Զենքն ուղղելով դեպի Աևանա լճի ավազան՝ նա վերանվաճեց «լճի այս

և այն ափի» 23 երկիր: Սևանա լճի ավազանում Ռուսա I-ը վերակառուցեց երկու խոշոր ամրոց՝ անվանակոչելով Խաղթի և Թեյշերա գերագույն աստվածների անուններով: Ռուսան գահընկեց արեց Արդինի-Մուսասիրի իշխանությանը տիրացած ասուրամետ դրածոյին և գահին վերահաստատեց իր վստահելի կառավարչին: Արդինի-Մուսասիրը Խաղթի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր՝ նրա «սրբազան քաղաքը»: Վերականգնվեցին Վանի տերության դիրքերը նաև Ադճնիքի տարածքում:

Ռուսա I-ի հարավային արշավանքներ Ք. ա. 719 թ. հանգեցրին բախման Ասորեստանի նոր արքա Սարգոն II-ի հետ: Վերջինս անհաջողություն կրեց: Զարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուսա I-ն արշավեց դեպի արևելք՝ նվաճելով մինչև Կասպից ծով ընկած նոր տարածքներ:

Ք. ա. 716 թ. Մանայի համար Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև պայքարը վերածվեց վճռական պատերազմի: Սակայն նույն տարվա աշնանը հյուսիսից անակնկալ հայտնվեցին քոչվոր կիմերների ցեղերը՝ ասպատակելով Վանի թագավորության տարածքները: Երկիրը հայտնվեց երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների օղակում. Ռուսա I-ն անհաջողություններ կրեց:

Օգտվելով դրանից՝ Ք. ա. 714 թ. գարնանը Սարգոն II-ն արշավեց Վանի թագավորության վրա: Նա չունեցավ առանձնապես մեծ հաջողություններ, սակայն վերադարձին մտավ Արդինի-Մուսասիր և թալանեց Խաղթի գլխավոր տաճարը: Հերոսություն ներկայացվող այս քայլը իրականում սրբապղծություն էր, քանի որ Արդինի-Մուսասիրը բաց

Խաղթի ասպիածը առյուծի վրա. որմնանկար, Էրեբունի, Ք. ա. VIII դ.

սրբավայր էր, և ասորեստանցիները ևս գալիս էին այնտեղ պաշտամունքի: Սարգոնի հետագա արձանագրություններում նշվում է, որ Ք. ա. 713 թ. Ռուսա I-ը շարունակում էր թագավորել և Ասորեստանի դեմ ձևավորել էր փոքրասիական երկրների դաշինք: Դատելով փաստերից՝ Ռուսա I-ին հաջողվել է հետ նվաճել նաև Արդինի-Մուսասիրը:

Ք. ա. 743-713 թթ. մղած երեսնամյա պայքարի արդյունքում Ասորեստանին հաջողվեց վերականգնել իր դիրքերը՝

կրկին դառնալով Առաջավոր Ասիայի գերտերություններից մեկը:

Վանի թագավորությունը Ք. ա. VIII դարի վերջին և Ք. ա. VII դարի առաջին կեսին: Ռուսա I-ին հաջորդում է նրա որդի **Արգիշտի II-ը:** Աղբյուրներից դատելով՝ Սարգոնի արշավանքին հաջորդող շրջանում, բացի Ուրմիո լճի հարավային հենարանից, Վանի թագավորությունը տարածքային այլ կորուստներ չէր ունեցել: Տերության դիրքերի վերականգնումը հարավային սահմանագծում իրականացվեց բավականին արագ:

Վանի թագավորության համար հյուսիսում հայտնվել էր լուրջ թշնամի՝ կիմերները, իսկ Ասորեստանն էլ իր հերթին Փոքր Ասիայում ձեռք էր բերել նոր հակառակորդ: Վտանգավոր թշնամիների հայտնվելու պատճառով Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերությունները սերտանում էին: Բարիդրացիական էին հարաբերություններն Ասորեստանի նոր գահակալ Սինաքերիբի (Սենեքերիբի) հետ: Այս պայմաններում Արգիշտի II-ը գեներալ ուղղում է արևելք՝ Արաքսի հարավով հասնելով մինչև Կասպից ծով:

Ռուսա II-ի սևագիր արձանագրություններից Այանխա հնավայր

Ռագմական արշավանքի փեսարաններից կապարճ

Բիայնիլի-Ուրարտու-Արարատի վերջին ականավոր տիրակալը դարձավ **Ռուսա II-ը (Ք. ա. մոտ 685-645 թթ.)**՝ Արգիշտի II-ի որդին: Նա շարունակեց Սարգոնի II-ի սկսած կառավարման համակարգի բարեփոխումը՝ համադաշնությունների համակարգից անցնելով գերկենտրոնացված պետական կառավարման տարածելին (մոդելին): Զարկ տրվեց քաղաքաշինությանը. հիմնվեցին ընդարձակ բնակելի թաղամասերով բազմաթիվ քաղաքներ: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, հիմնվեցին այգիներ, զարգացան արհեստներն ու առևտուրը, ծաղկում ապրեց ամբողջ տնտեսությունը:

Ռուսա II-ը իշխանության առաջին տարիներին արշավանքներ է կազմակերպում Եփրատից արևմուտք տարածվող մի շարք երկրների դեմ:

Ք. ա. 660-ական թթ. սկզբին կրկին սրվում են հարաբերությունները Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան մի քանի

աղբյուրներ վկայում են Վանի տերությունից սպասվող սպառնալիքի մասին: Վանի ափրակալը հիշատակվում է կիմերների հետ Ասորեստանի հանդեպ թշնամական գործողություններ ծրագրելիս:

Ռուսա II-ը կիմերների դեմ ռազմական պայքար չմղեց, այլ դիմեց դիվանագիտական հնարքի: Նրան հաջողվեց բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել կիմերների հետ և նպաստել նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն: Կիմերները հաստատվեցին *Կասպադովկիայի* տարածքում, որը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում նրանց անունով կոչվում է *Գամիրք*: Ռուսան կարողացավ Փոքր Ասիայի տարածքից կիմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ:

Փաստորեն, դիվանագետ արքան ոչ միայն կանխեց կիմերների հնարավոր հարձակումներն իր երկրի դեմ, այլև կեսդարյա թշնամուն դարձրեց իր դաշնակիցը:

Ք. ա. 650-ական թթ. առաջին կեսին տեղի են ունենում ռազմական բախումներ Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև: Այդ ժամանակ Ուրարտու-Արարատի դեմ ռազմական գործողություններ են սկսում հյուսիսից հայտնված նոր հակառակորդները՝ այս անգամ *սկյութները*: Ասորեստանի և Վանի թագավորության պատերազմը հավանաբար ավարտվել է նրանց միջև բարեկամության ու խաղաղության պայմանագրով: Համենայն դեպս, Ք. ա. 652 թ. Ռուսան բարեկամական ուղերձով պատմիրակություն է ուղարկում Ասորեստանի արքայի մոտ:

Թագավորության թուլացումն ու անկումը: Հաջորդ տասնամյակներում

Վանի թագավորության ռազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ չունենք: Ռուսա II-ին հաջորդել են ևս մի քանի թագավորներ, որոնց ժամանակ պետությունը թուլացել էր: Հստակ թվագրվող Վերջին արքան *Սարդուրի III-ն* է, ով ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է Ք. ա. 643 թ.:

Համեմատաբար լուսաբանված է Էրիմենայի որդի Ռուսա III-ի իշխանության շրջանը, որից մեզ հասած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերից, ինչն անուղղակիորեն կարող է վկայել Ռուսա III-ի օրոք պետության սահմանների նեղացման մասին:

Վանի արքայատոհմի իշխանությունն աստիճանաբար թուլանում էր: Պետության անկմանը նպաստեցին նաև հյուսիսից ասպատակող սկյութական ցեղերը: Թե երբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Հիմքեր կան ասելու, որ Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է Ք. ա. VII դ. վերջին՝ առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների, պալատական հեղաշրջման ճանապարհով:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում Ք. ա. VII դարում ձևավորվել էր նոր հայկական մեծ իշխանություն՝ Հայկազունների գլխավորությամբ: Նրանցից *Պարույր Հայկազունուն* էլ վիճակված էր Ք. ա. 612 թ. հռչակել նոր թագավորություն:

Վանի թագավորությունը կարևոր դեր է խաղացել հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մեջ: Ահա թե ինչպես է այն գնահատում

մեծագույն պատմաբաններից մեկը՝ *Նիկողայոս Ադոնցը*. «Փնչպիսին էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիտակցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշուրի տիրակալների անգթությունն առասպելական էր... Ռուս ասուրագետ Նիկոլսկին, որն Ուրարտուի անցյալի առաջին հետազոտողներից է, շատ լավ նկատել ու ընդգծել է ասուրական վայրենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավել-

լի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Սանճահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու Նաիրյան երկրները. ահա մի էապես ազնիվ առաքելություն, որը բաժին էր ընկել Ուրարտուին: Նա շատ արժեքավոր ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ»...

Վանի թագավորությունը հաջորդ դարաշրջանի համար ստեղծում է հրաշալի պայմաններ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

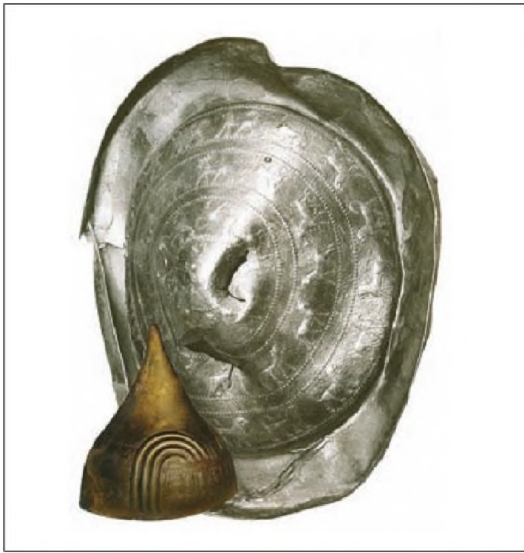
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ասորեստանը ինչպե՞ս հաղթահարեց այն ծանր վիճակը, որում հայտնվել էր Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի կատարած արշավանքների հետևանքով: Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց Ռուսա I-ը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ասուրա-ուրարտական բախումը Ռուսա I-ի օրոք:
2. Ներկայացրե՞ք Ռուսա II-ի ձեռնարկած արշավանքների ուղղությունները: Ռուսա II-ը ինչպե՞ս է կարգավորում փոխհարաբերությունները կիմերների հետ:
3. Ո՞վ է Վանի թագավորության մեզ հայտնի վերջին արքան: Նշե՛ք պետության անկման պատճառները:
4. Գնահատե՛ք Վանի՝ համահայկական առաջին թագավորության տեղը Հայոց պատմության մեջ:

§ 4. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները: Վանի թագավորության հզորությունը և ռազմաքաղաքական հաջողությունները մեծապես պայմանավորված էին տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակով: Երկիրը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների բնագավառում: Կարևոր նվաճումներից էր ոռոգման ջրանցքաշինական ցանցի ստեղծումը, որը նպաստեց

գյուղատնտեսության ծաղկմանը: Բացի Մենուայի (Շամիրամի) 72 կմ երկարությամբ ջրանցքից՝ Տուշպա-Վան քաղաքից ոչ հեռու կառուցվել են 25 կմ երկարությամբ *Ռուսայի ջրանցքը* և *«Ռուսայի ծով»* կոչված ջրամբարը: Երևանում՝ *Թեյշեբասինի (Կարմիր բլուր)* ամրոցի մոտ, մինչ օրս պահպանվել է մի ջրանցք, որը Հրազդանից թունելի միջով ջուր է մատակարարել Արարատյան դաշտին:

*Մարդուր II-ի արձանագրություններով
վահան և սաղավարտ*

Լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր անասնապահությունը: Զարգանում էին նաև արհեստներն ու առևտուրը, ծաղկում էր ամբողջ տնտեսությունը: Բնակավայրերի, ամրոցների ու դամբարանների պեղումներից հայտնաբերվել են բրոնզի, վուշից, կաշվից պատրաստված հագուստի և գորգերի մնացորդներ:

Տնտեսության վերելքը զգալիորեն խթանվեց երկրի հարուստ մետաղահանքերի բուռն շահագործմամբ և մետաղյա գործիքների լայն օգտագործմամբ: Մետաղագործության հիման վրա զարգացան դարբնությունը, զինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը:

Առանձնահատուկ բարձունքի վրա էին քարագործությունն ու փայտամշակությունը: Կատարելագործվեց շինարարական արվեստը, որի խոստուն վկաներն են համաշխարհային նշանակության հարյուրավոր հուշարձաններ:

Վանի թագավորությունում լայնորեն օգտագործվում էր ստրկական ուժը, սակայն հիմնական արտադրող ուժը երկրագործ ու անասնապահ ազատ բնակչությունն էր:

Քաղաքաշինությունը: Վանի տիրակալներն առաջնահերթ տեղ էին հատկացնում ամրոցաշինությանն ու երկրի պաշտպանական համակարգի կատարելագործմանը: Մեծ թվով բերդ-քաղաքներ են կառուցվել տերության ամբողջ տարածքում, ինչի մեկնարկը կարելի է համարել Սարդուրի I-ի կողմից մայրաքաղաք Տուշպայի կառուցումը:

Մենուայի օրոք ավարտվում է Տուշպայի պաշտպանական ամրությունների կառուցումը, Մասիս լեռան ստորոտում հիմնադրվում է Մենուախինիլի քաղաքը, իսկ Արածանիի ափին՝ Ներքին Խնձորի հզոր ամրոցը, Տուշպայից հյուսիս-արևելք՝ Վերին Անձավի բերդաքաղաքը: Կառուցվում են տասնյակ ամրոցներ պետության կենտրոնական շրջաններում և ռազմական հենակետերի մի հզոր շղթա՝ Ուրմիո լճի ափերին:

Արգիշտի I-ը զարկ տվեց քաղաքաշինությանը՝ ստեղծելով այնպիսի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին Էրեբունին, Արգիշտիխինիլին՝ Արարատյան դաշտում, մեկ այլ Արգիշտիխինիլի՝ Մուշի շրջանում:

Սարդուրի II-ը շարունակեց երկրի լայնածավալ քաղաքաշինությունը՝ Տուշպայից ոչ հեռու հիմնադրելով **Սարդուրիխինիլին (Հայկաբերդ, Ասրվածաշեն)**, ապա նաև Սարդուրիխինիլի անվամբ երկու այլ քաղաքներ՝ Արճեշից հյուսիս և Աղձնիքում, կատարեց ամրոցաշինական աշխատանքներ Սյունյաց աշխարհի տարածքում, Շիրակում և այլուր:

Ռուսա I-ը Սևանա լճի ավազանում վերակառուցեց երկու խոշոր բերդ-ամրոց՝ դրանք անվանակոչելով Խաղրի և Թեյշերա աստվածների անուններով:

Արաքսի հարավով հասնելով մինչև Կասպից ծով՝ Արգիշտի II-ն այդ տարածքում երկու խոշոր ամրոց կառուցեց, մեկ այլ հզոր ամրոց էլ՝ Երզնկայի մոտ (Ոսկեբլուր հնավայր) և իր անունը կրող մեկ այլ քաղաք՝ Վանա լճից հյուսիս:

Ռուսա II-ն Էրեբունիից ոչ հեռու հիմնադրում է *Թեյշերաիի* քաղաքը (Կարմիր բլուր հնավայր), իսկ Վանա լճի ավազանում հիմնում է մեկ քաղաք՝ Խաղրի աստծո անվամբ (*Արծկե*), և երեք քաղաք՝ իր անունով: Հիմնվում, վերակառուցվում և ընդարձակվում են բազմաթիվ ամրոցներ ու քաղաքներ:

Բերդ-քաղաքների բարձրադիր մասերում կառուցվում էր 2-3 շարք պարիսպներով պատված հզոր միջնաբերդ-ամրոցը: Միջնաբերդում կամ ամրոցում բնակվում էր կառավարիչը՝ իր սպասավորներով և զինվորներով: Միջնաբերդի շուրջը փռված քաղաքը մեծ մասամբ նույնպես պարսպապատում էին: Քաղաքները կառուցապատվում էին հատուկ նախագծով, որի արդյունքում նրանք ունեին ուղիղ և գուգահեռ փողոցներ: Այդ մասում կային նաև արհեստանոցներ ու մառաններ: Արհեստավորների մեծ մասը բնակվում էր պարսպապատ քաղաքի տարածքում: Քաղաքային բնակելի տները բազմատեսակ էին՝ սկսած խրճիթներից մինչև ընդարձակ բնակարաններից բաղկացած շենքերը: Շենքերը կառուցում էին քարից, աղյուսից և փայտից: Ծածկերն արվում էին երկար գերաններով:

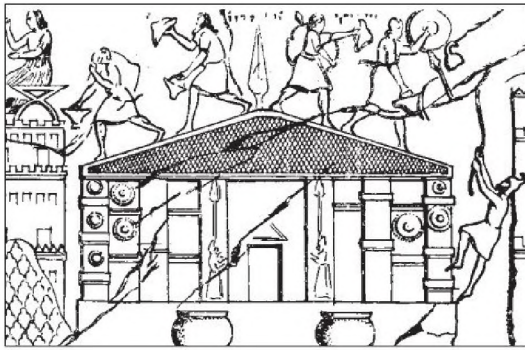
Միջնաբերդում լինում էին գերագույն

աստծո, նաև տեղական աստվածության տաճարը: Վանի թագավորության տաճարները մի քանի տեսակի էին: Մեկը *Արդիինի-Մուսասիրի հայրնի փաճարն* էր, որի միայն պատկերն է մեզ հասել: Տաճարների այս ոճը հետագայում տարածում գտավ ամբողջ աշխարհում: Այդ ոճի հիանալի նմուշներից է Գառնիի հեթանոսական տաճարը Հայաստանում: Ուրարտական տաճարի մյուս տեսակը կոչվում է «Աստծո դարպաս» (այդպիսին էր «Մեերի դուռը»):

Պարական կարգը, հայկական պետականության զարգացումը: Վանի տերությունը փաստորեն ծնունդ առավ Նաիրյան համադաշնությունից: *Համադաշնությունների համակարգը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհին՝ սկսած Ք. ա. III հազարամյակից.* հիշենք 17 երկրների դաշինքը Ք. ա. XXIII-XXII դդ. և Նաիրյան երկրների համադաշնությունները Ք. ա. II հազարամյակում:

Վանի թագավորությունը կարևորագույն դեր խաղաց հայկական պետականության պատմության մեջ: Հենց այս թագավորության ժամանակաշրջանում՝ Ք. ա. VIII-VII դարերում, տեղի ունեցավ *դարակազմիկ փոփոխությունը՝ բազմաթիվ իշխանությունների համադաշնությունից անցումը կենտրոնացված պետության:*

Պետության կառավարման ոլորտում կարևորագույն այդ անցումը նկատվում է Սարդուրի II-ի կառավարման շրջանում: Ռուսա I-ը շարունակեց քայլերը գերկենտրոնացված պետություն ստեղծելու ճանապարհին: Նա, մասնատելով նախկին նահանգները, ձևավորեց մարզային կառավարման նոր համակարգ, որում սահմանափակվեցին փոխարքա-

Մուսասիրի փաճարի պարկերը և վերակազմությունը

ների իրավունքները: Կարևոր նորամուծություններից մեկը պետական կայուն աշխատակազմի կազմավորումն էր մարաքաղաքում և մարգային խոշոր կենտրոններում: Ձևավորվեց կառավարման բազմաստիճան համակարգ՝ իր մեծաթիվ պաշտոնետությամբ:

Ռուսա II-ի օրոք այս գործընթացը լիովին ավարտվեց: Նա անցկացրեց վարչական նոր փոփոխություններ, երկիրը վերստին բաժանվեց փոխարքայությունների, ընդ որում՝ պաշտոնետության միջին և ցածր օղակներում ներգրավվեցին տեղական բնակչության ներկայացուցիչները: *Սրեղծվեց կոռ համակարգով կենտրոնացված միապետություն, որի սկզբունքները պահպանվեցին ավելի քան մեկ հազարամյակ՝ մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը 428 թվականին:*

Վանի թագավորությունը **հինարևելյան տիպի բացարձակ միապետություն էր:** Պետության գլուխ կանգնած թագավորի իշխանությունն անսահմանափակ էր և ժառանգական՝ հորից ավագ որդուն: Նրա ձեռքում էին կենտրոնացված երկրի գերագույն իշխանությունը, դատավարությունը, զինված ուժերի հրամանատարությունը և այլն: Թագավորը համարվում էր գերագույն

աստված Խաղիի ներկայացուցիչը Երկրի վրա և իր բոլոր գործերը կատարում էր նրա անունից:

Թագավորին կից գործում էր **Ավագների խորհուրդը**, որտեղ ընդգրկվածները համարվում էին արքայի «խորհրդականներ»:

Վարչական առումով պետությունը բաժանվում էր խոշոր մարզերի, որոնք կառավարվում էին արքունի կառավարիչների կողմից: Նվաճված երկրներում իշխանությունը կարող էր թողնվել նախկին թագավորին կամ ցեղապետին, որը պարտավորվում էր հարկ վճարել և իր գործով մասնակցել Վանի տիրակալի արշավանքներին:

Արձանագրություններում հիշատակվում են մի շարք գործակալությունների անվանումներ՝ «աշխարհակալ», «գավառակալ», «սահմանապահ կուսակալ», «գորահրամանատար», «քրմապետ», արքունիքի սպասավորներ՝ «դպրապետ», «կնքապահ», «գանձապահ», «հաշվի մարդ», «ցանքսի մարդ», «ավագ հովիվ», «որսապետ», «հացթուխ» և այլն: Մեծ թիվ էին կազմում պետական համակարգի պաշտոնետությունն ու սպասարկու անձնակազմը: Օրինակ՝ Տուշպայի մոտ կառուցված Ռուսախիսիլի

քաղաքի արքունի պալատը սպասարկող անձնակազմը բաղկացած էր 5507 հոգուց (նրանցից 119-ը գրագիրներ էին և ենթարկվում էին «հաշվի մարդուն»):

Բանակը: Կառավարման համակարգին զուգահեռ բարեփոխումներ իրականացվեցին նաև բանակում: Դեռևս Իշպուինիի և Մենուայի օրոք սկսվել էր դաշնային զորաջոկատների և աշխարհագրի փոխարինումն արհեստավարժ զինվորականությանը: Նրանց ստեղծած արհեստավարժ բանակի կազմում Ռուսա I-ի օրոք առանձնացվեց «արքայական գունդը» (հեծյալ զորամիավորումներից բաղկացած ընտրյալ ուժեր), ձևավորվեցին «մարզային զորքերը»:

Ջինված ուժերի կորիզը կազմում էր արքունի մշտական զորաբանակը, որը խաղաղ պայմաններում տեղակայվում էր արքունական բերդերում, ամրոցներում և սահմանային զորանոցներում: Պատերազմների ժամանակ արքունի զորաբանակին միանում էին իշխանությունների զորամասերը, դաշնակից երկրների զինված ուժերը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև աշխարհագրային գնդերը:

Բանակը կազմված էր հետևակից, հեծելազորից և մարտակառքերից: Այն բաժանված էր 3-հազարանոց գնդերի, որոնք իրենց հերթին կազմված էին 50 զինվորից բաղկացած վաշտերից:

Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ Սարգուրի II-ի օրոք, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, «Սարգուրյան տարեգրության»

համաձայն՝ զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ 350 հազար էր: Այս թվի մեջ ներառված են նաև նվաճված ու հարկատու երկրների զինված ուժերը:

Ջորքի գերագույն հրամանատարն արքան էր: Պատերազմի ժամանակ նրան օգնում էին առաջին և երկրորդ սպարապետները: Հիշատակվում են «գնդապետեր», «հարյուրապետեր», «հիսնապետեր» և «տասնապետեր»:

Բանակը ստորաբաժանվում էր ըստ զինվածության և մարտական հմտությունների՝ սակրավորների, սուսերավորների, նիգակավորների, աղեղնավորների, հետախույզների և այլն:

Արքաների կողմից կազմակերպվում էին զինախաղեր և մրցություններ:

Ուրարտուի զորաբանակում օգտագործում էին երաժշտական փողային գործիքներ և թմբուկներ՝ իրենց մարտիկներին ոգևորելու և հակառակորդին ահաբեկելու նպատակով: Ուրարտուի բերդապահները, խարույկ վառելով, ազդանշան էին տալիս, հեռավոր տարածություններից միմյանց հաղորդում թշնամու զորքի տեղաշարժերի մասին:

Պատերազմը Վանի թագավորության համար սարուկների ձեռքբերման հիմնական աղբյուրն էր: Միայն Արգիշտի I և Սարգուրի II արքաների օրոք նվաճված երկրներից բերվել են կես միլիոնից ավելի ռազմագերի սարուկներ: Սարուկներն աշխատում էին քաղաքների ու ամրոցների, տաճարների, ջրանցքների ու ճանապարհների կառուցման ու նորոգման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության ո՞ր ճյուղերը զարգացան Վանի համահայկական թագավորությունում: Ի՞նչն էր նպաստում տնտեսության վերելքին:
2. Պաշտպանական նպատակով ի՞նչ քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավո-

րությունում՝ ա) Մենուայի, բ) Արգիշտի I-ի, գ) Սարգուրի II-ի, դ) Ռուսա I-ի, ե) Ռուսա II-ի օրոք: Նկարագրենք ուրարտական քաղաքը:

3. Ե՞րբ հայոց պետականության պատմության մեջ տեղի ունեցավ անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության: Ներկայացրենք Վանի թագավորության պետական կառավարման համակարգը: Վարչական ինչ բաժանման էր ենթարկված Վանի թագավորությունը: Ինչ գործակալություններ են հիշատակվում արձանագրություններում:

4. Ներկայացրենք ուրարտական բանակի կառուցվածքը, ինչն էր նրա կորիզը: Ինչպիսի՞ն էր բանակի սպառազինությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Սարգուրի I-ի ասուրերեն արձանագրությունը՝ Տուշպա մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին

Սարգուրիի արձանագրությունը, որդու՝ Լուիթպրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրին՝ որդին Լուիթպրիի, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրին՝ որդին Լուիթպրիի, ասում է այսպես. «Ես քարերն այս Ալնիունու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

Մենուայի արձանագրությունը՝ ջրանցքի կառուցման մասին

Խաղյան գորությամբ Մենուա Իշպուիհնորդին այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մենուայի ջրանցք» (է) անունը: Խաղյան մեծությամբ Մենուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), տերը Տուշպա քաղաքի:

Սարգուրի II-ի արձանագրությունը՝ Մանայի և Բարկունի երկրի գրավման մասին

Խաղին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Մանա երկիրը, զգետնեց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Խաղին (իմ) գորեղ (է), խաղյան զենքն իմ գորեղ (է): Արշավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է. «Արշավեցի Բարկու(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բարկու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը)»: Խաղյան մեծությամբ Սարգուրին ասում է. «Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կռվում գրավեցի: Քսաներեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին այնտեղից քշեցի: Ութ հազար հարյուր երեսունհինգ պատանի հանեցի, քսանհինգ հազար ստրուկ, վեց հազար մարդ ռազմական: Երկու հազար հինգ հարյուր ձի քշեցի, տասներկու հազար երեք հարյուր անասուն, երեսուներկու հազար հարյուր ոչխար: Սույնը արքային եկավ (= հասավ), (իսկ) թե ինչ զինվորները քշեցին՝ առանձին քշեցին, երբ երկրից հեռացա»:

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. VII ԴԱՐԱՎԵՐՁԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Ք. Ա. 330-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

Սկայորդի և Պարոյր Հայկազուններ: Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ք. ա. VII դարի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում վերականգնվել էր Հայկազունների ավագ ճյուղի իշխանությունը՝ *Սկայորդու* գլխավորությամբ: Նկատի ունենալով տարածքի համընկնումը՝ Սկայորդու ղեկավարած Հայկազունների իշխանապետությունը նույնացվել է սեպագիր աղբյուրներից հայտնի *Արմե-Ճուրրիս* պետական կազմավորման հետ: Ք. ա. 681 թ. Աստ-

րեստանի Սենեքերիմ (Սինաքերիբ) արքայի որդիներ Սարասարը (Սանասարը) և Ադրամելեքը սպանում են իրենց հորը և փախչում Հայաստան: Նրանց ապաստան է տալիս Սկայորդին:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Սկայորդու որդի Պարոյրը միավորեց Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքը: Նա դաշինք կնքեց Մարաստանի (Մեդիա) ու Բաբելոնի հետ՝ ընդդեմ Ասորեստանի: *Ք. ա. 612 թ.* դաշնակից զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք *Նինվեն*, որին մասնակ-

«Տիգրանուհին հարսնության է գնում Մարաստանի Աժդահակ թագավորին»
Հեղինակ՝ իրապացի նկարիչ Ջուլիանո Չասսո, 1885 թ.

ցելու համար **Պարույր Նահապետը** Մարաստանի արքայի կողմից թագադրվեց և ճանաչվեց **Հայաստանի թագավոր**: Երբ Ասորեստանը վերջնականապես ոչնչացնելու նպատակով դաշնակից զորքերը Ք. ա. 609 թ. Վանի շրջանով արշավում էին դեպի Ասորեստանի վերջին հենակետ Կարքեմիշ քաղաքը, այդ ժամանակ Վանն արդեն դաշնակիցների, այսինքն՝ Պարույրի իշխանության տակ էր:

Հայկագուն-Երվանդականների թագավորությունը Ք. ա. VI դարում: Ք. ա. 580-570-ական թթ. Պարույրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ Երվանդ I **Սակավակյացը**: Նրա անունով էլ Հայկագունների մի ճյուղը համարվող **արքայատոհմը ստացել է Երվանդական, Երվանդյան կամ Երվանդունի անվանումը**:

Նրա օրոք հայոց թագավորությունն ուներ 40-հազարանոց հեռակա և 8-հազարանոց հեծյալ զորք, որն այն ժամա-

նակներում մեծ ուժ էր: Թագավորության սահմանները հյուսիս-արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս-արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք: Դրանք, փաստորեն, համապատասխանում էին Վանի թագավորության սահմաններին:

Երվանդ Սակավակյացը, Մարաստանի արքա Կիաքսարի դեմ պատերազմում անհաջողություն կրելով, պահպանել էր իր թագավորությունը, սակայն ստիպված էր ճանաչելու մարական գերիշխանությունը: Կարճ ժամանակ անց՝ Աժդահակի օրոք, նա ապստամբում է Մարաստանի դեմ: Ապստամբությունը ձախողվում է, և մարական արքունիքի ծուղակն է ընկնում հայոց արքայական ընտանիքը: Այն հարցին, թե որն էր նրա ապստամբության դրդապատճառը, հայոց արքան պատասխանում է. «Ես ազատության էի ձգտում, քանզի լավ էի համարում, որ ինքս ազատ լինեմ և որդիներիս ազատություն թողնեմ»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. 522-521 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Մարաստանի գերիշխանությունը վերացվեց Ք. ա. VI դարի կեսին, երբ Երվանդ I-ի որդի Տիգրան I Երվանդյանը պարսից արքա Կուրոս Մեծի հետ միացյալ ուժերով ապստամբեց Մարաստանի դեմ:

Մովսես Խորենացին, ներկայացնելով Հայկազուններին ըստ մեծագործությունների, *Տիգրան Երվանդյանին* ժամանակագրական հերթականությամբ համարում է մեր պատմության երրորդ խոշորագույն դեմքը՝ Հայկից և Արամից հետո:

Տիգրանը սկզբում Մարաստանի արքա Աժդահակի դաշնակիցն էր և իր քույր Տիգրանուհուն կնության էր ավել նրան: Հետագայում, երբ պարզ է դառնում, որ Աժդահակը փորձում է այդ ամուսնությունն օգտագործել քաղաքական նկատառումներով, Տիգրանը պատերազմի է ելնում Մարաստանի դեմ՝ դաշնակից ունենալով պարսից արքա Կուրոսին: Վերջինս ապստամբել էր և ձգտում էր խորտակելու մարական թագավորությունը:

Տիգրան Երվանդյանը մտերիմ հարաբերություններ ուներ պարսից արքա Կուրոս II Մեծի հետ. նրանք որսընկերներ էին եղել դեռ պատանի հասակում: Տիգրանն աշակերտել էր մի իմաստասերի (փիլիսոփայի), և ինքն էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Մարաստանի դեմ ապստամբությունը սկսվեց Ք. ա. 553 թ.: Այն գլխավորում էր *Կուրոս Մեծը*, իսկ *Տիգրանը* նրա գլխավոր դաշնակիցն էր: Ըստ հայկական ավանդության՝ հենց Տիգրանն էլ վճռական պայքարում սպանեց Աժդահակին: Տիգրանի իշխանությունը, բուն Հայաստանից բացի, տարածվում էր նաև Կապադովկիայի, Վրաստանի և Ադվանքի վրա:

Կուրոս Մեծը նվաճումների շնորհիվ

ստեղծեց Աքեմենյան աշխարհակալությունը: Վերջինիս սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան: Ժամանակակից սեպագիր աղբյուրներում *Հայաստանը* ավանդույթի ուժով կոչվում է *«Կուրիական երկիր»*, որի տիրակալը (իմա՝ Տիգրան Երվանդյանը) Կուրոս Մեծի ամենավստահելի դաշնակիցն էր: Հենց նա էր, որ Ք. ա. 539 թ. դաշնակից զորքերի գլուխ անցած՝ գրավեց Բաբելոնը, որից հետո, հայոց արքա լինելուց բացի, դարձավ նաև տերության արևմտյան կեսի փոխարքան:

Մովսես Խորենացին այսպես է ընդհանրացնում Տիգրան I Երվանդյանի գահակալությունը. *«Սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և բոլորից քաջը: Նա Կուրոսին աջակից եղավ փապալելու Մարաց իշխանությունը... և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հեղտ եկողներին՝ ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը»:*

Կուրոս II Մեծը զոհվեց Ք. ա. 529 թ.: Նրան հաջորդեց որդին՝ Կամբիզը (Կամբյուսեսը): Նրա օրոք ևս պահպանվեցին Հայաստանի և Աքեմենյան Պարսկաստանի դաշնակցային հարաբերությունները: *Տիգրան Երվանդյանը մահացավ Ք. ա. 525 թ.:* Գահն անցավ նրա երեք որդիներից Վահագնին:

Բեհիսթունյան արձանագրությունը՝ Հայաստանի և հայերի մասին: Ք. ա. 522 թ.՝ Կամբիզի անսպասելի մահվանից հետո, Աքեմենյան տերությունում սկսվում են գահակալական կռիվներ, որոնք ավարտվում են Դարեհ

I-ի (Ք. ա. 522-486 թթ.) հաղթանակով: Երբ Դարեհը հաստատվում է գահին, տերության ժողովուրդներն ապստամբում են պարսիկների տիրապետության դեմ: Դարեհի իշխանության իրավակա-նությունը չի ճանաչվում Հայաստանի կողմից:

Դարեհը ստիպված էր իր իշխանու-թյան առաջին տարիներն անցկացնել ապստամբություններ ճնշելով և հակա-ռակորդներին ոչնչացնելով: Այդ իրա-դարձությունների մասին է պատմում նրա թողած Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրությունը:

Արձանագրության *պարսկերեն* բաժ-նում Հայաստանը կոչվում է *Արմինա, Էյամերենում՝ Հարմինոյա, բարելերե-նում՝ Ուրարսու*: Ինչպես նշվել է, Հա-յաստանը շարունակում է Ուրարտու կոչվել նաև ավելի ուշ՝ Ք. ա. IV դարում, ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն հայկական պետության ան-վանումներից մեկն էր:

Ք. ա. 522-521 թթ. Դարեհը բազմա-թիվ արշավանքներ է ձեռնարկում՝ վե-րանվաճելու իր իշխանությունը չընդու-նող երկրները: Բեհիսթունյան արձա-նագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակվում ապստամբած երկրների շարքում, ինչը ցույց է տալիս, որ վեր-ջինս անկախ էր:

Ամենամեծ փորձությունները Դարեհ I-ին սպասում էին Հայաստանում: Հայե-րի դեմ արշավանքը Դարեհը նախ հանձ-նարարել էր իր մերձավորներից ծագու-մով հայ մի զորավարի՝ *Դադարշիշին*, որը Հայաստանում երեք ճակատամարտ է տալիս:

Դադարշիշի երեք անհաջող արշա-վանքներից հետո Դարեհն ուղարկում է

պարսիկ զորավար *Վահուխսային*: Նա հայերի հետ առաջին ընդհարումն ունե-նում է Հյուսիսային Միջագետքում: Այդ հանգամանքը հուշում է, որ հայերը նա-խահարձակ էին եղել՝ ռազմական գոր-ծողությունները տեղափոխելով հակա-ռակորդի տարածք: Անհաջողության մատնված պարսիկները ստիպված էին հինգերորդ արշավանքն իրականացնել Հայաստանի դեմ: Եվ միայն այդ ար-շավանքից հետո են հայերն ընդունում Դարեհի գերիշխանությունը:

Նույն արձանագրությունը հաղոր-դում է չափազանց հետաքրքիր մի իրա-դարձության մասին ևս: Դարեհի դեմ Բա-բելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ Խաղդիսայի որդին»: Մի կողմից՝ դա ցույց է տալիս, որ Ք. ա. 520-ական թթ. հայոց մեջ շարունակվում էր Խաղդի աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից՝ վկայում է Բաբելոն-Հայաստան կապի մասին: Ին-նաև մղում է մտածելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդ-ված լինել Հայաստանից, ինչը մեր երկ-րի տարածաշրջանային ազդեցության ուղղակի վկայություն է:

Այսպիսով՝ Ք. ա. 521 թ. Հայաստանը ճանաչում է Աքեմենյանների գերիշխա-նությունը, սակայն պարսիկները ևս ստիպված գնում են զիջումների: Հա-յաստանում շարունակում են իշխել Եր-վանդականները, որոնք հատում էին սեփական դրամ և վայելում լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Հայասրանը Աքեմենյան պե-րության կազմում: Աքեմենյան տե-րությունը Ք. ա. 520 թ. բաժանվում է քսան մեծ վարչական միավորների՝ *սասորսապությունների*: *Հայասրանը*

Արեւմտեան Քսենոփոս արքայի արձանագրությունը Վանի ժայռին, Ք. ա. V դ.

կազմում է **XIII սափրապությունը**: Հայաստանի կառավարիչ-սատրապները Հայկագուն-Երվանդական տոհմի ներկայացուցիչներն էին և շարունակում էին կարևոր դիրք գրավել Արեւմտեան տերության մեջ՝ երբեմն ազգակցական, ինամիական սերտ կապեր ունենալով պարսից արքայից արքայի հետ: Հայաստանից գանձված մեծ հարկը՝ արծաթով և ձիերով, վկայում էր այդ ժամանակ երկրի հարստության մասին: Հայոց բանակը մասնակցում էր նաև արեւմտեան տիրակալների մղած պատերազմներին:

Հայաստանը՝ որպես սատրապություն, Արեւմտեան տերության կազմում մնաց մինչև Ք. ա. 331 թվականը: Այդ ժամանակաշրջանի մասին մեր տվյալները սակավաթիվ են:

Ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն զորավար և պատմիչ **Քսենոփոնը**, որը Ք. ա. 401 թ. **անցել է Հայաստանի փարսաձրով**: Արեւմտեան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբում է

նրա եղբայր Կյուրոս Կրտսերը, սակայն գահին տիրանալու համար բավարար ուժ չունենալով՝ 10-հազարանոց բանակ է վարձում հույներից: Օգնական վարձկանները հասան մինչև Միջագետք, սակայն ավագ եղբոր դեմ ապստամբած Կյուրոս Կրտսերը սպանվեց, ապստամբությունը ճնշվեց: Թշնամական շրջափակման մեջ հայտնված հունական բանակին անհրաժեշտ էր ժամ առաջ դուրս պրծնել շրջափակումից ու վերադառնալ հայրենի երկիր: Իրա համար ընտրվեց ամենահարմար երթուղին՝ Միջագետքից Հայաստանի տարածքով դեպի Սև ծովի ափը, իսկ այնտեղից նավերով՝ Հունաստան: Այդ բանակի հրամանատարն էր Քսենոփոնը, ով, Կորդվաց աշխարհից մինչև Սև ծովի ափն անցնելով, նկարագրել է իր ճանապարհին տեսածն «Անարասիս» աշխատության մեջ: («Անարասիս» հունարեն նշանակում է «Տասը հազարի նահանջը»: Գրքի գրաբար թարգմանությունը կրում է «Նահանջ բյուրոց» վերնագիրը):

Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ **Հայաստանի սասորասյն էր Օրոնսյուսը (Երվանդ II-ը)**, որն ամուսնացած էր արքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դստեր հետ և բարձր դիրք էր զբաղում տերության մեջ: Երվանդ II-ը հասել է սեփական պատկերով ոսկեդրամ, որը հասել է մեզ: Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը (հյուպարքոս)՝ Տիրիբեազ անունով, որը ենթարկվում էր Երվանդ II-ին:

Երվանդ II-ի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք. ա. 360-ական թվականներին: Նա գլխավորել է Աքեմենյանների դեմ բարձրացած մի քանի սատրապների ապստամբությունը, բայց անհաջողություն կրելով՝ ապաստանել է Հունաստանում և այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները:

Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը՝ որպես շատ հարուստ, բարեկեցիկ և հյուրընկալ ժողովուրդ ունեցող երկիր: Նա նշում է, որ չկար մի տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազմապիսի լամիչքներով ու մսեղեն կերակուրներով. հույն պատմիչն առաջին անգամ այստեղ է տեսել գարեջուրը, որը նկարագրում է որպես

Օրոնսյուս-Երվանդ II-ի ոսկեդրամը

«գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ»...

Երվանդ II-ից հետո մեր տեղեկությունները կրկին սակավաթիվ են դառնում: Հայտնի է, որ արքեմենյան տիրակալ **Գարեհ III Կողոմանոսը** նախքան արքեմենյան գահին բարձրանալը եղել է **Հայաստանի սասորասյր** և հայոց գահի վրա կրել «Արտաշատ» անվանումը: Ք. ա. 336 թ. նա բազմում է Աքեմենյան տերության գահին: Հայաստանի սատրապ է դառնում Հայկազուն-Երվանդունիների տոհմի ներկայացուցիչ **Երվանդ (Օրոնսյուս) III-ը**, որին էլ վիճակված էր վերականգնել Հայաստանի անկախությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է վերականգնվել Հայկազունների տոհմի իշխանությունը և ո՞ւմ գլխավորությամբ: Ի՞նչ տարածք էր այն զբաղեցնում: Ներկայացրե՞ք Սկայորդու և Պարույրի գործունեությունը:
2. Ներկայացրե՞ք Երվանդ I Սակավակյաց և Տիգրան I Երվանդյան արքաների գահակալության շրջանները: Ի՞նչպե՞ս է բնութագրել Պատմահայրը Տիգրան արքայի գահակալությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Բեհիսթունյան արձանագրության մասին: Ի՞նչ անուններով է հիշատակվում Հայաստանը: Ի՞նչ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Բեհիսթունյան արձանագրությունը:
4. Ի՞նչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին: Ո՞վ էր Քսենոփոնը: Ի՞նչ տեղեկություններ է նա հաղորդել Հայաստանի մասին:

§ 2. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. 331–201 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը: Ք. ա. 336 թ. Մակեդոնիայի արքա Փիլիպոս II-ը պատրաստվում էր մեծ պատերազմի Աքեմենյան աշխարհակալության դեմ: Սակայն նա դավադրաբար սպանվում է: Մակեդոնիայում գահ է բարձրանում Ֆիլիպի որդին՝ քսանամյա Ալեքսանդրը (*Ալեքսանդր Մեծ* կամ *Ալեքսանդր Մակեդոնացի*, Ք. ա. 336–323 թթ.): Նրան վիճակված էր դառնալ համաշխարհային պատմության նշանավոր և առեղծվածային դեմքերից մեկը:

Ք. ա. 334 թ. մակեդոնա-հունական զորքերն Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկոս գետի ափին պարտության մատնում պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին:

Այս պարտությունն անակնկալի է բերում արքեմենյան վերջին տիրակալ

Դարեհ III-ին: Ք. ա. 333 թ. գարնանը Կիլիկիայում՝ *Իսոսի* դաշտում, տեղի է ունենում մեծ *ճակատամարտ*: Չնայած քանակական մեծ գերակշռությանը՝ պարսից զորքը Իսոսի մոտ ծանր պարտություն է կրում: Դարեհը փախուստի է դիմում. գերի է ընկնում նրա ընտանիքը:

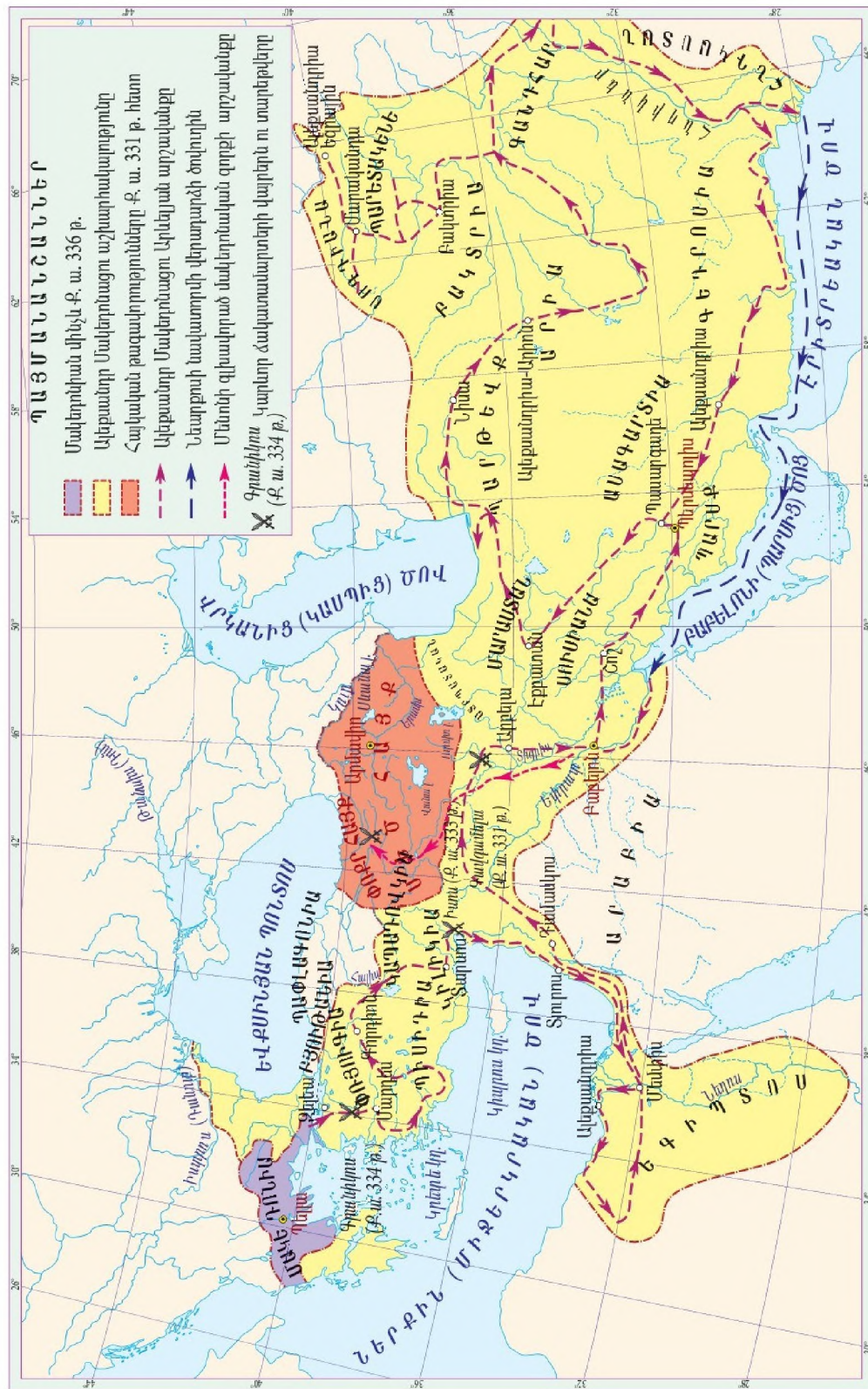
Վճռական ճակատամարտը փեղի է ունենում Ասորեստանի հյուսիսում՝ Գավգամելայի (Արբելայի) մոտ, Ք. ա. 331 թ. *հոկտեմբերի 1-ին*: Ինչպես Իսոսում, այս ճակատամարտում ևս հայերն առաջնորդում էին աջ թևը՝ Մեծ Հայքի սատրապ Երվանդ (Օրոնտես) III-ի և Փոքր Հայքի կառավարիչ Միթրատուսեսի գլխավորությամբ:

Մարտը սկսվում է առավոտյան և շարունակվում ամբողջ օրը: Ուշ երեկոյան, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, արքեմենյան զորքերը սկսում են անկազմակերպ նահանջը, որը վե-

«Ալեքսանդրն ընդդեմ Դարեհ III-ի». Պոմպեյ, Ք. ա. I դ., հռոմեական խճանկար

ՄԱԿԵՐՈՒՄԻ ՄԱԿԵՒՈՆԱՑՈՒ ՎՈՐՈՂՄԱԿԳՈՒ ՔԻՂՄՈՒԹՅՈՒՆ

րածվում է կենտրոնի և ձախ թևի խուճապահար փախուստի: Դարեհը կրկին փախուստի է դիմում:

Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է աքեմենյան բանակի աջ թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով: Հունա-մակեդոնական զորքի ձախ թևի հրամանատար Պարմենիոնը օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից: Վերջինս հարկադրված է լինում դադարեցնելու Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում հակառակորդ բանակի աջ թևի վրա: Աջ թևի զորամասերին առաջնորդող հայոց զորքը «արագ երթովնա հանջի» հրամանատար անումն դուրս գալով ճակատամարտից՝ վերադառնում է Հայաստան:

Արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը **Գավգամելայի ճակատամարտից հետո՝ Ք. ա. 331 թ.**, վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Երվանդ III-ը՝ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատուսեսը՝ Փոքր Հայքում: Հայերի օրինակին են հետևում նաև այլ լեռնային թերթեր:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի է ունենում 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը թանկարժեք մետաղների արդյունահանմամբ հռչակված էր դեռևս Ք. ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ անում»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը նոր զորք չուղարկեց Հայաստան:

Գավգամելայի ճակատամարտից

կարճ ժամանակ անց նահանջի ճանապարհին Դարեհ III-ը սպանվում է իր մերձավորների կողմից: Աքեմենյան տերությունն անկում է ապրում, իսկ Մակեդոնացին շարունակում է արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան՝ **արեղծելով աննախադեպ հսկայածավալ մի աշխարհակալություն, որի մայրաքաղաք է հռչակում Բաբելոնը**: Ալեքսանդրը մահանում է Ք. ա. 323 թվականին՝ 33 տարեկան հասակում: Նրա արշավանքներով **Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվում է հեղինակմի՝ հունականության դարաշրջանը**: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Ալեքսանդրի մահից ընդամենը 83 տարի անց, ինչպես արդեն նշվել է, հունարենով գրի առնվեց Ալեքսանդրի վեպը (էպոսը), որտեղ Հայաստանը նշվում է որպես անմահության երկիր:

Հայկական թագավորությունները և Մելիկյան տերությունը: Հայաստանը զերծ մնաց Ալեքսանդրի արշավանքներից, և Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը վերականգնեցին անկախությունը: Մակեդոնացու մահից հետո նրա զորավարների միջև սկսվեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթան, որն ավարտվեց **Ք. ա. 301 թվականին** Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Տերությունը բաժանվեց մի քանի մասի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին սահմանակից **Մելիկյան տերությունն էր**:

Մեզ է հասել չափազանց ուշագրավ մի հաղորդում Դիոդորոս Միլիլիացու «Պատմական գրադարան» երկասիրության էջերից: Մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի ար-

քա Արիարաթեւը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդուատեսի տրամադրած գորքերի: Դա տեղի է ունեցել Ք. ա. 301-300 թթ.: Փաստն ինքնին վկայում է, որ 30-ամյա անկախություն վայելող Հայաստանն արդեն լուրջ գործոն էր տարածաշրջանում:

Ք. ա. III դարում Հայաստանը գրավելու Սելևկյանների բազմաթիվ փորձերը ապարդյուն անցան, քանի որ Մեծ և Փոքր Հայքերը գործում էին միասնաբար: Փոքր Հայքում Միթրատուսեսից հետո իշխել է Արիակեսը: Այստեղի հայոց թագավորների իշխանությունը տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը:

Ք. ա. մոտ 260-240 թթ. իշխած հայոց արքա **Շամ (Մամոս) Երվանդականը** կառուցեց Կոմմագենեի **Մամոսապ (Շամշապ)** մայրաքաղաքը և հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած հայկական արքայական առաջին դրամներն են (մինչ այդ դրամներ հատել են Երվանդ II-ը և Տիրիբազը, որոնք եղել են արեմենյան շրջանի սատրապական Հայաստանի կառավարիչներ):

Ք. ա. մոտ 240 թ. Շամին հաջորդեց նրա որդի **Արշանը**, որը կառուցեց Արշամաշատ քաղաքը Ծոփքում և Արսամես անունով երկու քաղաք Կոմմագենեում: Արշամը այնքան հզոր էր, որ ապաստան

Ալեքսանդր Մակեդոնացի

էր տվել սելևկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:

Ք. ա. III դարի վերջին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Սելևկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար: Դրան նպաստեց նաև հայերի ներքին երկպառակությունը: Սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի գորքերը հայազգի գորավարներ Արտաշեսի և Ջարեհի գլխավորությամբ Ք. ա. 201 թ. արշավեցին Հայաստանի դեմ: Երվանդ IV վերջինը (մոտ Ք. ա. 220-201 թթ.) գոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց երկրի գերագույն քուրմ Երվազը՝ Երվանդ արքայի եղբայրը: Դրանով **Ք. ա. 201 թ. Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկազունների Երվանդական ճյուղի իշխանությանը:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին. ինչ ընթացք ունեցավ նրա Արևելյան արշավանքը: Ինչ մասնակցություն ունեցան հայերը Գավգամելայի ճակատամարտին: Ինչ իրադարձություններ հաջորդեցին դրան: Ինչ է հեղեղիզմը:
2. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ Մակեդոնացին Հայաստանը չի նվաճել: Ինչո՞ւ Սելևկյաններին չհաջողվեց իրականացնել Հայաստանը գրավելու ծրագիրը:
3. Ք. ա. III դարի վերջին հայկական ինչ թագավորություններ կային: Ե՞րբ անկում ապրեց Հայկազունների Երվանդական թագավորությունը Մեծ Հայքում:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը: Թագավորությունը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների զարգացման ասպարեզում: Երկրագործության համար նպաստավոր պայմաններ կային Արարատյան, Շիրակի, Տարոնի, Բագրևանդի, Բասենի դաշտերում, Վանի ավազանում և գետահովիտներում: Շարունակում էր գործել դեռ Վանի թագավորության ժամանակ ստեղծված ջրանցքների ցանցը: Զարգանում էին հացահատիկային բույսերի մշակությունը, այգեգործությունն ու խաղողագործությունը:

Լեռնային ու նախալեռնային շրջանները հիանալի հնարավորություն էին տալիս անասնապահության զարգացման համար: Անասնապահության և երկրագործության զարգացումը նաև խթանում էր արհեստների ու առևտրի զարգացումը: Բարգավաճում էր տնտեսությունը, ինչի մասին վկայում են թե՛ ժամանակակից պատմագիրները, թե՛ հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութերը:

Հույն պատմիչ և գորավար Քսենոփոնը Հայաստանը նկարագրում է որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր, որի բնակիչներն *«ունենին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն»:*

Արծաթե պոչյակ, Ք. ա. V-IV դդ.

Սկսած Ք. ա. IV-III հազարամյակներից՝ Հայաստանի տնտեսության մեջ առանցքային էր *մեգաղաձուլության* դերը: Շարունակվում էին երկրի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումն ու մետաղագործիքների լայն կիրառումը: Զարգացման բարձր մակարդակի վրա էին դարձնությունը, զինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը. ասվածի վկայությունը պեղումներից հայտնաբերված բարձրարվեստ նմուշներն են:

Ք. ա. VI-III դարերի Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում ներքին և արտաքին առևտուրը: Հայտնի է, որ աքեմենյան շրջանի սատրապներն ունեին սեփական դրամ հատելու իրավունք: Մեզ են հասել Երվանդ (Օրոնտես) II-ի և Տիրիբբազի հատած սատրապական դրամները (Ք. ա. V-IV դարեր): Հատված դրամները նպաստել են երկրում դրամաշրջանառության աշխուժացմանն ու տնտեսության վերելքին:

Հայաստանով էին անցնում ժամանակի միջազգային նշանակության մի

քանի առևտրական ճանապարհներ, ինչը միջազգային տարանցիկ առևտրում ներգրավված լինելու լրացուցիչ հնարավորություն էր: Նշենք դրանցից մեկը: Աքեմենյան արքաները կառուցել էին **Հին աշխարհի մեծագույն մայրուղիներից մեկը՝ 2400 կմ երկարությամբ «Արքայական ճանապարհը»**, որը ձգվում էր պարսից տերության մայրաքաղաքից մինչև Էգեյան ծով: «Արքայական ճանապարհի» 15 կայարանից բաղկացած մի մեծ հատված (մոտ 330 կմ) անցնում էր Հայաստանի հարավ-արևմուտքով, ինչը միջազգային առևտրին անմիջականորեն մասնակցելու բացառիկ հնարավորություն էր:

Միջազգային առևտրին Հայաստանի մասնակցության ջրային ճանապարհի մասին է վկայում հույն նշանավոր պատմիչ, համաշխարհային պատմագրության հայրը համարվող **Հերոդոտոսը** (Ք. ա. V դար): Ըստ նրա հաղորդման՝ առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով. «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենագարմանալին: Նավերը, որոնցով նավարկում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը Ասորեստանից վերև է, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով՝ նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Իրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»: Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2 կիլոգրամի, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի:

Ստացվում է, որ չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Խիստ չափազանցված այս թիվը, այնուամենայնիվ, խոսում է Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ նավարկություն կատարելու փաստի մասին:

Հայկազուն-Երվանդականների ժամանակաշրջանի հնավայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են օտար ծագումով առարկաներ, որոնք ներմուծված են այլ երկրներից: Իրանք են՝ մետաքս, բամբակ, համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, ապակյա անոթներ և այլն, փոխարենն արտահանվել են մետաղներ, արհեստագործական արտադրանք, գինիներ, ներկեր, կաշի, բուրդ, ծծույզներ, ջորիներ և այլն:

Քաղաքներ: Հայկազուն-Երվանդականների պետության մայրաքաղաք հռչակվեց **Արմավիրը**: Վանի թագավորության շրջանից շարունակում էին կարևորություն ունենալ **Վանը, Էրեբունին** և այլ քաղաքներ: Վանի թագավորության քաղաքները ծանր հարված ստացան կիմերական և սկյութական արշավանքների ժամանակ:

Այս ժամանակաշրջանում կառուցվեցին նոր քաղաքներ, որոնցից հատկապես նշանավոր էին Արաքսի և Ախուրյանի խառնարանի մոտ Երվանդ IV-ի կառուցած **Երվանդաշար մայրաքաղաքը**, Ախուրյանի ափին հիմնված **Քազարան արքավայր-քաղաքը**, որը երկրի հոգևոր կենտրոնն էր՝ քրմապետի նստավայրը:

Քաղաքների գլխավոր հատվածը վեր խոյացող միջնաբերդն էր, որի շուրջը

տարածվում էր բուն քաղաքը, որը, որպես կանոն, պարսպապատ էր: Կենտրոնական դիրք էր գրավում քաղաքի հովանավոր աստծու տաճարը: Քաղաքների հիմնական բնակչությունը կազմում էին առևտրականներն ու արհեստավորները, ինչի շնորհիվ քաղաքները դրամական շրջանառության կենտրոններ էին և առանցքային նշանակություն ունեին արքունիքի տնտեսության համար: Քաղաքային համայնքները պետությունից լայն ինքնավարություն էին ստանում և ազատված էին որոշ հարկերից:

Պևրական կարգը: Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունն իր կառավարման համակարգը ժառանգություն ստացավ Վանի թագավորությունից: **Ք. ա. VII-VI դդ. երկրի արքան կրում էր «Հայոց թագավոր» տիտղոսը:** Արքան երկրի գերագույն տերն էր, գործերի գլխավոր հրամանատարը, նրա իրավասությունն էր պատերազմ հայտարարելը, այլ երկրների հետ պայմանագրեր կնքելը, նոր քաղաքներ ու ամրոցներ հիմնադրելը և դրանք անվանակոչելը:

Արքայից հետո երկրի կարևորագույն դերքը փաստորեն **քրմապետն** էր, ով, հոգևոր գերագույն առաջնորդ լինելուց բացի, նաև երկրի **Մեծ դափավորն** էր և արքայի գլխավոր խորհրդականը: Ի տարբերություն վաղ թեոկրատական (կրոնապետական կամ աստվածապետական) պետությունների, որտեղ արքան ինքը նաև երկրի քրմապետն էր, այս ժամանակաշրջանում արքայի և քրմապետի պաշտոններն առանձնացվել էին: Այդ կարևորագույն պաշտոնը արքայական ընտանիքի ձեռքում էր. սովորաբար քրմապետ էր դառնում արքայի եղբայրը:

Արքան երկիրը ղեկավարում էր արքունիքի և արքունի գործակալների միջոցով: Հիշատակվում են գորավարսպարապետներ, արքունի հացարարներ, մատովակներ, դպիրներ և այլն: Երվանդականների կառավարման համակարգը հիմնական գծերով նման է եղել Վանի թագավորության և հաջորդ՝ Արտաշեսյանների ու Արշակունիների կառավարման համակարգերին:

Ք. ա. 521-331 թթ. Հայաստանում շարունակում էին իշխել Հայկազուն-Երվանդականները, որոնք ենթարկվում էին Աքեմենյաններին սատրապի կարգավիճակով: Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը (հյուպարքոս), որը ենթարկվում էր սատրապին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը:

Թագավորության տարածքը, փառչական բաժանումը և բանակը: Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը Վանի թագավորությունից ժառանգեց նաև տարածքը: Թագավորության սահմանները հյուսիս-արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս-արևմուտքում՝ Սև

Արծաթյա պոյակ Երզնկայից, Ք. ա. V դ.

ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք:

Աքեմենյան շրջանում Հայաստանը տերության քսան սատրապություններից մեկն էր՝ XIII-ը: Ք. ա. V դարավերջին հույն պատմիչ Քսենոփոնը սատրապական Հայաստանի կազմում հիշատակում է առանձին ուրվագծվող, սակայն կենտրոնական իշխանությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանը: Թերևս նույն երևույթն է արձանագրված Ք. ա. 418 թ. Աքեմենյան տերության բարելւրեն գրված մի փաստաթղթում, որտեղ միասին վկայվում են «ուրարտացիներն ու մելիդցիները»: *Մելիդը Մալաթիայի հնագույն անվանումն է, որն էլ եղել է Արևմտյան Հայաստանի վարչական կենտրոնն այդ շրջանում:*

Առաջին անգամ Ք. ա. IV դարում Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ Հայաստանի տարածքում հիշատակվում են Մեծ և Փոքր Հայքերը՝ որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք անկախ թագավորություններ հռչակվեցին այդ ճակատամարտից հետո:

Հայկազուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը 48 հազար էր (8 հազար հեծելազոր և 40 հազար հետևակ): Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, բնականաբար, պետք է ավելին լիներ, քանի որ ռազմադաշտ դուրս բերվող զորքից բացի, մեծ քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայազորներ:

Հեծելազորը, որը բանակի գլխավոր հարվածային ուժն էր, համալրվում էր ազատների դասի ներկայացուցիչներով: Նրանք զինված էին նիզակներով, սրերով, վահաններով, նետ ու աղեղներով: Հետևակը կազմում էր բանակի մեծ մասը և բաղկացած էր նետածիգներից, նիզակակիրներից, սակրավորներից ու տեգակիրներից: Պատերազմի ժամանակ բանակն անհրաժեշտության դեպքում կարող էր համալրվել աշխարհագորային զորամասերով, որոնք հավաքագրվում էին ազատ համայնական գյուղացիներից, և որոնց առաջնորդում էին գավառակալ իշխանները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկազուն-Երվանդականների օրոք գյուղատնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգանում. դրան նպաստող ի՞նչ գործոններ ու պայմաններ կային: Մետաղամշակության ի՞նչ տարատեսակներ էին զարգացած: Նշե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են, որ Հայաստանում զարգացած էր ներքին և արտաքին առևտուրը:
2. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ կային Երվանդականների օրոք: Ներկայացրե՛ք քաղաքի կառուցվածքը:
3. Կառավարման ի՞նչ համակարգ ուներ Երվանդականների պետությունը: Ի՞նչ իրավունքներ ուներ արքան: Ո՞ւմ օգնությամբ էր արքան իրականացնում կառավարումը:
4. Որո՞նք էին հայոց թագավորության սահմանները: Ներկայացրե՛ք հայոց բանակը. ի՞նչ զորատեսակներից էր այն կազմված և ինչպե՞ս էր հավաքագրվում ու համալրվում:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Քսենոփոնը՝ Հայաստանի մասին Հարվածներ «Անարասիա» աշխարհայինից

Զորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը,* քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը,** և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գեոնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասը՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդդեմ ու կավանոթների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ... այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժեղի ըմպելիք էր...

Խեյրիստոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ինչ երկիր էր: Նա ասաց, թե Արմենիան է: ...Ասաց նաև, որ հարևան երկիրը խալդուների երկիրն է, և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը:

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը:

** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է:

Ինդորոս Սիկիլիացին՝ հայերի օգնությամբ Կապադոկիայի գահին Արիարաթեսի վերականգնվելու մասին Հարված «Պարմական գրադարան» երկասիրությունից

«Արիարաթեսը, պարտվելով ճակատամարտում, ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադոկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց... Արիարաթեսը, հայերի թագավոր Արդուատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»:

Մովսես Խորենացին՝ հոգևոր կենտրոն Բագարանի մասին

Բայց Երվանդը, իր քաղաքը շինելով, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ, միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս՝ մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու՝ Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին, և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բազմիներն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեծյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԳՆՈՒՄ III. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտաշես I-ի գահակալումը:

Ք. ա. III դ. վերջերին Սելևկյաններին հաջողվեց իրենց գերիշխանությունը կարճ ժամանակով հաստատել հայկական չորս թագավորությունների վրա: Մեծ Հայքում սելևկյան կառավարիչ նշանակվեց հայ մեծատոհմիկ Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Ջարեհը: Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել սուտ Ք. ա. 201 թվականին:

Սելևկյաններն ընդարձակ ծրագրեր էին մշակել Փոքր Ասիան ամբողջությամբ գրավելու ուղղությամբ: Տարածաշրջանի նկատմամբ իր հավակնություններն ուներ նաև Հռոմեական հանրապետությունը: 'Իեռ ավելին՝ Հռոմը ցանկանում էր ջախջախել Սելևկյաններին և իր տիրապետությունը հաստատել Միջերկրածովյան ամբողջ ավազանում:

Կողմերի միջև գինված ընդհարումն անխուսափելի էր:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք. ա. 190 թ. Լիդիայի *Մագնեսիա քաղաքի մոտ*՝ Հերմոս գետի հովտում: Հռոմեացիները համոզիչ հաղթանակ տարան Սելևկյան Անտիոքոս III թագավորի մեծաքանակ զորքի նկատմամբ: Մագնեսիայի ճակատամարտը և երկու տարի անց՝ Ք. ա. 188 թ., կողմերի միջև կնքված *Ապամեայի հաշտության պայմանագիրն* ամբողջությամբ փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը Արևելքում և շրջադարձային եղան համաշխարհային պատմության մեջ: Ք. ա. 189 թ. անկախ հռչակվեցին *Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Կոմմագենեն*: Հայկական անկախության կերտողներ դարձան Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում, և Ջարեհը՝ Ծոփքում:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հնավայրը

Արտաշեսը Հին աշխարհի ականավոր ռազմական ու քաղաքական գործիչներին էր: Նա միջազգային մեծ ճանաչում և հեղինակություն է ունեցել: Արտաշեսի մասին տեղեկություններ են պահպանվել հայկական, հունահռոմեական, վրացական սկզբնաղբյուրներում, արամեատառ վիճագիր արձանագրություններում:

Արտաշեսը ծնվել է մոտ Ք. ա. 230 թ. ազնվատոհմիկ Ջարեհի ընտանիքում: Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո հռչակելով Հայաստանի անկախությունը՝ դարձել է նրա թագավորն ու հիմք դրել նոր՝ Արտաշեսյան արքայատանը: Թագավոր հռչակվելուց հետո իրեն կոչել է Երվանդական արքայատան շառավիղ:

Հայկական հողերի վերամիավորումը: Արտաշեսի՝ գահ բարձրանալու պահին Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը պարփակված էր միայն կենտրոնական նահանգների սահմաններում: Հայկական մի շարք երկրամասեր գրավել էին հարևան երկրները՝ Սարատանը, Վիրքը, Պոնտոսը, Սելևկյան տերությունը և այլ երկրներ: Արտաշեսն իր առջև խնդիր է դնում իրականացնելու հայրենիքի վերամիավորման կարևորագույն ծրագիրը:

Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում Արտաշեսի այդ ձեռնարկի մասին: Նրանից ենք իմանում, որ Արտաշեսն իր թագավորության սկզբում արշավել է դեպի արևելք և հասել Կասպից ծովի ափերը, որի արդյունքում Մեծ Հայքին են միացվել *Փայրակարանը* և *Կասպեից* երկիրը: Այնուհետև արշավանք է ձեռնարկվել դեպի հյուսիս, որտեղ հարևան Վիրքը գավթել էր հայկական

Գուգարք նահանգը: Արտաշեսի հանձնարարությամբ դեպի Վիրք արշաված Մմբատ Բագրատունի գորավարը ջախջախում է վրացական բանակը և վերադարձնում գավթած տարածքները: Վրացական աղբյուրը հավաստում է, որ վրացիները պարտավորվում են «դրամ հատել Արտաշես արքայի պատկերով» և անհրաժեշտության դեպքում նրան գորք տրամադրել:

Արևմուտքում Արտաշեսը Մեծ Հայքին վերադարձրել է *Կարնո երկիրը*, *Եկեղիք* ու *Դերջան* գավառները, իսկ հարավում սելևկյանների դեմ մղված երկարատև ու համառ կռիվներից հետո՝ *Տմորիք* երկրամասը:

Մեծ Հայքին նաև Ծոփքի և Կոմնագենեի հայկական թագավորությունները միավորելու Արտաշեսի ջանքերն այդ ժամանակ հաջողություն չունեցան:

Այսպիսով՝ Արտաշեսի գործունեության շնորհիվ հայկական տարածքների մեծ մասը, ինչպես նախորդ համահայկական թագավորությունների ժամանակ, վերամիավորվեց մեկ ընդհանուր պետության՝ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: Պատահական չէ, որ դեպքերի ժամանակակից հույն պատմագիր Պուլիբիոսը Արտաշեսին անվանում է *«Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալ»*, իսկ Ստրաբոնը հավաստում է, թե *«Հայաստանն... աճել է Արտաշեսի ջանքերով... և ուստի այսպիսի բոլորը միավեզու են»*, այսինքն՝ հայալեզու: Ստրաբոնի այս արժեքավոր տեղեկությունը վկայում է, որ Արտաշեսը կարողացել է վերոնշված հայալեզու երկրամասերը վերամիավորել մեկ պետության կազմում: Այդ իրադարձությունն ազգային-քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցավ:

Մեծ Հայքի միջագային հեղինակության անը: Արտաշեսի օրոք Մեծ Հայքը դարձավ Առաջավոր Ասիայի ազդեցիկ պետություններից մեկը, որը կարևոր դեր էր խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում: Այսպես, երբ **Ք. ա. 183-179 թթ.** պատերազմ բռնկվեց Փոքր Ասիայում մի կողմից՝ Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի, Բյուրանիայի ու նրանց դաշնակիցների միջև, Արտաշես I-ը, պահպանելով չեզոքություն, ակտիվորեն ներագրեց կողմերի վրա, և նրա միջնորդական առաքելության շնորհիվ պատերազմը դադարեց: Կողմերի միահամուռ ցանկությամբ, որպես հեղինակավոր ու հարգված գահակալ, նա իրավարարի կարգավիճակով հրավիրվեց մասնակցելու հաշտության պայմանագրի կնքմանը:

Դիվանագիտական նուրբ ու ճշգրիտ քայլերով Արտաշեսը կարողացավ պայմանագրում հատուկ կետ մտցնել, որով Պոնտոսի հաշվին ընդարձակվեց Փոքր Հայքի տարածքը: Դա, անշուշտ, հետագայում Փոքր Հայքն իր թագավորությանը միացնելու հեռահար քայլ էր:

Արտաշեսը Ք. ա. 165 թ. վճռական հակահարված տվեց Անտիոքոս IV-ին, որը փորձում էր Հայաստանը ենթարկել Սելևկյանների գերիշխանությանը: Նա շարունակեց իր գործողությունները Մերձավոր Արևելքում այդ պետության դիրքերը թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա օժանդակեց Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսի հակասելևկյան ապստամբությանը (Ք. ա. 162-160 թթ.), որը զգալիորեն թուլացրեց Սելևկյան տերության դիրքերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Սելևկյանների և Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Սագնեսիայի ճակատամարտը և Ապամեայի հաշտության պայմանագիրը: Ո՞վ էր Արտաշես I-ը:
2. Ո՞ր երկրների հետ տարածքային խնդիրներ ուներ Հայաստանը: Հանգամանորեն ներկայացրե՞ք Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը:
3. Ներկայացրե՞ք Ք. ա. 183-179 թթ. Փոքր Ասիայում ընթացած պատերազմի պատմությունը: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ Արտաշես I-ը և ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում:

§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաշեսի ջանքերով Հայաստանը դարձավ ընդարձակ և ուժեղ պետություն, որը, բնականաբար, կարիք էր զգում նաև ներքին բարեփոխումների: Արտաշեսն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ անտեսության, մշակույթի, ռազմական, վարչաքաղաքական և այլ

բնագավառներում բարեփոխումների անցկացմանը:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Արտաշեսի վերափոխիչ գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Տարածված սովորույթ էր, երբ

նոր արքայատոհմը, գահ բարձրանալով, մայրաքաղաք էր կառուցում: Արտաշատը կառուցվել է մոտ **Ք. ա. 185 թ.** Արարատյան դաշտում՝ Երասխ և Մեծամոր գետերի ջրկիցում: Մովսես Խորենացին այդ մասին վկայում է. «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, բլուրը հավանելով քաղաք է շինում ու իր անունով կոչում է Արտաշատ»:

Իսկ Ք. հ. I-II դարերում ապրած հույն պատմիչ Պլուտարքոսը հավաստիացնում է, թե Արտաշատի տեղանքն ընտրել է Կարթագենի հռչակավոր գործվար Հաննիբալը, որն այդ ժամանակ քաղաքական ապաստան էր գտել Հայաստանում: Արտաշեսի առաջարկությամբ Հաննիբալը գլխավորել է քաղաքի շինարարական աշխատանքները, որոնք ընթացել են նախապես կազմված հատակագծով. «Կառուցվեց մեծ և շար գեղեցիկ մի քաղաք, — գրում է Պլուտարքոսը, — որին թագավորը տվեց իր անունը և այն հռչակեց Հայաստանի քաղաքամայր»:

Եվ իրոք, հնագիտական պեղումները, որ ընթանում են ներկայիս Խոր Վիրապի շրջակայքում, ցույց տվեցին, որ քաղաքը կառուցվել է հատակագծով: Արտաշատը շրջափակված է եղել բարձր, հզոր պարիսպներով, խրամով և պատվարով: Քաղաքի անառիկ դիրքը նկատի ունենալով՝ հունահռոմեական պատմիչներն այն անվանել են «Հայկական Կարթագեն»: Մայրաքաղաքը բնակեցնելու համար այստեղ է տեղափոխվել Երվանդաշատի, Արմավիրի բնակչության և ռազմական արշավանքների ժամանակ գերեվարվածների մի մասը: Արտաշատը կառուցվել է առևտրական նշանավոր տարանցիկ մայրուղիների խաչմերուկում, և պատահական չէ, որ այն շուտով

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամ

դարձել է Առաջավոր Ասիայի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը:

Արտաշեսը կառուցել է նաև այլ քաղաքներ, որոնք կրել են **Արշատ, Արտաշիսյան, Զարեհավան, Զարիշատ** անունները: Վերջին երկուսը անվանվել են ի պատիվ նրա հոր:

Հողային բարեփոխումը: Արտաշեսի օրոք խիստ սրվել էին հողի մասնավոր սեփականատերերի և գյուղական համայնականների միջև հակասությունները: Ագարակատերերն անարգել զավթում էին համայնական հողերն ու գյուղացիներին զրկում իրենց գոյությունը պահպանելու միակ միջոցից: Բնականաբար, հողագուրկ գյուղացին այլևս չէր կարող հարկ վճարել պետությանը, դեռ ավելին՝ շահագրգռված չէր և չէր կարող զինվորագրվել բանակին: Համայնական հողերի անզուսպ յուրացումը տեղիք էր տալիս զինված ընդհարումների: Պետությունը չէր կարող լինել անտարբեր դիտողի դերում: Մոտ **Ք. ա. 180 թ.** Արտա-

Արտաշատ մայրաքաղաքի հնավայրը. Ք. ա. II դ

շեւը հրապարակում է հրամանագիր *հողային բարեփոխման* վերաբերյալ, որի համաձայն՝ մասնավոր հողային տնտեսությունների (ագարակներ) սահմանները հստակորեն սահմանազատվում են համայնքին պատկանող հողերից: Այս հրամանագիրը մի կողմից օրինականացնում էր ագարակատերերի մինչ այդ կատարած զավթումները, իսկ մյուս կողմից պահպանում էր համայնքային սեփականությունը: Հողային բարեփոխման վերաբերյալ Պատմահայրը վկայում է, թե *«Արտաշեսը հրամայել է որոշել գյուղերի և ագարակների սահմանները..., կոփել է փվել քառակուսի քարեր և փնկել հողի մեջ»*: Սահմանաքարերից շուրջ քսանը, որ ունեն Արտաշեսի անունով արամեերեն արձանագրություններ, հայտնաբերվել են Հայաստանի Հանրապետության տարբեր շրջաններում: Իրանցից մի քանիսն այժմ ցուցադրվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

Ռազմավարչական և այլ բարեփոխումներ: Արտաշեսի բարեփոխումներից առավել կարևորներից է *ռազմականը*: Նա ստեղծեց հայկական կանոնավոր ու լավ զինված բանակ: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը պատշաճ կազմակերպելու համար նա ստեղծեց *չորս զորավարություններ*: *«Արտաշեսը, — գրում է Մովսես Խորենացին, — զորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է (իր որդի) Արտավազդին, արևմտյանը փալիս է (իր որդի) Տիրանին, հարավայինը վստահում է (իր զորավար) Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ (իր որդի) Զարեհին»*:

Երկրի կառավարումը դյուրացնելու նպատակով Արտաշեսն այն բաժանեց *120 գավառների*, որ հունահռոմեական հեղինակներն անվանում են *սպրապեզիաներ*, իսկ դրանց կառավարիչներին՝ *սպրապեզոսներ*:

Կարգավորվել են նաև արքունի գործակալությունները, որոնցից կարևորները՝ *սպարապետությունը* և *հագարապետությունը*, հանձնվել են արքայի մերձավորներին: Հարևան հելլենիստական պետությունների օրինակով Արտաշեսը սահմանել է նաև թագավորի և նրա նախնիների պաշտամունքը: Արտաշատում կառուցել է *Հայոց աշխարհի հովանավոր Անահիպ սասրվաձուռու փաճարը*, որտեղ կանգնեցվել են թագավորի նախնիների արձանները: Տաճարներ են կառուցվել նաև Հայաստանի այլ քաղաքներում: Նման ձեռնարկները պետք է ժողովրդի աչքում բարձրացնեին թագավորական իշխանության հեղինակությունը:

Արտաշեսը կարգադրել է ճշգրտել հայկական օրացույցը, հետակեցնել տոմարը, կազմակերպել է նավագնացություն լճերի և նավարկելի գետերի վրա ու կատարել բազում այլ բարեփոխումներ:

Կատարած բազմաթիվ նշանավոր գործերի համար դեռ իր կենդանության ժամանակ Արտաշեսն աստվածացվել է. նա մեծարվել է *«Բարի»*, *«Բարեպաշտ»*, *«Աշխարհակալ»* տիտղոսներով: Նրա մասին ժողովուրդը ստեղծել է երգեր, վեպեր, որոնց մի մասը գրի է առել Մովսես Խորենացին և ի պահպանություն թողել սերունդներին («Արտաշես և Սաթենիկ»,

*Արտաշես I
Հեղինակ՝ Մկրտում Հովնաթանյան*

«Արտաշես և Արտավազդ» և այլն): Այդ երգերում գովերգվել են նրա իմաստությունը, քաջությունը, բարությունը, շինարարական գործունեությունը, շեշտվել նրա անհուն սերը հայրենիքի նկատմամբ: Արտաշեսի հանդեպ ժողովրդի սերն արտահայտվել է նաև նրանով, որ հետագայում հայերն իրենց սիրելի թագավորներին տվել են «Արտաշես» պատվատիտղոսը (Ջենոն, Տրդատ I և այլք):

Արտաշեսը մահացել է շուրջ Ք. ա. 160 թվականին՝ 70 տարեկան հասակում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր բնագավառներում է բարեփոխումներ կատարել Արտաշես I-ը: Գնահատե՞ք Արտաշես I-ի իրականացրած բարեփոխումների նշանակությունը:
2. Հիմնավորե՞ք, որ Արտաշեսը ռազմական ու քաղաքական նշանավոր գործիչ էր: Ի՞նչ դրսևորումներ են ունեցել Արտաշեսի հանդեպ ժողովրդի տաճած ակնածանքն ու սերը:
3. Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՞ք Արտաշեսի բարեփոխումները:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾ

Տիգրան II-ի գահակալությունը և Ծոփքի վերամիավորումը: Արտաշես I-ը իր հաջորդներին թողել էր տնտեսապես բարգավաճ, հարուստ և ռազմապես հզոր երկիր: Նրան հաջորդել է որդին՝ *Արտավազդ I-ը* (Ք. ա. 160–115 թթ.), որը թագավորում էր խաղաղությամբ: Ք. ա. II դարի վերջին Հայաստանը ենթարկվում է հետզհետե հզորացող հարևան Պարթևստանի Միհրդատ II թագավորի հարձակումներին: Թեև հայկական բանակը կարողանում է հետ շարտել պարթևներին և պահպանել Հայաստանի անկախությունը, սակայն անժառանգ Արտավազդը ստիպված է լինում իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին, պատանդ տալ պարթևներին: Այդ ժամանակ արքայազն Տիգրանը (ապագա Տիգրան II Մեծը) 20 տարեկան էր (հետևաբար նա ծնվել է մոտ Ք. ա. 140 թ.): Ապագահ է բարձրանում Արտավազդի եղբայր Տիգրան I-ը (Ք. ա. 115–95 թթ.): Տիգրանը Հայաստան վերադառնալու հնարավորություն է ստանում միայն 25 տարի անց՝ հոր՝ Տիգրան I-ի մահից հետո, երբ արդեն 45 տարեկան էր: Նրա ազատության գինը Մեծ Հայքի հարավ-արևելքում «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տարածքի զիջումն էր Միհրդատ II-ին: Հունահռոմեական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Տիգրանը թագադրվում է Ադձնիքի նշանավոր սրբավայրերից մեկում, որտեղ հետագայում կառուցվում է Տիգրանակերտ քաղաքը:

Տիգրան II-ը (Ք. ա. 95–55 թթ.) շարունակել է իր պապի՝ Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը: Նրա առաջ-

Տիգրան II-ի դրամները և դարձերեսը

նահերթ խնդիրը հայկական բոլոր տարածքները մեկ ընդհանուր պետության մեջ միավորելն էր: Ք. ա. 94 թ. նրա բանակը մտնում է *Ծոփք*: Ռազմական ընդհարման ժամանակ սպանվում է տեղի թագավորը՝ Արտանեսը: Ծոփքի վերամիավորումով Մեծ Հայքը դուրս է գալիս Արևմտյան Եփրատի ափերը, որից այն կողմ տարածվում էր Կապադոկիայի թագավորությունը: Բնական է, որ այդ երկիրն անմիջապես հայտնվելու էր Տիգրան II-ի ուշադրության կենտրոնում:

Հայ-պոնտական դաշինքը և Կապադոկիայի նվաճումը: Հայկական պետության ներուժն ու ռազմական հզորությունը թույլ էին տալիս լուծելու նաև ռազմավարական բարդ խնդիրներ, որոնք բխում էին Հայաստանի ազգային անվտանգության հեռանկարնե-

րից: Ծովքից հետո օրակարգի հարց է դառնում Մեծ Հայքի հարավարևմտյան սահմանային երկրամասի՝ Կորդուքի և Եփրատից արևմուտք ու Սև ծով ձգվող Փոքր Հայքի միավորումը: **Կորդուքի** միացումը տեղի է ունենում նույն՝ **Ք. ա. 94 թվականին**: Ի տարբերություն Ծովքի՝ տեղի թագավորը մնում է գահին՝ պարտավորվելով կատարել վասալական տարբեր պարտականություններ:

Ավելի բարդ էր Փոքր Հայքի հարցը: Հայկական այս թագավորությունը դեռևս Ք. ա. 112 թ. ռազմակալվել էր հարևան Գոնատոսի կողմից: Վերջինս Փոքր Ասիայի հզոր պետություններից էր, ուներ լավ վարժեցված ու մարտունակ բանակ: Բնականաբար, Փոքր Հայքի միավորման հարցը կարելի էր լուծել միայն

ռազմական բախման միջոցով՝ ընդդեմ Գոնատոսի: Իսա շատ լավ էր հասկանում նաև Գոնատոսի թագավոր, տաղանդավոր գորավար **Միհրդատ VI Եվպատորը**: Վերջինս Փոքր Ասիայի բոլոր երկրները գրավելու և մեծ հեղինակության պետություն ստեղծելու ծրագիր ուներ: Այդ ծրագրի գլխավոր խոչընդոտը Հռոմն էր: Եվ պատահական չէ, որ հակահռոմեական իր պայքարում Միհրդատ Եվպատորը որոշեց դաշնակցել Տիգրան II-ի հետ: Ճիշտ է՝ այդ շրջանում Տիգրանը Հռոմի հետ որևէ վիճելի խնդիր չուներ, սակայն հետապնդելով աշխարհակալական ծրագիր՝ կողմնակից էր Գոնատոսի հետ քաղաքական մերձեցմանը: Բացի այդ՝ Հայաստանի հարևան Կապադովկիան, որ Հռոմի հնազանդ դաշնակիցն էր, վեր-

Տիգրան II-ն շրջապագրված իրեն ուղեկցող չորս թագավորներով. հեղինակ՝ Զ. Ֆուգարո, 1885 թ.

ջինիս համար հիանալի ռազմական հենակետ էր՝ ապագայում Հայաստանի դեմ մարտնչելու համար: Ահա թե ինչու Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան II-ը արագ համաձայնության եկան: Բնականաբար, Փոքր Հայքի հարցը մղվեց հետին պլան:

Ք. ա. 94 թ. Արտաշատ ժամանեցին պոնտական բանագնացները: Կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիր, որի համաձայն՝

1. Հայաստանը գործողությունների ազատություն էր ստանում հյուսիսում, հարավում և արևելքում, իսկ Պոնտոսը՝ արևմուտքում:

2. Կողմերը միացյալ ուժերով հարձակվելու էին Կապադովկիայի վրա, որի տարածքը պետք է ստանար Պոնտոսը, իսկ շարժական գույքն ու ազգաբնակչությունը՝ Հայաստանը:

3. Դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Միհրդատն իր դուստր Կլեոպատրային կնության է տալիս Տիգրան II-ին:

Հավատարիմ հայ-պոնտական դաշինքին՝ **Ք. ա. 93 թ.** հայկական զորքերը ներխուժում են *Կասպադովկիա* և գրավում այն: Տեղի գահընկեց թագավորն ապավինում է Հռոմի օգնությանը: **Ք. ա. 92 թ.** հռոմեական բանակը նշանավոր զորավար *Սուլլայի* հրամանատարությամբ ստնում է Կասպադովկիա: Հայկական զորքը թողնում է այդ երկրի տարածքը: Սակայն Տիգրանն այստեղից տանում է հսկայական ավար և մեծ թվով գերիներ:

Ք. ա. 92 թվականին է վերաբերում նաև հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հարևան երկրների՝ *Վիրքի* և *Ադվանքի* հպատակեցումը: Տիգրանը հեռատեսորեն երկու երկրների թագավորներին էլ թողնում է գահին՝ ստիպելով նրանց ընդունել իր գերիշխանությունը:

Հայ-պարթևական պայտերագ-

մը: Տիգրան II-ի հաջողությունները և հայ-պոնտական դաշինքը Հռոմին ստիպում են մերձեցման եզրեր փնտրել Պարթևստանի հետ: **Ք. ա. 92 թ.** սկսվում են հռոմեա-պարթևական բանակցություններ, որոնք ավարտվում են Հայաստանի դեմ ուղղված պայմանագրի կնքմամբ: Հռոմի և Պարթևստանի միջև սահմանային գետ է ճանաչվում Եփրատը: Մինչ այդ իրեն լավագույնս դրսևորած հայկական բանակն ի վիճակի էր ի չիք դարձնելու Հայաստանի հարավարևելյան ռազմատեսչ հարևան Պարթևստանի սպառնալիքները: Դրան կարող էր նպաստել նաև այն հանգամանքը, որ ներքաղաքական պայքարի հետևանքով Պարթևստանը չափազանց թուլացել էր, և պահը շատ հարմար էր:

Ք. ա. 88 թ. մահացավ Պարթևստանի Միհրդատ II թագավորը, և գահ բարձրացավ Գողերձ II-ը: Այս իրադարձությունը Տիգրանի համար ռազմական գործողություններ սկսելու ազդանշան դարձավ: **Ք. ա. 87 թ.** հայկական բանակը ներխուժեց Պարթևստանի դաշնակից *Մարասրան*, որը գրավեց առանց դժվարության: Տեղի Միհրդատ թագավորը հավատարմության երդում տվեց հայոց թագավորին և փոխարենը հետ ստացավ ոչ միայն գահը, այլև ամուսնացավ Տիգրան II-ի դստեր հետ:

Շարժվելով հարավ-արևելք՝ հայկական բանակը գլխովի ջախջախեց պարթևների զորքը, գրավեց թագավորանիստ *Էկրասրանը*: Գողերձ II-ը ստիպված էր հաշտություն խնդրել, որը կնքվեց նույն՝ **Ք. ա. 87 թվականին**: Այս *պայմանագրի համաձայն՝*

Տեսարան Ապամենա քաղաքից

1. Պարթևստանը վերադարձնում էր Հայաստանից խլված 70 հովիտները:
2. Հօգուտ Հայաստանի՝ պարթևները հրաժարվում էին Սարաստանից և Հյուսիսային Միջագետքից:
3. Պարթևների արքան հրաժարվում էր «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այսուհետև կրելու էին Տիգրանն ու նրա հաջորդները:

Այս պայմանագրով պարթևները փաստորեն ճանաչում էին Հայաստանի գերիշխանությունը: Այնուհետև Տիգրանը Հայկական թագավորությանն է միացնում պայմանագրով իրեն անցած Ադիաբենեն, Միգդոնիան և Օսրոյենեն:

Ասորիքի գրավումը: Նշված իրադարձությունների ժամանակ երբեմնի հզոր Սելևկյան թագավորությունն ապրում էր խոր ճգնաժամ: Ներքաղաքական պայքարը թուլացրել էր թագավորական իշխանությունը: Միմյանց հաջորդող և անընդհատ կրկնվող ներքին

պատերազմները երկիրը կանգնեցրել էին կործանման եզրին:

Չկարողանալով հաղթահարել այդ ճգնաժամը՝ երկրի ավագանին ելքը տեսնում էր արտաքին որևէ հզոր տիրակալի իշխանությունն ընդունելու մեջ: Հնարավոր թեկնածուներն էին եգիպտոսի Պտղոմեոս XI, Պոնտոսի Միհրդատ VI և Հայոց Տիգրան II Մեծ թագավորները: Այն բանից հետո, երբ Տիգրանը գրավեց Հյուսիսային Միջագետքը, Հայկական տերությունն ընդհուպ սահմանակցեց Սելևկյան պետությանը: Դժվար չէր կռահել Տիգրանի հաջորդ քայլը: Վաղ թե ուշ հայկական բանակն անցնելու էր երկու երկրների միջև սահման հանդիսացող Եփրատ գետը: Սելևկյան ավագանին ևս դա շատ լավ էր հասկանում և, բնականաբար, որոշեց Տիգրանին հրավիրել՝ բազմելու սելևկյան գահին: Տիգրանի առավելությունն այլ թեկնածուներից, ըստ պատ-

միջի խոսքերի, «*ուսմանական հզոր ուժ ունենալու մեջ էր*»:

Ք. ա. 84 թ. հայկական բանակներն առանց դիմադրության մտան *Ասորիք*: Երկրի մայրաքաղաք *Անպիոքը* լայնորեն բացեց իր դարպասները հայոց արքայի առջև: Տիգրանը բազմեց Սելևկյանների գահին ու այստեղ խաղաղությամբ իշխեց 17 տարի: Հայկական բանակը միաժամանակ գրավեց նաև *Կոմմագենեն, Դաշքային Կիլիկիան* և *Փյունիկիան*: Մեծ Հայքի գերիշխանությունն ընդունեցին նաև *Հրեասարանը, արաքսական ցեղերը, Նաբաթեա* թագավորությունը և մի քանի այլ երկրներ ու ժողովուրդներ:

Հայկական բանակը *Ք. ա. 71 թ.* բավականին դժվարությամբ կարողացավ գրավել Միջերկրական ծովի ափին գտնվող, Եգիպտոսին սահմանակից *Պարոմայիս* քաղաքը: Այստեղ գերի վերցվեց Սելևկյանների Սելենե թագուհին, որը հետագայում մահապատժի ենթարկվեց:

Այսպիսով՝ Հայաստանը դուրս եկավ և անրապնդվեց Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին, որը զարգացման լայն հեռանկարներ էր բացում: Մյուս կողմից՝ Հայկական տերության սահմանները հասան Եգիպտոս, որը նույնպես հայտնվեց Տիգրան II-ի հետաքրքրությունների կիզակետում: Դրա ապացույցն այն է, որ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսում գահ բարձրացավ ոչ առանց Տիգրան II-ի օժանդակության: Դժվար չէ տեսնել, որ Տիգրան II-ը Եգիպտոսի նկատմամբ ուներ որոշակի ծրագրեր, որոնք, սակայն, չիրականացան քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության պատճառով:

Հայկական տերության փարածքը, բնույթը, բնակչությունը: Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով Առա-

ջավոր Ասիայի քաղաքական քարտեզը փոխվեց: Նախորդ գերտերությունները՝ Սելևկյան պետությունն ու Պարթևստանը, իրենց դիրքերն ու տարածաշրջանում խաղացած դերը զիջեցին *Հայկական տերությանը*: Վերջինս տարածվում էր Եգիպտոսից և Կարմիր ծովի ափերից մինչև Կովկասյան Մեծ լեռները, Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով:

Հայկական տերությունը բազմազգ երկիր էր: Ինչպես հույն պատմիչն է հավաստում, Տիգրան II-ի տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով: *Այն կազմված էր երեք կարգի հասարակականներից: Առաջինը* բուն հայկական հողերն էին (Մեծ Հայք, Կոմմագենե)՝ շուրջ *360 հազ. քառ. կմ* տարածքով: *Երկրորդը* հպատակ թագավորություններն էին (Վիրք, Արվանք, Մարաստան, Ադիաբենե, Օսրոյենե, Պարմիրենե, Փյունիկիա, Ասորիք, Կիլիկիա)՝ շուրջ *400 հազ. քառ. կմ* տարածքով: *Երրորդը* Հայաստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներն ու ցեղերն էին (Պարթևստան, Նաբաթեա, Հրեաստան, Ամուղարյայի ստորին ավազանի սկյութական ցեղերը, Պարսից ծոցի և Կարմիր ծովի ափերին բնակվող արաբները)՝ ավելի քան *2 մլն քառ. կմ* տարածքով:

Հայոց տերության փարածքը՝ ննթա-կա երկրներով հանդերձ, կազմում էր շուրջ 3 մլն քառ. կմ, որը գերազանցում էր Մեծ Հայքի փարածքը 10 անգամ:

Այսպիսով՝ Տիգրան II-ը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասի փիրակալը:

Հայկական տերությունը հեղինակապետական պետություն էր՝ նման Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տերու-

թյուններին: Այն զարգացման ամենատարբեր աստիճան ունեցող երկրների մի ամբողջություն էր: Տերության միջուկը, բնականաբար, կազմում էր Մեծ Հայքը, որտեղ ապրում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածը, ինչպես նաև տեղակայված էին տերության քաղաքական ու տնտեսական նշանավոր կենտրոնները: Տերության տնտեսապես ամենազարգացած շրջանը Ասորիքն էր՝ իր Անտիոք մայրաքաղաքով: Միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոններ էին Փյունիկիայի Տյուրոս, Բիբլոս, Բեյրութ քաղաքները: Հարուստ և հռչակավոր էին Գամակոսը, Հալեպը, ինչպես նաև Կիլիկիայի Տարսոն, Ադանա և այլ քաղաքներ: Տիգրան II-ը Ասորիքի թագավորական իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Այդ երկիրը կառավարվում էր հատուկ փոխարքայի կողմից, որի նստավայրը *Անպիոքն* էր: Այստեղ *փոխարքա-կառավարիչ նշանակվեց* Տիգրանի մերձավոր զինակիցներից *Բագարասը*: Տիգրանի կրտսեր եղբայր *Գուրասը* նշանակվեց *Հուսիսային Միջագետքի* փոխարքա, որի նստավայրը *Մծբին* քաղաքն էր: Այս երկրամասը երկրագործության և արհեստագործության նշանավոր կենտրոններից էր և լիովին բավարարում էր տերության հացահատիկի պահանջարկը:

Արքայից արքա Տիգրան Մեծին ենթակա կամ գերիշխանության տակ գանձող երկրները պարտավոր էին հարկ վճարել և զորք տրամադրել: Պլուտարքոսի մի վկայությունից իմանում ենք, որ հայ-հռոմեական պատերազմի ժամանակ հայկական բանակը համալրվել էր աղվաններից, վրացիներից, մարաստանցիներից, ադիա-

Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի պարսպի ավերակները

բենցիներից, արաբներից, սկյութներից կազմված զորամասերով: *Տիգրան II-ի բանակն ուներ 300 հազ. զինվոր, որից բուն հայկական բանակը 120 հազար զինվոր էր:*

Հսկայական տերության ծայրամասերը կենտրոնի հետ կապելու համար Տիգրան II-ը զարկ է տվել ճանապարհաշինությանը, որի շնորհիվ ստեղծվել է կենտրոնական ամուր հաղորդակցական կապ: Նա կառուցել է *«Արքունի պողոտան»*, որ միմյանց հետ կապում էր տերության *երեք մայրաքաղաքները՝ Արտաշատը, Տիգրանակերտը և Անպիոքը:*

Տիգրանակերտի կառուցումը:

Տիգրան Մեծի գործունեությունը նշանավորվել է նաև աշխույժ քաղաքաշինությամբ: Քաղաքները նպաստելու էին արհեստների ու առևտրի զարգացմանը, արմատավորելու էին հելլենիստական մշակույթը, որն էլ իր հերթին

գաղափարական զենք էր դառնալու հայկական հասարակության առաջընթացի համար:

Հատկապես նշանակալից էր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը: Տիգրանի նվաճումներից և Հայկական տերության կազմավորումից հետո Արտաշատն այլևս չէր կարող կատարել մայրաքաղաքի դեր, քանզի մնացել էր տերության ծայր հյուսիսում, իսկ Անտիոքն էլ բուն հայկական տարածքներից դուրս էր և ուներ գերազանցապես օտար բնակչություն: Ահա թե ինչու նոր մայրաքաղաքի կառուցումը դարձել էր օրակարգի հարց: Տիգրանակերտը կառուցվել է *Ք. ա. 80-70-ական թվականներին* Աղծնիք նահանգում՝ Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի ափին: Քաղաքի տարածքում նախապես եղել է հեթանոսական նշանավոր պաշտամունքային կենտրոն: *«Նոր մայրաքա-*

ղաքը բնակեցնելու համար,— ինչպես գրում է հույն պատմիչ Ապպիանոսը,— Տիգրանն այստեղ հրավիրում է հայերից լավագույններին և սպառնում է բռնագրավել այն ամենը, ինչ իրենց հետք Տիգրանակերտ չէին փանելու»: Ահա թե ինչու հայոց մեծամեծները, ցանկանալով հաճոյանալ արքային, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենության ու ընդարձակման համար: Մայրաքաղաքի բնակչությունը համալրելու համար Տիգրան Մեծը նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության մի մասը բռնագաղթեցրել է Հայաստան: Միայն Կապադովկիայից Հայաստան է տեղափոխվել 300 հազար մարդ, 100 հազար էլ՝ Կիլիկիայի 12 քաղաքներից: Անշուշտ, Հայաստան տեղափոխված այդ ամբողջ բնակչությունը չի բնակեցվել միայն Տիգրանակերտում, այլ նաև Արտաշատ, Երվանդաշատ, Վան, Արմավիր և այլ քաղաքներում:

Տեսարան սելևկյան Ապամեա քաղաքից

Կարճ ժամանակամիջոցում կառուցվեց մեծ ու գեղեցիկ մի քաղաք, որն ուներ շուրջ 120 հազար բնակչություն:

Ապպիանոսը վկայում է, որ Տիգրանակերտն ունեցել է 25 մ բարձրությամբ, նշանակալի լայնությամբ և ջրով լի խանդակով պաշտպանված պարիսպներ: Պարիսպներն այնքան լայն էին, որ դրանց մեջ ներսի կողմից կառուցվել են ախոռներ, պահեստներ, արհեստանոցներ, զինանոցներ: Քաղաքն ունեցել է նաև անառիկ միջնաբերդ: *«Քաղաքի մուր,— շարունակում է հույն պատմիչը,— Տիգրանը կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ գրոսայգիներով, որսապեղեկներով և լճերով»:*

Մայրաքաղաքից քիչ հեռավորության վրա կառուցվել է ամրոց, որն ունեցել է Տիգրանակերտի մատույցները պաշտպանելու նշանակություն:

Պլուտարքոսը նույնպես վկայում է, որ Տիգրանակերտը մեծ և շքեղ քաղաք էր, որն ուներ արքունի պալատ, դիվանատուն և թատրոն, *«այն լի էր գանձերով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով»:*

Կարճ ժամանակամիջոցում Տիգրանակերտը դարձել է Մերձավոր Արևելքի՝ արհեստագործության, առևտրի ու մշակույթի մարդաշատ կենտրոններից մեկը:

Բացի մայրաքաղաք Տիգրանակերտից՝ Տիգրան Մեծը կառուցել է նաև Տիգրանակերտ ու Տիգրանավան անուններով այլ քաղաքներ Արցախում, Ուտիքում, Գողթանում և այլուր: Վերջին տարիներին հայ հնագետների ջանքերով հայտնաբերվել է Արցախի Տիգրանակերտը՝ իր հզոր պարիսպներով, միջնաբերդով և քաղաքատեղիով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր են հաջորդել Արտաշես I-ին: Երբ է թագավորել Տիգրան II-ը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Ծոփքի գրավումը:
2. Տիգրան II-ը Մեծ Հայքին երբ միացրեց Կորդուքը: Ինչո՞ւ առժամանակ հետաձգվեց Փոքր Հայքի միացումը: Որո՞նք էին Տիգրան II-ի և Միհրդատ Պոնտացու մերձեցման պատճառները: Երբ է կնքվել հայ-պոնտական պայմանագիրը:
3. Ո՞ր իրադարձությունը Պարթևստանի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու ազդանշան եղավ Տիգրանի համար: Ինչ ավարտ ունեցավ Պարթևստանի դեմ պատերազմը:
4. Հիմնավորե՞ք Տիգրանի առավելությունները սելևկյան գահի մյուս թեկնածուների նկատմամբ: Երբ Տիգրանը տիրացավ սելևկյան գահին:
5. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Առաջավոր Ասիայում Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով: Ներկայացրե՞ք Հայկական տերության բնույթը, կառուցվածքը:
6. Երբ և ինչո՞ւ Տիգրանը ձեռնամուխ եղավ նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը: Նկարագրե՞ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Ինչ գիտեք Տիգրանի կառուցած քաղաքների մասին:

§ 4. ՌԱԶՄԱԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Հռոմեա-պոնոսական հակամարտությունը: Ք. ա. I դարի սկզբներին Հռոմեական հանրապետությունը հզորացել էր և ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Հռոմի անմիջական ծրագրերի մեջ էր մտնում Փոքր Ասիայի գավառները: Այստեղ, արդեն ասվել է, գերիշխանության էր ձգտում նաև Պոնտոսի տիրակալ, Տիգրան II-ի դաշնակից Միհրդատ VI եվպատորը: Կողմերի միջև բախումը դարձել էր անխուսափելի:

Դեռևս Ք. ա. 89 թ. Միհրդատ Պոնտոսցին հսկայական բանակով հարձակման անցավ հռոմեացիների դեմ և, գրավելով ամբողջ Փոքր Ասիան, պատերազմը տեղափոխեց եվրոպական տարածք: Պոնտոսական սպառնալիքը ստիպեց Հռոմին առավել մեծ ուշադրություն բեռնել Միհրդատ VI-ի գործողությունների վրա: Առանձնացվեց հատուկ բանակ, որի հրամանատար Սուլլան կարողացավ Միհրդատին դուրս մղել ոչ միայն Բալկաններից, այլև Փոքր Ասիայի հռոմեական տարածքներից, և ստիպել վերադառնալ իր նախկին դիրքերը: Ք. ա. 74 թ. սկսվեց հռոմեա-պոնտոսական պատերազմի մի նոր փուլ: Ք. ա. 71 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ Միհրդատը դարձյալ պարտություն կրեց և փախավ Հայաստան:

Հռոմեա-պոնոսական (Միհրդատյան) պատերազմների ընթացքում (Ք. ա. 89-71 թթ.) Տիգրան II-ը փաստորեն զբաղված էր սեփական ռազմավարական ծրագրերի իրականացմամբ: Սակայն Հռոմը երբեք չէր կարող հաշտ-

Միհրդատ VI

վել այն իրողության հետ, որ Հայկական տերությունը դուրս էր եկել Միջերկրական ծով և ընդհուպ մոտեցել Եգիպտոսի սահմաններին, երկիր, որն անմիջականորեն Հռոմի շահագրգռությունների կենտրոնում էր: Բացի այդ՝ հզոր Հայաստանի գոյությունն իսկ Հռոմի առջև փակում էր դեպի Արևելք տանող բոլոր ճանապարհները: Ուստի հասկանալի է, որ Հռոմը վաղ թե ուշ բախվելու էր Արևելքին տիրող Հայկական տերության հետ:

Ահա թե ինչու Հռոմը սկսեց լրջորեն նախապատրաստվել Հայաստանի դեմ պատերազմի: Հայ-հռոմեական ռազմական բախմանը նպաստեց նաև պարտություն կրած Միհրդատ Պոնտացու փախուստը Հայաստան: Տիգրանը շտապեց քաղաքական ապաստան շնորհել բոլորի կողմից լքված Միհրդատ Պոնտացուն՝ դրանով ի ցույց դնելով իր բարձր բարոյականությունն ու արժանապատվությունը և միաժամանակ արքայական հպարտությունն ու արիությունը:

Հռոմեական զորավար **Լուկիոս Լուկուլոսը**, հետապնդելով Միհրդատին,

մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և կանգ առավ: Նա Տիգրանի մոտ որպես դեսպան ուղարկեց իր երիտասարդ ազգական Ապիոս Կավդիոսին՝ պահանջելով «Հռոմեական ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Միհրդատին»: Տիգրանը կտրականապես մերժեց հռոմեացիների պահանջը՝ ասելով. *«ես Միհրդատին չեմ հանձնի, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, սաբա ... հակահարված կտամ նրան»*: Անտարակույս, եթե Տիգրանը հանձներ Միհրդատին, ապա հնարավոր չէր լինի խուսափել պատերազմից: Ակնհայտ է, որ Միհրդատի հարցը սոսկ առիթ էր և ոչ թե պատճառ:

Հայ-հռոմեական պատերազմի առաջին փուլը: Ք. ա. 69 թ. գարնանը հռոմեական բանակն անցավ սահմանային Եփրատ գետը և մտավ Հայաստան: Ակսվեց հայ-հռոմեական պատերազմը: Այն ընթացել է երկու փուլով. առաջինը՝ Ք. ա. 69-67 թթ., երկրորդը՝ Ք. ա. 66 թ.:

Լուկուլոսը մշակել էր կայծակնային պատերազմի ծրագիր, որի համաձայն՝ հանկարծակի հարձակմամբ շեշտակի հարվածներ հասցնելով՝ պետք է պարտության մատնեի հայկական բանակին: Նա առանց որևէ դժվարության ռազմակալեց Ծոփքը և սրընթաց շարժվեց Աղձնիք՝ գրավելու Տիգրանակերտը: Սակայն Տիգրանակերտի կայազորը, գորավար Մանկայոսի հրամանատարությամբ հմտորեն պաշտպանելով քաղաքը, հետ չպրտեց հռոմեական գրոհները: Լուկուլոսը ստիպված էր քաղաքը պաշարել: Անցնում էին ամիսները, իսկ մայրաքաղաքը շարունակում էր դիմադրել: Լուկուլոսի՝ կայծակնային պատերազմի ծրագիրը տապալվեց:

Հռոմեական բանակի ներխուժման

պահին Տիգրանն Արտաշատում էր: Հայկական զորքերի գլխավոր ուժերը, որոնք ճամբարել էին Պաղեստինում, մինչ կհասնեին Հայաստան, Տիգրանը Լուկուլոսի դեմ ուղարկեց *Մեհրուժան* գորավարի 3 հազար հեծյալներից բաղկացած զորաջոկատը, որը մարտի բռնվեց հռոմեացիների մեծաքանակ զորքի հետ: Անհավասար կռվում Մեհրուժան գորավարն ու նրա քաջարի զինվորները հերոսաբար զոհվեցին:

Միայն սեպտեմբերի կեսերին Տիգրանի գլխավորած հայկական բանակը մոտեցավ պաշարված Տիգրանակերտին: Այստեղ էին արքայի ընտանիքը, մերձավորները, գանձերը: Հայկական հրամանատարությունը ծրագրեց և իրականացրեց մի հանդուգն գործողություն, որի ընթացքում մի զորաջոկատ գիշերային հանկարծակի գրոհով ներխուժեց քաղաք և այնտեղից դուրս բերեց արքայի ընտանիքն ու գանձերի զգալի մասը: Այս իրադարձությունն, անշուշտ, բարձրացրեց հայ մարտիկների ոգին և հավատ ներշնչեց հաղթանակի նկատմամբ, մանավանդ որ ժամանեցին նաև հայկական հիմնական զինված ուժերը:

Կողմերը նախապատրաստվում էին վճռական ճակատամարտի: Հայկական բանակի թվաքանակը մոտ 70-80 հազար էր: Բուն հռոմեական բանակն ուներ 22 հազար զինվոր և դրանից ավելի դաշնակցային զորամասեր, միասին՝ շուրջ 50 հազար զինվոր: Հետևաբար հակառակորդները մոտավորապես հավասարազոր ուժերով են ճակատել միմյանց դեմ:

Ճակատամարտը սկսվեց **Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի** վաղ առավոտյան և նույն օրն էլ ավարտվեց: Հայկական զինված ուժերը հոգնած էին և երկա-

րատև ռազմերթից հետո հանգստի կարիք ունենին: Լուկուլլոսը նրանց զրկեց այդ հնարավորությունից: Նա, նշանակալից ուժեր տեղափոխելով հայկական բանակի թիկունք, գրավեց այստեղ գտնվող բլուրը, որն էլ որոշեց ճակատամարտի ելքը: Ենթարկվելով երկուստեք հարձակման (թիկունքից և ճակատից) և տալով զգալի կորուստներ՝ հայկական բանակը ստիպված էր նահանջել: Քիչ չէին նաև հռոմեացիների կորուստները:

Ճակատամարտի կյրը վճռեց նաև Տիգրանակերտի ճակատագիրը: Քաղաքը պաշտպանող օտար վարձկանները, կաշառվելով Լուկուլլոսի կողմից, հոկտեմբերի վերջերին դարպասները բացեցին հռոմեացիների առջև: Փաստորեն, քաղաքը գրավվեց դավաճանության արդյունքում: Նորակառույց քաղաքը բարբարոսաբար քարուքանդ եղավ ու թալանվեց:

Արսաձանիի ճակատամարտը: Տիգրանը չվհատվեց, չկորցրեց հավատը հաղթանակի նկատմամբ: Նա ձեռնամուխ եղավ բանակը կարգի բերելու, նոր զորամասեր հավաքագրելու և վարժեցնելու գործին: Դեռ ավելին՝ հայկական 10-հազարանոց մի զորամասով նա Միհրդատին ուղարկեց «Պոնտոս» այնտեղ տեղակայված հռոմեական կայազորների դեմ մարտնչելու և ռազմական գործողությունների ճակատն ընդարձակելու հեռագնա մտադրությամբ, որը նրան լիովին հաջողվեց: Հայաստանի տնտեսական կարողություններն ու մարդկային պաշարները հնարավոր դարձրին ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում միանգամայն նոր բանակի ստեղծումը, որն իր մարտարվեստով շուտով գերազանցեց հռոմեացիներին:

Տիգրանակերտը գրավելուց հետո Լուկուլլոսը չհամարձակվեց շարունակել ռազմական գործողությունները և ծանր կորուստներ կրած հռոմեական լեգեոնները տեղափոխեց հարավ՝ Կորդոքի տաք շրջաններում ձմեռելու և ուժերը վերականգնելու նպատակով: Հարաբերական այս դադարից հիանալիորեն օգտվեց հայկական կողմը:

Ք. ա. 68 թ. գարնանը Լուկուլլոսի բանակը դուրս եկավ Կորդոքից և անցնելով Հայկական Տավրոսը՝ Արածանի գետի ափերով շարժվեց դեպի Արտաշատ: Խուսափելով գլխավոր ճակատամարտից՝ Տիգրան II-ը Լուկուլլոսին որքան հնարավոր էր ներքաշեց երկրի խորքերը՝ կտրելով նրան թիկունքից և ռազմամթերքի մատակարարումից: Միաժամանակ՝ հանկարծակի, ինչպես նաև գիշերային հարձակումներով հայերը ջլատեցին հակառակորդի ուժերը՝ նրանց պատճառելով նշանակալի կորուստներ: Տիգրանի այս մարտավարությունը լիովին արդարացրեց իրեն: Առանց գլխավոր ճակատամարտ տալու նա հյուծեց հակառակորդի բանակը՝ պատճառելով նյութական ու մարդկային հսկայական կորուստներ: Շուտով հռոմեական բանակը կորցրեց իր մարտունակությունն ու կարգապահությունը: Չհավատալով հաջողությանը՝ զինվորները պահանջում էին հետ դառնալ: Սակայն Լուկուլլոսն անմտորեն շարունակում էր նրանց ոգևորել Արտաշատի անբավ հարստություններին տիրանալու հեռանկարով:

Մեայրեւբերի 22-ին հռոմեացիները մոտեցան **Արսաձանիի գերանցին:** Առջևում Հայկական Պար լեռնաշղթան էր, իսկ նրանից քիչ այն կողմ Արտաշատն էր: Այս վճռական պահին էլ հայ-

կական բանակն անցավ շեշտակի հարձակման: Արածանիի ճակատամարտում հռոմեական բանակը լիակատար պարտություն կրեց: Հույն պատմիչ Իիոն Կասիոսը վկայում է, որ «*հայերը, ներառյալ իրենց հռոմեացիներին, շարերին խելոյն սպանեցին, իսկ շար շարերին էլ վիրավորեցին: Ու վերքերը ծանր էին և դժվարբուժելի, քանզի հայերը գործածում էին երկձայր նետեր, որոնց ծայրերն այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշելու դեպքում արագորեն սպանում էին...*

Այնժամ Լուկուլոսը, քանզի շարերը վիրավորվել էին, և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց»: Արածանիից հետո Լուկուլոսը ստիպված էր թողնել Հայաստանի սահմանները, Կորդուբն ու Հյուսիսային Միջագետքը: Իսկ Միհրդատ Եվպատորը սկսել էր Պոնտոսի ազատագրումը:

Լուկուլոսի պարությունը հեղեղանքով վերականգնվեց Հայկական տերության ռազմական հեղինակությունը: Արդեն Ք. ա. 67 թ. կեսերին հայկական բանակներն ազատագրեցին Ծոփքը, մտան Կապադովկիա: **Պոնտոսի Ջելսա** քաղաքի սոտ հայ-պոնտական ուժերը փայլուն հաղթանակ տարան հռոմեացիների նկատմամբ: Հայկական գերիշխանությունը վերականգնվեց Ասորիքում և Միջերկրական ծովի ափերին:

Այսպիսով՝ Հռոմի առաջին գրոհը դեպի Հայաստան լիովին ծախողվեց, իսկ Լուկուլոսը պաշտոնանկ եղավ: Արևելքում հռոմեական զորքերի նոր գլխավոր հրամանատար նշանակվեց հնուտ գորավար և պետական գործիչ **Գնեսու Պոմպեոսը:**

Գնեսու Պոմպեոս

Հայ-հռոմեական պայքարագրի կրկրորդ փուլը:

Պոմպեոսն Արևելք ժամանեց Ք. ա. 66 թ. **գարնանը:** Նա պարթևներին առաջարկեց ընդդեմ Հայաստանի կնքել ռազմական համագործակցության պայմանագիր՝ խոստանալով Տիգրանի պարտության դեպքում նրանց վերադարձնել Մարաստանը, Հյուսիսային Միջագետքն ու Կորդուբը: Պարթևները համաձայնեցին: Այնուհետև Պոմպեոսը ռազմական գործողություններ սկսեց Միհրդատ Պոնտոսի դեմ: Նրան հաջողվեց պարտության մատնել Միհրդատին և ռազմակալել Պոնտոսը: Միհրդատ Եվպատորը նահանջեց իր տերության հյուսիսային երկրամասերը, որտեղ էլ Ք. ա. 63 թ. ինքնասպան եղավ:

Ջրկված լինելով իր գլխավոր դաշնակցից՝ հայոց թագավորը հայտնվեց Պարթևստանի և Հռոմի ռազմական սպառնալիքի առջև: Նման պայմաններում անհրաժեշտ էր գործել չափազանց զգույշ և ճշգրիտ: Ք. ա. 66 թ. հռոմեապարթևական պայմանագրի համաձայն՝ պարթևների թագավոր Հրահատ III-ը մտավ Հայաստան և պաշարեց Արտա-

շատը: Ստեղծված իրադրությունում Տիգրան II-ը ստիպված եղավ հայկական զորքը դուրս բերել Կապադովկիայից և վերադառնալ Հայաստան: Տիգրանն արագ ռազմերթով հակահարված տվեց պարթևներին, որոնք ստիպված էին նահանջել իրենց երկիրը: Հենց այդ պահին էլ Հայաստան ներխուժեց Պոմպեոսի հռոմեական բանակը:

Հայոց ավագանու մեջ տարածայնություններ էին խմորվում Հայաստանի հետագա քայլերի շուրջ: Եթե Տիգրան Մեծն իր համախոհներով կողմնակից էր Հռոմի դեմ պայքարը շարունակելու քաղաքականությանը, ապա թագաժառանգ **Տիգրան Կրտսերն** ու մերձավորները կողմնակից էին Հռոմի հետ անհապաղ բանակցություններ սկսելուն և առանց պատերազմի վիճելի (հատկապես սահմանային) հարցերը կարգավորելուն: Կողմերի այս հակադիր կեցվածքն ու քայլերը առաջացրին քաղաքական ճգնաժամ, որը կարող էր վտանգել հայկական պետականության գոյությունը: Թագաժառանգ Տիգրան Կրտսերը նախ գնաց պարթևների թագավոր Հրահատ III-ի մոտ, որն ի դեմս նրա գտավ դաշնակից և իր դստերը կնության տվեց նրան: Սակայն դեպի Արտաշատ պարթևների անհաջող հարձակումից հետո Տիգրան Կրտսերը ներկայացավ Պոմպեոսին և առաջարկեց իր ծառայությունները՝ հայ-հռոմեական հաշտության բանակցություններ սկսելու համար: Բնականաբար, Տիգրան Կրտսերի այս դիրքորոշումը լիովին բավարարում էր Պոմպեոսին, որն իր հովանավորության ներքո վերցրեց արկածախնդիր արքայազնին:

Վերջին իրադարձությունները՝ պարթևական և հռոմեական ներխուժում-

ները, ներքաղաքական պայքարը, բավականին թուլացրել էին Տիգրան Մեծի դիրքերը: Ուստի անհրաժեշտ էր ոչ կենսական խնդիրներում գնալ գիջումների՝ գլխավորը՝ հայկական պետությունը և անկախությունը պահպանելու համար:

Արտաշատի պայմանագիրը:

Ք. ա. 66 թ. սեպտեմբերին Պոմպեոսի զորքը մոտեցավ Արտաշատին և բանակեց քաղաքից ոչ հեռու: Նախապես կայացած պայմանավորվածության համաձայն՝ Տիգրան II-ը ժամանեց Պոմպեոսի ճամբար, որտեղ արժանացավ պատշաճ ու հարգալից ընդունելության, ինչպես գրում է Պլուտարքոսը. «Հռոմեացիները նրան ողջունեցին արքայավայել»: Ըստ հաշտության պայմանագրի՝

1. Հօգուտ Հռոմի՝ Մեծ Հայքը հրաժարվում էր Ասորիքից, Փյունիկիայից, Պաղեստինից և Կիլիկիայից, այսինքն՝ Միջերկրական ծովի առափնյա երկրներից.
2. Հայկական պետությունը պահպանում էր իր նվաճումները Հյուսիսային Միջագետքում.
3. Հայաստանից անջատվելու էին Ծոփքն ու Կորդուքը, որտեղ թագավոր էր հաստատվելու Տիգրան Կրտսերը՝ պայմանով, որ Տիգրան II-ի մահից հետո դրանք միավորվելու էին Մեծ Հայքի հետ՝ որպես մեկ պետություն՝ Տիգրան Կրտսերի գահակալությամբ.
4. Մեծ Հայքը Հռոմին պետք է վճարեր մեծ ռազմատուգանք.
5. Հայաստանը հայտարարվում էր «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»:

Հատկանշական է, որ ռազմատուգանքի գումարը վճարվելու էր Ծոփքի

արքայական գանձարանից, որն իրավականորեն արդեն պատկանում էր Տիգրան Կրտսերին: Բնական է, որ թագաժառանգը խիստ դժգոհ մնաց պայմանագրից: Նա Ծոփքի թագավոր էր հայտարարվում, որն առանց Պոմպեոսի էլ վաղուց տրվել էր իրեն՝ որպես փոխարքայություն: Ուրեմն՝ նա ոչինչ էլ չէր ստացել, դրան ավելանում էր նաև Ծոփքի գանձարանի թալանը: Հասկանալով իր վիճակի անհեթեթությունը՝ Տիգրան Կրտսերն ընդվզեց Պոմպեոսի դեմ և վիրավորեց նրա արժանապատվությունը: Ի պատասխան՝ Պոմպեոսի կարգադրությամբ Տիգրան Կրտսերը ձերբակալվեց և ընտանիքի հետ գերեվարվեց Հռոմ:

Արտաշատի պայմանագրից չափազանց դժգոհ մնացին Հռոմի դաշնակից պարթևները: Նրանք չստացան Պոմպեոսի խոստացած Հյուսիսային Միջագետքն ու Կորդոբը: Դրանք ոչ միայն մնացին Մեծ Հայքի կազմում, այլև Պոմպեոսը ճանաչեց Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսը: Այսպես վարվելով՝ Հռոմը մտադիր էր թուլացնելու Պարթևստանին: Արևելքում ուժերի հավասարակշռությունը պահանջում էր պաշտպանել Տիգրան II-ին:

Կնքված պայմանագիրը դիվանագիտական հաջողություն էր Հայաստանի համար: Ամենակարևորը՝ Հայաստանը պահպանում էր իր տարածքային ամբողջականությունը՝ Հայոց հայրենիքը՝ Եփրատից մինչև Կասպից ծով և Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետ: Պահպանվեց նաև Հայաստանի պետական անկախությունը՝ հայ ժողովրդի հարատևման այդ կարևորագույն երաշխիքը: Ահա սա էր Արտաշատի պայմանագրի պատմական նշանակությունը:

Տիգրան II-ի կյանքի վերջին տասը տարիները Հայաստանի համար խաղաղության ու տնտեսական բարգավաճման տարիներ էին:

Տիգրան Մեծը սերունդների հիշողության մեջ: Տիգրան Մեծը հայոց մեջ հերոսացվել է և ժողովրդական գրույցներում վերածվել դյուցազնական կերպարի: Նրա կյանքի ու գործի հիանալի նկարագրությունը փոխանցվել է սերնդեսերունդ, գովերգվել են նրա մարդկային ու արքայական առաքինությունները: Տիգրան Մեծից ավելի քան 500 տարի անց Մովսես Խորենացին գրի է առել ժողովրդական բանահյուսության այդ անգին գոհարները և փոխանցել սերունդներին: Պատահական չէ, որ Պատմահայրը Տիգրան Մեծին դնում է հայերի ամենանշանավոր նախնիների կողքին: Թեև Պատմահայրը նույնացրել է Տիգրաններին և Տիգրան Մեծի գործերը վերագրել Ք. ա. VI դարում ապրած Տիգրան Երվանդյանին, այնուհանդերձ, նրա գնահատականները մեծ արժեք ունեն. «... Տիգրանը ամեն բանի մեջ արդարադատ էր..., չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքը»: Անգամ հռոմեացի պատմիչներն էին ստիպված խոստովանել, որ հանձին Տիգրանի՝ Հռոմը գործ է ունեցել *«վսեմ քաջությամբ օժտված հսկառակորդի հեզ»*: Իսկ մեկ այլ հռոմեացի պատմիչ էլ նրան անվանել է *«մեծագույն թագավոր, որ փիրակալում էր մեծ փառքով»*:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ եվրոպական օպերային երաժշ-

տության պատմությունն արձանագրել է Տիգրան Մեծին նվիրված բազմաթիվ **օպերաներ՝ իտալերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, ռուսերեն**: «Տիգրան Մեծ» վերաառությամբ օպերաների հեղինակներն են աշխարհահռչակ երգահաններ Անտոնիո Վիվալդին, Նիկոլո Պուչինին, Ալեսանդրո և Դոմենիկո Սկառլատիները, Քրիստոֆ Գլուկը, Գեորգ Հենդելը, Ալեքսեյ Արամոնովը և շատ ուրիշներ: Տիգրան Մեծի կերպարին է անդրադարձել նաև հանճարել Վ. Ա. Սնցարան իր «Միհրդատ. Պոնտոսի արքա» օպերայում:

Տիգրան Մեծի կերպարի գրական-

գեղարվեստական մարմնավորմանը ձեռնամուխ են եղել նշանավոր գրողներ Ղ. Ալիշանը, Պ. Դուրյանը, Խ. Դաշտենցը, Հ. Շիրազը, Հ. Խաչատրյանը, Պ. Զեյթունցյանը և այլք:

Հայ անվանի պատմաբան Նիկոլայոս Ադոնցը դիպուկ է բնութագրել Տիգրան II-ին. *«Տիգրան Մեծն իր արժանավոր փեղն է գրադեցնում Արևելքում երբևէ իշխած փիրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» տիտղոսին՝ պարվավոր մի կոչման, որը պարմությունը հազվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ դերակատարներին»:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ-հռոմեական պատերազմի պատճառները և առիթը:
2. Ե՞րբ սկսվեց և ի՞նչ փուլերով ընթացավ հայ-հռոմեական պատերազմը: Ներկայացրե՞ք հայ-հռոմեական պատերազմի առաջին փուլի ընթացքն ու կարևոր իրադարձությունները:
3. Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին կողմերը Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո: Ներկայացրե՞ք Արածանիի ճակատամարտը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
4. Ո՞վ փոխարինեց Լուկուլլոսին, և ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ Միհրդատ Եվպատորի պայքարը: Ներքաղաքական ի՞նչ իրավիճակ էր Հայաստանում: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը զիջումների գնաց:
5. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Արտաշատի պայմանագիրը: Գնահատե՞ք Արտաշատի պայմանագիրը: Ո՞րն էր Պոմպեոսի դեմ Տիգրան Կրտսերի ընդվզման պատճառը: Ինչո՞ւ պարթևները դժգոհ մնացին Հռոմից, և ինչո՞ւ էր Հռոմը պաշտպանում Տիգրան Մեծին:
6. Ըստ ձեզ՝ ի՞նչ հիմքեր կային Տիգրանի կերպարի հավերժացման համար: Ինչպե՞ս են նրան բնութագրել Սոփեսա Խորենացին և Նիկողայոս Ադոնցը: Երաժշտական և գրական-գեղարվեստական ի՞նչ ստեղծագործություններ են նվիրված Տիգրան Մեծին. ովքե՞ր են դրանց հեղինակները: Կարդացե՞ք և քննարկե՞ք ռուս գրող Վ. Բրյուսովի՝ Տիգրան Մեծին նվիրված բանաստեղծությունը:

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԴԵՄ ՀՌՈՍԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ: ԱՐՏԱՎԱԶԴ Ի

Արտավազդ II-ի գահակալությունը: Արտաշատի պայմանագրի կնքումից հետո Տիգրան II Մեծը գահակալեց ևս տասը տարի: Նա մահացավ Ք. ա. 55 թ.' 85 տարեկան հասակում:

Տիգրան Մեծը թագաժառանգ Արտավազդին թողեց Եփրատից Կասպից ծով և Հյուսիսային Միջագետքից Կուր ձգվող մի ընդարձակ երկիր՝ զարգացած տնտեսությամբ ու հզոր բանակով: Տիգրան Մեծի կյանքի վերջին շրջանում Արտավազդը եղել է նրա գահակիցը. նա օգնում էր պատկառելի տարիք ունեցող հորը՝ կառավարելու երկիրը: Թագաժառանգը փայլուն կրթություն ստացած, բազմակողմանի զարգացած, հունարենի գիտակ, մտավորական անձնավորություն էր: Պլուտարքոսը վկայում է, որ նա «հորինում էր ողբերգություններ, գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ»: Արտավազդը նաև ճկուն դիվանագետ էր, իրատես քաղաքագետ և ռազմական գործիչ:

Արտավազդ II-ը (Ք. ա. 55–34 թթ.) գահ բարձրացավ միջագային չափազանց բարդ իրադրության պայմաններում: Նրան մեծ հմտություն էր անհրաժեշտ տարածաշրջանի երկու տերությունների՝ Հռոմեական հանրապետության և Պարթևական թագավորության միջև մրցակցության պայմաններում կողմնորոշվելու համար: Նրանցից յուրաքանչյուրը ջանում էր ապահովել Հայաստանի դաշնակցությունը: Այս հանգամանքը խիստ կարևորում էր Մեծ

Արտավազդ II-ի դրամը

Հայքի դիրքորոշումը: Այդ կողմնորոշումից էր կախված՝ որ տերությունը տիրապետող դիրք կստանար տարածաշրջանում: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում Արտավազդ II-ն ավելի հաճախ հակվում էր դեպի Պարթևստանը:

Նման դիվանագիտական ճկուն քայլերով Արտավազդ II-ը պահպանում էր Հայաստանի՝ տարածաշրջանի հզոր պետության կարգավիճակը:

Հռոմեա-պարթևական պայտերագներ և Հայաստանը: Հռոմում սկսված ներքաղաքական պայքարն ավարտվեց Ք. ա. 60 թ.: Հանրապետության երեք ականավոր գործիչներ *Գնեոս Պոմպեոսը*, *Հուլիոս Կեսարն ու Մարկոս Կրասոսը* ստեղծեցին մի դաշինք, որը հայտնի է *Առաջին տրասպերություն* անունով: Եռապետները հանրապետությունը բաժանեցին ազդեցության գոտիների: Մարկոս Կրասոսը ստացավ Արևելքը և Պարթևստանի դեմ արշավելու համար առանձնացված բանակի հրամանատարությունը:

Ք. ա. 54 թ. գարնանը հռոմեական 50-հազարանոց բանակը **Կրասոսի** հրամանատարությամբ ժամանեց Ասորիք: Նա ծրագրել էր ջախջախել պարթևներին, գրավել Միջագետքը, Պարսից ծոցի ափերի երկրները և հասնել Հնդկաստան: Այդ պատերազմում Կրասոսը որոշակի հույսեր էր կապում «Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ» Հայաստանի հետ, որի հեծելազորը բազմիցս ապացուցել էր իր առավելությունը պարթևական այրուձիի դեմ մարտերում: Արտավազդի և Կրասոսի հանդիպումը տեղի ունեցավ **Ք. ա. 54 թ. գարնանը** Ասորիքում:

Արտավազդը հավաստիացրեց, թե ինքը Կրասոսին կտրամադրի 16-հազարանոց այրուձի և 24-հազարանոց հետևակ (ընդամենը՝ 40 հազար զինվոր): Սա պատկառելի ռազմական օգնություն էր, որն անվիճելի կարող էր դարձնել հռոմեացիների հաղթանակը: Միաժամանակ, հայոց արքան առաջարկում էր պարթևների դեմ ռազմերթը կազմակերպել ոչ թե Ասորիքի անապատներով, այլ Հայաստանի հարավային տարածքով: Նման դեպքում լեռնային տարածքը կզրկեր պարթևական հեծելազորին շարժունությունից: Բացի այդ՝ Արտավազդն անշուշտ ցանկանում էր հռոմեական բանակի ուժերով Հայաստանը գերծպահել պարթևների հնարավոր ներխուժումից: Սակայն Կրասոսը կտրականապես մերժեց Արտավազդի այս խելամիտ առաջարկությունը և ընտրեց ռազմերթի թեև կարճ, սակայն վտանգավոր ուղին:

Պարթևական դիվանագիտությունն ավելի ճկուն էր և դրսևորեց իրադրությունը գնահատելու լավագույն կարողություն: Արտավազդի և Կրասոսի

ռազմական ուժերի միավորումը հաջողության հեռանկարի որևէ հնարավորություն չէր տալիս պարթևներին: Անհրաժեշտ էր ամեն կերպ թույլ չտալ նման միավորում: Ուստի պարթևաց թագավոր Օրոդես II-ի գլխավորած զինված ուժերը հարձակվեցին Հայաստանի սահմանամերձ տարածքների վրա: Դիոն Կասիոսը պարթևների այդ քայլը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Որպեսզի Արտավազդը՝ Տիգրանի որդին, որ այդ ժամանակ թագավորում էր Հայաստանում, իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկեր հռոմեացիներին»: Պարթևների հաշվարկը ճիշտ դուրս եկավ: Արտավազդն այլևս չէր կարող օգնական ուժեր ուղարկել Կրասոսին, ինչի մասին անհպաղ տեղեկացրեց հռոմեացիներին: Սակայն Կրասոսը դա ընկալեց որպես դավաճանություն և հոխորտանքով հայտարարեց, թե պարթևներին ջախջախելուց հետո ինքն անպայման պատժելու է Արտավազդին: Նման վերաբերմունքի պայմաններում, բնականաբար, Արտավազդ II-ը պետք է փոխեր իր քաղաքական ուղղվածությունը և դաշինք առաջարկեր Օրոդես II-ին, որն այն ընդունեց սիրահոժար: **Հայ պարթևական պայմանագիրը կնքվեց Ք. ա. 54 թ. վերջերին** Արտաշատում: Դաշինքն ամրապնդվեց հայոց թագավորի քրոջ և պարթևաց թագաժառանգ Բակուրի ամուսնությամբ:

Այդ ընթացքում Կրասոսը, չփոխելով մարտավարությունը, **Ք. ա. 53 թ.** գարնանը, անցնելով Եփրատը, սկսեց իր արշավանքը դեպի Պարթևստան: Պարթևական բանակը, խուսափելով գլխավոր ճակատամարտից, մանր հարձակումներով անընդհատ նահանջում էր

դեպի երկրի խորքերը՝ հռոմեացիներին կտրելով թիկունքից և մատակարարումներից: Չոր, տափաստանային կլիման, անսովոր շոգերն ու հիվանդությունները բարոյալքել էին հռոմեական զինվորներին: Միակ ճիշտ քայլն անմիջապես դեպի երևան դիրքերը նահանջելն էր:

Ք. ա. 53 թ. մայիսի 6-ին Խառանքադարից ոչ հեռու տեղի ունեցած **ճակատամարտում** պարթև զորավար Սուրենը հանկարծակի ու շեշտակի հարվածով գլխովին ջախջախեց հռոմեական բանակը: Սպանվածների թիվն անցնում էր 20 հազարից, իսկ գերիներինը՝ 10 հազարից: Սպանվեցին Կրասոսն ու նրա որդին: Ըստ «Պլուտարքոսի»՝ Սուրենը Կրասոսի գլուխն ուղարկեց Հայաստան, որտեղ այդ ժամանակ հյուրընկալվել էր Օրոդես II-ը՝ պարթև մեծամեծների ուղեկցությամբ: Խնջույքից հետո սեղաններն արդեն հավաքել էին, և դերասանները հանդիսականների ուշադրությանն էին ներկայացնում հույն հեղինակների ստեղծագործություններից հատվածներ: Կրասոսի գլուխը բերելու պահին բեմադրվում էր հույն թատերագիր Էվրիպիդեսի «Քաբոսուսիներ» ողբերգությունը: Դերասան Յասոն Տրալացին բեմ է դուրս գալիս Կրասոսի կտրված գլխով և արտասանում.

*Լեռան բարձունքից քերտում ենք
Եղնիկ՝ խոցված մեր
փառահեղ հարվածներից:*

Տեսարանը ցնծության աղաղակներով է ընդունվում հանդիսականների կողմից: «Կրասոսի արշավանքը ողբերգություն էր, — գրում է նշանավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը, — իսկ այդ տեսա-

րանը՝ դրա յուրահատուկ ու տրամաբանական վախճանը»:

Անտոնիոսի արշավանքները: Կրասոսի պարտության հետևանքով Հռոմի դիրքերն Արևելքում հիմնովին սասանվեցին: Կորուստներն այնքան մեծաթիվ էին, որ Հռոմն ի վիճակի չէր վրեժխնդիր լինելու պարթևներից: Մյուս կողմից էլ հանրապետությունը ներքաշվեց ներքաղաքական ճգնաժամի մեջ, որը հետին պլան մղեց արտաքին քաղաքական բոլոր հրատապ գործերը:

Օգտագործելով պատեհ առիթը՝ պարթևական զինված ուժերը թագաժառանգ Բակուրի հրամանատարությամբ անցան հարձակման և հռոմեացիներին դուրս մղեցին Ասորիքից: Պարթևներին օժանդակում էին հայկական զորամասերը՝ **Վասակ գորավարի** գլխավորությամբ: Դաշնակից բանակները հռոմեացիներից ազատեցին **Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Հրեաստանը:** Կիլիկիան գրավելուց հետո պարթևները ներխուժեցին Փոքր Ասիայի հռոմեական պրովինցիաները:

Պարթևների այս հաջողությունները ստիպեցին Հռոմի քաղաքական շրջաններին հարթել ներքին ճգնաժամը: **Ք. ա. 43 թ. կազմակերպվեց** Երկրորդ եռապետությունը, որը հանրապետությունը բաժանեց ազդեցության ոլորտների: Արևելքը ստացավ **Անտոնիոսը:**

Դեպքերը սկսեցին զարգանալ ոչ ի նպաստ հայերի: Անսպասելիորեն խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը: Օրոդեսը սպանվեց իր որդու՝ Հրահատ IV-ի կողմից, որը որդեգրեց շեշտված հակահայկական դիրքորոշում: Սպասվող հռոմեա-պարթևական ռազմական բախման ժամանակ Հայաստանի համար այլևս

հնարավոր չէր լինի պահպանել չեզոքություն: Հռոմում մշակված պատերազմի ծրագրերի համաձայն՝ ռազմական արշավանքն ընդդեմ Պարթևստանի ընթանալու էր Հայաստանի տարածքով:

Ի վերջո եկավ պատերազմի պահը: Դեպի Պարթևստան մեծ արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնելուց հետո՝ **Ք. ա. 36 թ., Անտոնինոսն** անձամբ ժամանեց Արևելք: Նա իր տրամադրության տակ ուներ 100-հազարանոց բանակ և 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական տեխնիկա: Ամբողջ այս ուժը կենտրոնացվել էր **Կարին գավառում**, որտեղից էլ սկսվեց արշավանքը: Արտավազդը հռոմեացիներին տրամադրել էր ընդամենը 13-հազարանոց մի զորամաս:

Անվտանգ ու արագ երթով անցնելով Հայաստանի տարածքով՝ Անտոնինոսը մտավ **Ապրպայրական** և շարժվեց այդ երկրի մայրաքաղաք **Փրասպպա**: Այդ պահին Անտոնինոսը կատարում է ճակատագրական սխալ. մասնատելով բանակը՝ նա իր հիմնական ուժերը նետում է Փրասպպայի դեմ: Գումակը բավականին հեռավորությամբ դանդաղ հետևում էր առաջապահ զորամասերին: Ուստի պահպան գործառն ոչինչ չկարողացավ անել, երբ պարթևները հանկարծակի գրոհով շրջապատեցին գումակը: Պաշարողական մեքենաները ջարդուփշուր արվեցին ու այրվեցին: Հռոմեացիները միայն Փրասպպայի պարիսպների տակ ունեցան 20 հազար սպանված, իսկ նման պայմաններում մնալ թշնամական երկրում՝ առանց հաջողության որևէ հույսի, կլինե՞ր անմտություն: Ուստի Անտոնինոսը բռնեց հետդարձի ճանապարհը:

Ավելի վաղ, հրաժարվելով ռազմական հետագա գործողություններին մաս-

Կնոպպարա՝ Եգիպտոսի թագուհի

նակցելուց, իր զորամասով Հայաստան էր վերադարձել Արտավազդ II-ը: Հայոց արքայի այս քայլը հռոմեացիների կողմից գնահատվել է որպես դավաճանություն: Հետագայում Անտոնինոսը հայոց արքային է համարել իր բոլոր դժբախտությունների պատճառը: Պաշտոնական Հռոմը որդեգրել է այդ մեղադրանքը:

Նկայական կորուստներով Ք. ա. 36 թ. աշնանը հռոմեական բանակը նահանջեց դեպի Հայաստան: Անընդհատ հարձակումներով պարթևներն ուժասպառ արեցին հակառակորդին: Նահանջի 27-րդ օրը հռոմեացիները վերջապես հասան Արաքս: Պլուտարքոսն այսպես է նկարագրում գետանցումը. «Երբ հռոմեացիները, բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակաց ափը, ոտք դրեցին հայկական հողի վրա... համբուրում էին քարերն ու ավազը և, իրար գրկելով, ուրախությունից լաց էին լինում»: **Հռոմեացիների ընդհանուր կորուստը կազմում էր 44 հազար զինվոր**: Քիչ չէր նաև պարթևների կորուստը:

Արտավազդ II-ը պատշաճ ու հոգատար վերաբերմունք ցույց տվեց պարտ-

վածներին: Առատ պարենավորումն ու վիրավորների խնամքը փրկեցին շատերի կյանքը: Թեև Անտոնիոսը ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել Արտավազդից, սակայն պահն անպատեհ էր, և նա շտապեց բանակը դուրս բերել Հայաստանից ու մեկնել Եգիպտոս իր կնոջ՝ Կլեոպատրա թագուհու մոտ:

Հռոմի Ծերակույտին ուղարկված պաշտոնական զեկուցագրում Անտոնիոսն իր ապաշնորհությունն ու մեղքը թաքցնելու նպատակով ռազմական վիթխարի ծախսերն ու մարդկային ահռելի կորուստները բացատրում էր իբրև թե հայոց թագավորի դավաճանությամբ: Խորհելով, թե ինչ ճանապարհներով կարող է գանձարանին պատճառած հսկայական վնասը վերացնել, վերականգնել վարկաբեկված հեղինակությունը, Անտոնիոսը ծրագրում է գրավել և կողոպտել Հայաստանը:

Իմնելով խորամանկության՝ նախ նա փորձում է ծուղակը գցել Արտավազդին: Անտոնիոսը հայոց արքային հրավիրում է Ալեքսանդրիա՝ իբր պարթևների դեմ հաջորդ տարի ձեռնարկելիք արշավանքի ծրագիրը քննարկելու: Արտավազդը մերժում է այդ հրավերը: Այնժամ Անտոնիոսը հատուկ խնամախոսներ է ուղարկում Արտաշատ՝ Արտավազդին հրավիրելով Ալեքսանդրիա՝ հայոց արքայադստեր և իր ու Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի ամուսնության հարցը քննարկելու: Մերժում ստանալով՝ Անտոնիոսը 60-հազարանոց բանակով *Ք. ա. 34 թ.* ամռանն արշավում է Հայաստան և ուղղվում դեպի Արտաշատ:

Ցանկանալով երկիրը զերծ պահել ավերածություններից ու զոհերից՝ Արտավազդ II-ը որոշում է բանակցել հռո-

մեական եռապետի հետ: Անշուշտ, դա ազնիվ, ինքնագոհ, սակայն միամիտ քայլ էր: Բանակցությունների ընթացքում Արտավազդն իր ընտանիքի հետ ձերբակալվում է, ապա շղթայակապ ուղարկվում է Ալեքսանդրիա: Անտոնիոսի այս տմարդի քայլը դատապարտել են անգամ իրենք՝ հռոմեացիները: Դիոն Կասիոսը գրում է, թե Անտոնիոսը, Արտավազդին «խաբելով, ձերբակալելով ու շղթայելով, մեծապես վարկաբեկել է հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը»: Տակիտոսն Անտոնիոսի այդ քայլը համարում է «անպատիվ արարք», իսկ Պլուտարքոսը՝ «ուխտադրուծ»: Հայաստանը հռչակելով իր անչափահաս որդու՝ Ալեքսանդրի թագավորություն և այստեղ թողնելով հռոմեական կայսրը՝ Անտոնիոսը, նախապես թալանելով արքունի գանձերը, հսկայական ավարով ու գերիներով վերադառնում է Եգիպտոս: Հայոց թագաժառանգ Արտաշեսը հանդուգն հարձակմամբ փորձում է ազատել գերի արքային ու իր հարազատներին, սակայն ապարդյուն:

Ալեքսանդրիայում Անտոնիոսը կազմակերպում է հաղթահանդես, որի ընթացքում հայոց արքան ու նրա ընտանիքի անդամները ոսկե շղթաներով շղթայված անցնում են քաղաքի փողոցներով: Հռոմեացի զորավարը նրանց հորդորում է ներում հայցել, խոնարհվել Կլեոպատրայի առաջ և նրան մեծարանքի խոսքեր շնայել: Սակայն հայոց արքան ու թագուհին և նրանց զավակները՝ Տիգրանն ու Արտավազդը, անցնում են հպարտ ու արժանապատիվ: Ժամանակակից հույն պատմիչը գրում է. «*Նրանք ցույց տվեցին իրենց ոգու արիությունը*»: Հայերի այդ կեցվածքը մեծ տպավորություն է

գործում, իսկ զայրացած Կլեոպատրան, չներելով նրանց, կարգադրում է գնդան նետել:

Եռապետների և հատկապես Անտոնիոսի ու Օկտավիանոսի խիստ լարված հարաբերությունների հետևանքով Հռոմը ներքաշվում է հերթական քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Կողմերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում *Ք. ա. 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակցիումի* հրվանդանից ոչ հեռու: Այստեղ Անտոնիոսը լիակատար պարտություն է կրում և փախչում Ալեքսանդրիա: Կլեոպատրայի կարգադրու-

թյամբ Արտավազդ II-ը մահապատժի է ենթարկվում:

Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան երկար չապրեցին. Գայոս Օկտավիանոսի կողմից գերվելու վտանգը նրանց ստիպեց ինքնասպան լինել:

Արտավազդ II-ի կյանքն ու նահատակությունը, անմնացորդ հայրենավեր գործունեությունը նրա համար բացառիկ պատվավոր տեղ են ապահովել հայոց բազմադարյան պատմության մեջ: Պատահական չէ, որ դեռևս իր կենդանության օրոք նա մեծարվել է *«Աստվածային»* պատվանունով:

Հռոմեացիների կրած պարտությունը պարթևներից

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ հաջորդեց Տիգրան Մեծին. ինչ գիտեք նրա մասին: Երբ և ինչպե՞ս էր փոխվել ուժերի հարաբերակցությունը Առաջավոր Ասիայում: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Հայաստանը: Ճի՞շտ էր արդյոք նման քաղաքականություն վարելը. ինչո՞ւ:
2. Ներկայացրե՛ք Կրասոսի պարթևական արշավանքը: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ Արտավազդ II-ը: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ արշավանքը:
3. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևելքում Կրասոսի պարտությունից հետո: Երբ և ինչո՞ւ խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը:
4. Ներկայացրե՛ք Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքների ընթացքը և արդյունքները: Համեմատե՛ք Անտոնիոսին և Արտավազդ II-ին:

§ 6. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Արքաշես II: Հայաստանը ռազմակալվել էր հռոմեացիների կողմից: Նվաճողները թալանեցին Հայաստանի քաղաքներում ու մեհյաններում կուտակված հսկայական հարստությունները: Հռոմեական նշանավոր պատմիչ Պլինիոս Ավագը մանրամասն նկարագրում է Երիզա ավանում Անահիտ դիցուհու հռչակավոր մեհյանի կողոպուտը, թե ինչպես են ընչասեր հռոմեացի զինվորները առանձին կտորների վերածել աստվածուհու ոսկեծույլ արձանը և բաժանել միմյանց միջև:

Հայ ժողովուրդը երիտասարդ ու եռանդուն թագաժառանգի՝ *Արքաշեսի* գլխավորությամբ ոտքի կանգնեց հռոմեական զավթիչների դեմ: Երկրում սկսվեցին զանգվածային հակահռոմեական զինված ելույթներ, որոնք, սակայն, ճնշվեցին: Արտաշեսը ստիպված էր իր գորքերով հեռանալ Պարթևստան:

Հռոմի ծավալվելը դեպի Արևելք և Հայաստանի ռազմակալումը կարուկ փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Առաջավոր Ասիայում: Պարթևները հիանալի գիտակցում էին, որ Հայաստանից հետո իրենք են լինելու Հռոմի հաջորդ թիրախը, հանգամանք, որը ստիպել է Հրահատ IV-ին փոխել իր վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ: Արդյունքում նա ոչ միայն քաղաքական ապաստան է շնորհել հայոց թագաժառանգին և իր դստերը կնության տվել նրան, այլև ռազմական զգալի թվով շարունակելու համար:

Այդ պայքարն ավելի արդյունավետ դարձավ Ակեցիումի ճակատամար-

տից հետո: Հայ-պարթևական միացյալ բանակը Արտաշեսի գլխավորությամբ մտավ Հայաստան և մի քանի ճակատամարտերում պարտության մատնելով հռոմեական լեգեոններին՝ նրանց դուրս շարտեց երկրից: Այս հաղթանակների շնորհիվ Արտաշատում մեծ հանդիսավորությամբ *Արքաշեսն օծվեց հայոց թագավոր (Ք. ա. 30-20 թթ.):*

Ինչպես ցույց տվին հետագա իրադարձությունները, նոր թագավորը վառ անհատականություն էր: Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ նա իրեն դրսևորեց որպես փայլուն կազմակերպիչ, նախաձեռնող ու համարձակ անձնավորություն: Ստանալով հոր՝ Արտավազ II-ի մահապատժի լուրը՝ Արտաշեսը կարգադրում է սրի քաշել Հայաստանում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին:

Երիտասարդ ու եռանդուն թագավորը լի էր վճռականությամբ՝ վերականգնելու Հայոց թագավորության երբեմնի հզորությունը: Նա պատերազմեց Հռոմի դաշնակից Ասորպատականի թագավորության դեմ, որը լուրջ ու վտանգավոր հարևան էր և Հռոմի ծավալապաշտական քաղաքականության համար հենակետ: Պատերազմում *Ասորպատականը* ջախջախիչ պարտություն կրեց: Արտաշես II-ն այդ երկիրը *միացրեց իր թագավորությանը*, իսկ թագավորին էլ գերի վերցրեց: Երևի այս իրողությամբ պետք է բացատրել նրա դրամների վրա դրոշմված «*արքայից արքա*» մակագրությունը: Արտաշես II-ը վճռականորեն պահանջեց Հայաստան վերադարձնել Հռոմում գտնվող իր կրտսեր եղբայրներին՝ Տիգրանին և

Արտավագդին: Սակայն Գայոս Օկտավիանոսը մերժում է նրա այդ պահանջը՝ հիշեցնելով Հայաստանում հռոմեացիներին կոտորելու փաստը:

Հռոմն ուշիուշով հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Արտաշես II-ի շեշտված հակահռոմեական դիրքորոշումը և հատկապես դաշինքը Պարթևստանի հետ մեծապես հակասում էին Հռոմի արևելյան քաղաքականության շահերին, խոչընդոտում նրա զավթողական ծրագրերին: Նման պայմաններում Հռոմը չէր կարող հանդուրժել ինքնուրույն և անցանկալի հայոց թագավորին, մանավանդ որ կարելի էր նրա փոխարեն գահ բարձրացնել Հռոմում գտնվող կրտսեր եղբորը՝ Տիգրանին: Ահա այս խնդրի լուծումն է իր առջև դրել *Օկտավիանոսը, որը Ք. ա. 27 թվականից պաշտոնապես իրեն հայրաբարել է Օգոստոս («Սրբազան»)* և *հիմք դրել կայսերական վարչակարգին:*

Օկտավիանոս Օգոստոսը ջանք չէր խնայում հռոմեական գերիշխանությունն ու ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայում հաստատելու ուղղությամբ: Դա, բնականաբար, հնարավոր էր միայն Արտաշես II-ին ասպարեզից հեռացնելու ճանապարհով: *Ք. ա. 20 թ.* հռոմեական բանակը Օգոստոսի որդեգիր, ապագա կայսր Տիբերիոս Կլավդիոսի գլխավորությամբ կանգնեց Հայաստանի սահմանագլխին: Իրոն Կասիոսն ազնվաբար խոստովանում է, որ Օգոստոսը Տիբերիոսին ուղարկել է Հայաստան, «որպեսզի Արտաշեսին զահրնկեց անի և նրա վրա Տիգրանին նշանակի»: Հենց այդ ժամանակ էլ *Արտաշատում դավադրաբար սպանվում է Արտաշես II-ը:* Հռոմեական

սկզբնաղբյուրները հավաստիացնում են, որ նա «սպանվեց իր ազգականների կողմից»: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ «ազգականներին» սաղրել էին իրենք՝ հռոմեացիները:

Ստանալով Արտաշես II-ի սպանության լուրը՝ Տիբերիոսն անարգել մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի Արտաշատ: Հռոմեացիներն իրենց հետ բերում էին Հայաստանի նոր թագավորին՝ Արտաշեսի կրտսեր եղբայր Տիգրանին:

Վերջին Արտաշեսյանները: Արտաշատից ոչ հեռու բանակած հռոմեական ճամբարում Տիբերիոսը հայոց թագավորական իշխանության պատվանշանները դրեց *Տիգրան III-ի (Ք. ա. 20–8 թթ.)* գլխին: Այս իրադարձությունը Հռոմում դիտվել է իբրև Հայաստանում իրենց իշխանության հաստատում: Հայաստանը թուլացնելու նպատակով Օգոստոսի կարգադրությամբ նրանից անջատվեց Ատրպատականը, և այստեղ թագավոր կարգվեց Հռոմի կամակատար Արիոբարզանեսը:

Գահակալման վերջին շրջանում Տիգրան III-ը ձերբազատվեց Հռոմի միջատություններից և մերձենալով Պարթևստանին՝ սկսեց վարել ինքնուրույն քաղաքականություն: Նա թողարկել է պահլավերեն մակագրությամբ դրամներ: Տիգրան III-ը հանդես է եկել «Հայրասեր» և «Հելլենասեր» տիտղոսներով:

Տիգրան III-ի մահից հետո, առանց Հռոմի հետ համաձայնեցնելու, գահ բարձրացավ նրա որդին՝ *Տիգրան IV-ը (Ք. ա. 8–5 թթ.)*, որը թագավորեց որպես անկախ ու ինքնիշխան միապետ: Հռոմում սա ընկալվեց որպես իրենց դեմ ապստամբություն: Իեպքերին ժամանակակից հռոմեական պատմիչն այդ կապակցությամբ շեշտել է, թե «Արևելքում

*Տիգրան IV-ի դրամը,
դարձերեսին՝ Տիգրանի քույր Էրատուն*

իրենց ամենից շատ հոգսեր պատճառել են հայերը»: Ք. ա. 5 թ. Օգոստոսը մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում իր որդեգիր Գայոս Կեսարին, որը, գահընկեց անելով Տիգրան IV-ին, թագավոր է հայտարարում նրա հորեղբորը՝ *Արտավազդ III-ին* (Ք. ա. 5–2 թթ.): 25 տարի Հռոմում ապրած, դաստիարակված և հայ իրականությունից խորթացած այս թագավորը երկիրը կառավարում էր հռոմեական օրենքներով և զբաղվում անզուսպ թալանով: Չհանդուրժելով այս վիճակը՝ հայերը *Տիգրան IV-ի գլխավորությամբ* Ք. ա. 2 թ. երկրից դուրս են վերադարձնում *Արտավազդ III-ին* և նրան օժանդակող զորամասերը: Կրկին գահ է բարձրանում Տիգրան IV-ը՝ այս անգամ քրոջ՝ *Էրատոնյի* հետ միասին (Ք. ա. 2 – Ք. հ. 1): Տիգրան IV-ը արքայական դրամների վրա պատկեր-

ված է Արտաշեսյանների ավանդական թագով, իսկ դրամի հակառակ կողմում Էրատոն է՝ վարսերը գլխի շուրջը հավաքած՝ «Էրատո՛ քույրը Տիգրան արքայի» հունարեն մակագրությամբ:

Տիգրան IV-ը հիանալի հասկանում էր, որ Օգոստոսը չի հանդուրժելու իր գահակալությունը, ուստի գնում է զիջումների: Նա հարուստ ընծաներ է ուղարկում կայսրին և խնդրում իրեն ճանաչել հայոց թագավոր: Չցանկանալով վիճակը բարդացնել՝ Օգոստոսը համաձայնում է՝ պայմանով, որ Տիգրանն անձամբ ներկայանա Ասորիքում գտնվող Գայոս Կեսարին և թագադրվի նրա կողմից: Սակայն այդ այցելությունը տեղի չունեցավ. **Ք. հ. 1 թ.** նախակովկասյան տափաստաններից Մեծ Հայքի տարածք ներխուժած սարմատական քոչվոր ցեղերի դեմ ճակատամարտում *Տիգրան IV-ը զոհվեց*: Ինչպես պատկերավոր արձանագրել է հռոմեացի պատմիչ Տակիտոսը, «*հայերը մնացին առանց թագավորի, անարևելունչ*»: Սա ճակատագրական եղավ Հայաստանի համար, քանզի Տիգրան IV-ը Արտաշեսյան արքայատոհմի վերջին արական ներկայացուցիչն էր: Հայաստանի առջև ծառայած նոր արքայատոհմ հաստատելու խնդիրը, որը հրատապ լուծում էր պահանջում: Թեև այն առաջին հերթին ներքին խնդիր էր, սակայն անմիջապես ձեռք բերեց նաև միջազգային քաղաքական հնչեղություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներքաղաքական ինչ իրավիճակ էր Հայաստանում Արտավազդ II-ի և արքայական ընտանիքի գերեվարությունից հետո: Ինչպիսիք քաղաքականություն էր վարում Արտաշես II-ը: Ինչու էր Հռոմը ջանում ասպարեզից հեռացնել նրան: Ինչով ավարտվեցին Հռոմի սադրանքները:

2. Երբ է գահակալել Տիգրան III-ը: Ի՞նչ քաղաքականություն էր նա վարում: Ո՞վ է հաջորդել Տիգրանի II-ին: Բ նութագրերը Տիգրանի V-ինն Արտավազդ III-ին:
3. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական դրությունը՝ երջին Արտաշեսյանների ժամանակահատվածում:
4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք Արտաշեսյան գահակալների ժամանակագրությունը:

ԳԼՈՒԽ IV. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄՈՒՄ

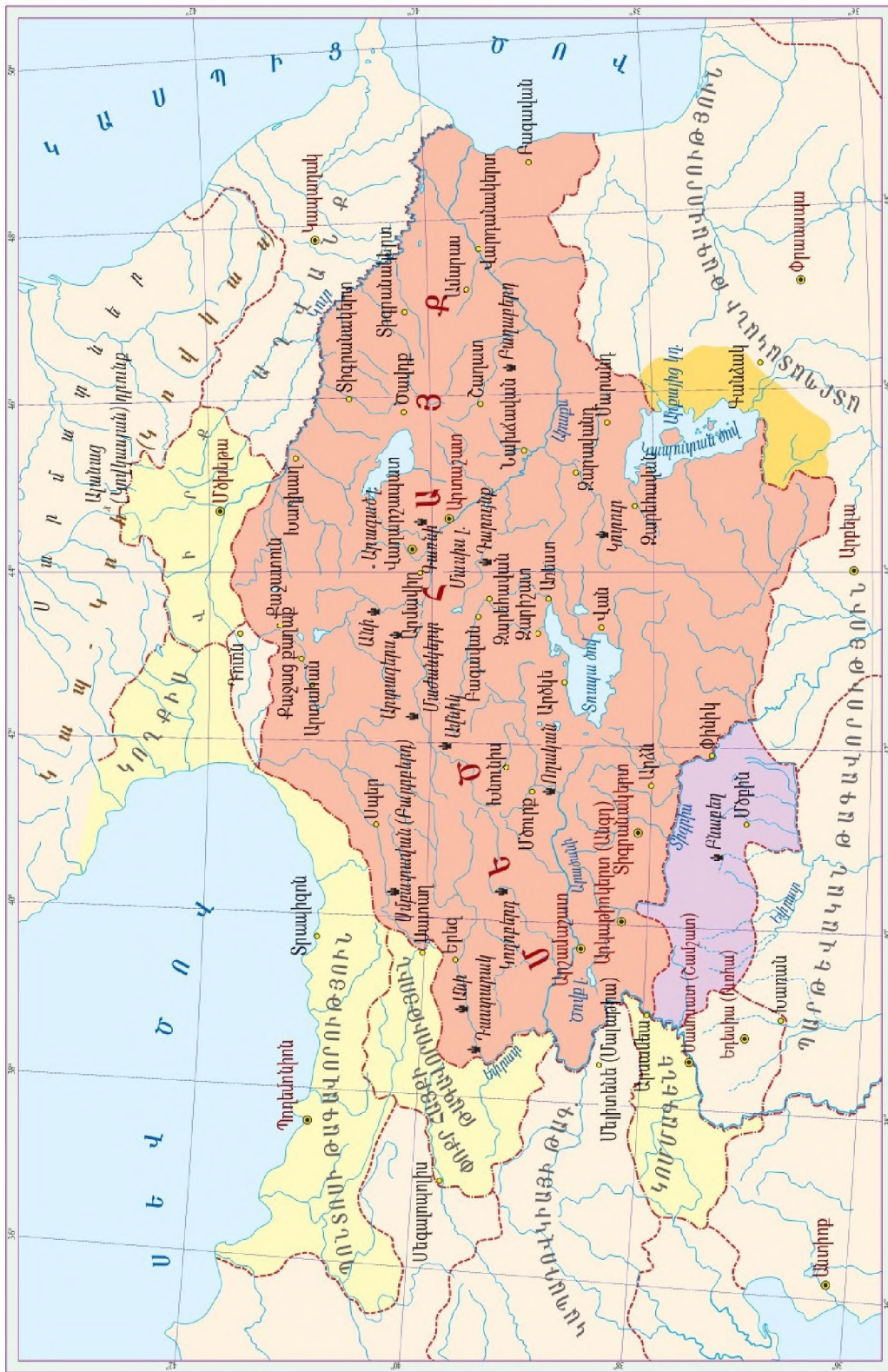
Մեծ Հայքի թագավորությունը դրածո թագավորների օրոք: Տիգրան IV-ից հետո Հռոմը չէր շտապում վերացնել հայկական թագավորությունը: Օկտավիանոս Օգոստոս կայսրը պաշտպանում էր այն ուղեգիծը, թե տերության հետագա ընդարձակումը կարող էր անկանխատեսելի բացասական հետևանքներ ունենալ երկրի ճակատագրի համար: Նա առաջարկում էր բավարարվել կախյալ թագավորությունների համակարգի իրողությամբ: Ի թիվս այլ երկրների՝ **Մեծ Հայքը ևս հայրնավեց նման կախյալ թագավորությունների շարքում:** Առաջնորդվելով այս ուղեգծով՝ Հռոմը Հայաստանում գահ էր բարձրացնում Արտաշեսյան արքայատոհմի հետ հեռավոր արյունակցական կապ ունեցող անձանց, որոնց տրվում էին «Արտաշես» կամ «Տիգրան» դինաստիական անուններ, և որոնք հավատարմության երդում էին ապրիս իրենց հովանավոր կայսրին:

Օգոստոսի հետագնա ծրագրի համաձայն՝ 2 թ. Հայաստանի թագավոր է նշա-

նակվել Ատրպատականի արքա Արիոբարզանեսը, որը մայրական կողմից ուներ Արտաշեսյան ծագում: Այդ քայլով Հռոմը, ընդդեմ իր մշտական ախոյան Պարթևստանի, Արևելքում ձեռք էր բերում Հայաստան Ատրպատական միացյալ և ուժեղ թագավորություն: Սակայն Արիոբարզանեսի՝ Հայաստանի թագավոր նշանակվելը տեղիք տվեց բուռն ելույթների, որոնք 2 թ. վերածվեցին հակահռոմեական հուժկու ապստամբության: Այն ճնշելու համար Հայաստան ժամանեց Գայոս Կեսարը: Հերոսական ու համառ դիմադրությամբ հատկապես աչքի ընկավ **Արտազեսու ամրոցը:** Հսկայական զոհերի գնով ամրոցը վերջապես գրավելուց կողմերի միջև սկսվեցին բանակցություններ. **բերդապահ Ադրոնը** անսպասելիորեն դաշունահարեց Գայոս Կեսարին և ինքնասպան եղավ:

Ճնշելով ապստամբությունը՝ հռոմեացիները Հայաստանում թագավոր հռչակեցին **Արիոբարզանեսին (2-4 թթ.):**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Հ. I ԴԱՐՈՒՄ

Բայց սրան վիճակված չէր երկար թագավորել: Նա դարձավ հայոց ավագանու կազմակերպած դավադրության զոհ: Օգոստոսի կամքով Հայաստանում թագավոր հռչակվեց Արիոբարզանեսի որդին՝ Արտավազդ IV-ը (4-6 թթ.): Սա նույնպես զոհ գնաց դավադրության:

Այս անգամ դարձյալ Օգոստոսի հանձնարարությամբ Հայաստան ժամանեց հայկական գահի նոր թեկնածուն՝ Հրեաստանի թագավորի թոռը՝ Տիգրան V-ը, որ մայրական կողմից Արտաշեսյան շառավիղ էր: Հայոց այս «նոր թագավորը» գահակալեց ընդամենը մի քանի ամիս և գահընկեց եղավ հայերի ապստամբության հետևանքով:

Ընդդիմանալով Հռոմի կողմից Հայաստանում թագավոր նշանակվելու կարգին՝ հայերը գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ի քրոջը՝ *Էրաստոյին (6-12 թթ.)*, իսկ այնուհետև՝ Պարթևստանի երբեմնի թագավոր *Վոնոն Արշակունուն (12-16 թթ.)*: Ինչպես էրատոն, այնպես էլ Վոնոնը չճանաչվեցին Հռոմի կողմից:

18 թ. հայերի համաձայնությամբ պոնտական արքայազն *Ջենոնը* Տիբերիոս կայսեր եղբորորդու՝ Գերմանիկոսի ձեռքով Արտաշատում թագադրվեց *Մեծ Հայքի թագավոր (18-34 թթ.)*: Նոր թագավորը լայն ժողովրդականություն էր վայելում հայ ավագանու շրջանում: Նա մեծացել և դաստիարակվել էր հայկական միջավայրում, ուստի յուրաքանչեք էր ոչ միայն հայոց լեզուն և սովորույթները, այլև վարում էր Հայաստանի պետական շահերից բխող քաղաքականություն: Եվ պատահական չէ, որ հայերը նրան տվել են դինաստիական Արտաշես անունը: *Տակիստոսի* պատկերավոր նկարագրությամբ՝ «Արտաշատ

քաղաքում հայոց մեծամեծների հավանությամբ և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրվեց թագավորական զարդանշանը: Մնացածները, հարգանք մաքուր երով թագավորին, ողջունում էին՝ Արտաշես անվանելով»: Ջենոն Արտաշեսը միակն է I դարի սկզբներին Հայաստանում գահակալած թագավորներից, որը գահընկեց չեղավ հայերի կողմից և մահացավ իր բնական մահով:

Հայոց թագավոր *Արշակ I-ի (34-35 թթ.)* կարճատև թագավորությունից հետո Հռոմը գահը հանձնեց վրաց արքայազն Միհրդատ Իբերացուն (35-37 թթ.): Նրա գահակալումը Հայաստանում նշանավորվեց սպարապետ *Գիսակ Գիմարսյանի գլխավորած հակահռոմեական հուժկու ապստամբությամբ*, որի շնորհիվ Միհրդատը դուրս վոնդվեց, իսկ երկիրն էլ *մինչև 43 թ. լիովին վերականգնեց իր անկախությունը*: Հայ ժողովրդի շարունակական ու հերոսական պայքարը Հռոմի դեմ, նրա ազատատենչ ոգին արտահայտվել են հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսի հետևյալ դիպուկ այլաբանության մեջ՝ «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս», այսինքն՝ օտար տիրապետությունը չհանդուրժող Հայաստան:

Բայց Հռոմը շարունակեց նույն քաղաքականությունը: Շուտով Հայաստանում կրկին թագավոր նշանակվեց Միհրդատը: *51 թ.* հայոց գահը բռնազավթեց վերջինիս եղբորորդին՝ *Հոսրոմանիզդը*՝ նախապես սպանելով հորեղբորը և նրա ամբողջ ընտանիքին:

Տակիտոսը հիանալիորեն է ներկայացրել կախյալ երկրներում, տվյալ պահին՝ Հայաստանում, Հռոմի քաղաքա-

կանության սկզբունքները. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատերության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական կայսրերը հենց նույն Հայաստանը առատաձեռնության պատրվակի տակ շնորհել են բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Հռադամիզդը... միայն թե լինի ատելի, փառագուրկ, որովհետև դա ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաքսված լիներ Հայաստանից»:

Նման դաժան իրականությունն է ստիպել հայերին փնտրել այլընտրանքային դաշնակցություն: Այդ ժամանակ է, որ Պարթևստանը սկսում է ձեռք բերել իր նախկին հզորությունը: Հայաստանը կանգնած էր երկընտրանքի առջև՝ Հռոմ, թե՛ Պարթևստան:

Հայաստանը և հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը: Հայաստանում հռոմեա-պարթևական մրցակցության հետևանքով քաղաքականապես անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, ինչը սպառնում էր երկրի անվտանգությանը: Հայոց գահին ամրանալու Հռադամիզդի ճիգերն անհաջողության էին դատապարտված, իսկ հռոմեացիները պահանջում էին, որ վրաց արքա Փարսմանը հեռանա Հայաստանից՝ իր հետ տանելով Հռադամիզդին: Կապադովկիայի հռոմեական կուսակալը ներխուժում է Հայաստան, ավերածություններ պատճառում երկրին, սակայն հայերից հուժկու հարված ստանալով՝ գնում է Հռադամիզդի մոտ: Նրանից կաշառվելով՝ հռոմեական կուսակալը Հռադամիզդին անօրինաբար թագադրում է Արտաշատում: Շուտով հռոմեական կուսակալն

իր հրամանատարությունից կարգադրություն է ստանում հեռանալու Հայաստանից՝ պարթևների հետ պատերազմից խուսափելու համար:

Պարթևստանում գահ է բարձրանում **Վաղարշ I Արշակունին (51-80 թթ.):** Նա իր թագավորությունում գահակալական կռիվներին վերջ տալու և Հռոմի նվաճումներին դիմակայելիս դաշնակից երկրների զինակցություն ստեղծելու նպատակով որոշում է իր եղբայրներին բազմեցնել Հայաստանի և Ատրպատականի գահերին: Նա առանց դժվարության դա իրագործում է Ատրպատականում, որտեղ թագավորեցնում է Բակուրին: Հայաստանում իր ծրագիրը իրականացնելիս Վաղարշը դաշնակիցներ է գտնում: Հայոց ավագանին ընտրում է Պարթևստանի առաջարկությունը, քանի որ պարթևները չէին սպառնում հայկական պետականության գոյությանը և համատեղ ուժերով կարող էին հակահարված տալ Հռոմի ծավալապաշտությանն Արևելքում: Ստեղծվում է հայ-պարթևական զինակցություն՝ ընդդեմ Հռոմի և նրա վրացի դրածոյի:

52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքով մտնում են Հայաստան, դուրս վռնդում Հռադամիզդին ու նրա մերձավորներին: Արտաշատ մայրաքաղաքը և Տիգրանակերտը բացում են իրենց դռները նրանց առջև: Սակայն ցրտաշունչ ձմռան և պարթևական զորքում սկսված հիվանդությունների պատճառով պարթևական զորքը հեռանում է երկրից: Հռադամիզդը կատաղած վերադառնում է Արտաշատ և որոշում հաշվեհարդար տեսնել հայ բնակչության հետ: Սակայն զինված

ժողովուրդը շրջապատում է պալատը, և Հռոդամիզդն իր կնոջ հետ փախուստի է դիմում:

Հայ-պարթևական միացյալ ուժերի գլուխն անցած՝ *Տրդատը գալիս է Արտաշատ և նստում հայոց գահին*: Սակայն մինչ վերջնականապես հայոց արքա հաստատվելը Տրդատին մեծ փորձություններ էին սպասում:

Հռոդամիզդը փախուստի ճանապարհին ևս մի չարագործություն է կատարում: Նրա կինը՝ Ջենոբիան, եղի էր

և, չդիմանալով ճանապարհի դժվարություններին և վախենալով վերահաս գերությունից, խնդրել էր իրեն սպանել՝ իր պատիվը փրկելու համար: Ամուսինը նրան հարվածել էր դաշույնով և կարծելով, թե սպանել է, նրա մարմինը գցել էր Արաքս գետը: Սակայն Ջենոբիան կենդանի էր մնացել: Հովիվները նրան գտել, վերքերը կապել և տարել էին Արտաշատ ու ներկայացրել Տրդատին, որը նրան ընդունել և արքայավել պահել էր արքունիքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Հռոմը Հայաստանում Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումից հետո: Ներկայացրե՞ք Հայաստանի ներքաղաքական իրադրությունը դրածո թագավորների օրոք: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Հռոմի դրածոները երկար չէին գահակալում Հայաստանում:
2. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Ջենոնի հաջողությունը Մեծ Հայքում: Բացատրե՞ք Վերգիլիոսի «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս» արտահայտությունը:
3. Ինչո՞ւ հայոց ավագանին նախընտրեց դաշնակցել պարթևների հետ: Արդյո՞ք ճիշտ ընտրություն էր դա: Ե՞րբ Վաղարշն ու Տրդատը մտան Հայաստան:

§ 2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Տասնամյա պարերազմը, Հռանդկայի պայմանագիրը: Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Հռոմում դիտվեցին որպես կայսրության՝ Արևելքում վարած քաղաքականության խոշոր անհաջողություն: Հռոմեական կայսրությունը չհապաղեց խառնվել Հայաստանի գործերին: Կայսրությունը մեծ ջանքեր գործադրեց նախապատրաստվելու հայ-պարթևական ուժերի դեմ պատերազմական գործողություններին,

որոնք որոշ ընդհատումներով տևեցին մոտ *պատը (54–64 թթ.) փառի*:

Հռոմում գահակալած Ներոն կայսեր (54–68 թթ.) հրամանով Արևելք է գալիս հռոմեական զորավար *Կորբուզոնը*: Կայսրության փոքրասիական նահանգներից զորահավաք կատարելով՝ նա համարում է հռոմեական արևելյան լեգեոնները: Այդ բոլոր ուժերը տեղակայվում են Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանի՝ Եփրատի երկայնքով, և գետի վրա կամուրջներ

են գգվում գետանցման նպատակով: Ի թիվս այլոց՝ հյուսիսից Կորբուլոնին դաշնակցում էր վրաց Փարսման թագավորը, ով հռոմեացիներին իր հավատարմությունը ցույց տալու համար սպանել էր իր որդուն՝ Հռադամիզդին:

Հռոմեական լրտեսական ցանցին հաջողվել էր Պարթևստանում ներքին խռովություններ հրահրել, ինչը ստիպեց Վաղարշին իր հիմնական ուժերը հեռացնել Հայաստանից: Կորբուլոնը մեծաքանակ լեգեոններով 58 թ. ներխուժեց Մեծ Հայքի թագավորություն:

Տրդատը, իր հետ եղած ուժերը բավարար չհամարելով, աշխատում է խուսափել Կորբուլոնի հետ ուղղակի բախումից և առանձին վայրերում դիմադրական գործողություններ է վարում: Միևնույն ժամանակ նա ձգտում է բանակցությունների պատրաստակամության պատրանքով ձգձգելու վճռական ճակատամարտի պահը, մինչև Վաղարշի օգնության գալը: Իր հերթին՝ Կորբուլոնը, ձգտելով թուլացնելու երկրի պաշտպանական ուժերը, սկսում է ավերել իր ճանապարհին հանդիպող ամրոցները, շարժվում է Արտաշատի ուղղությամբ: Տրդատը փորձում է դիմադրություն կազմակերպել, սակայն իր գորաջուկատի փոքրաթիվ լինելու հետևանքով հեռանում է Ատրպատական իր եղբոր՝ Բակուրի մոտ:

Կորբուլոնը մտնում է Արտաշատ և ավերում քաղաքը: Հռոմեական պատմիչ Տակիտոսը քաղաքի ավերումը որպես անհրաժեշտություն է ներկայացնում, իբրև թե հռոմեական զորքի փոքր քանակի հետևանքով այնտեղ հնարավոր չէր թողնել կայազոր: Սակայն, ինչպես երևում է այդ արշավանքի նախապատ-

րաստությունից, Կորբուլոնը Հայաստան էր ներխուժել հսկայական բանակով, իսկ քաղաքի բնակիչներն էլ, տեսնելով Տրդատի գորաջուկատի հեռանալը, առանց դիմադրության բացել էին քաղաքի դռները: Այնպես որ, Կորբուլոնի գործողությունները ոչ մի արդարացում չունեն: Հռոմեացիների վայրագությունը սաստկացնում է հայ ժողովրդի գայրույթը, և **հռոմեական զավթիչներին ցույց տրվող դիմադրությունը սպանում է հասնընդհանուր բնույթ:**

59 թ. դեպի Տիգրանակերտ շարժվող Կորբուլոնի զորքը ճանապարհին հանդիպում է հայ հայրենասերների դիմադրությանը: Երբ հռոմեացիները ճամբար էին խփել Տարոն գավառում, մի խիզախ հայ ազնվական փորձում է սպանել Կորբուլոնին, սակայն վերջինիս վրանի մոտ հռոմեական պահակազորը նրան բռնում է, և նա հերոսաբար նահատակվում է:

Հռոմեացիներն ուժգին դիմադրության են հանդիպում Լեգարդա ամրոցի մոտ, որտեղ փակվել էին հայ երիտասարդները: Նրանք ամրոցից խիզախորեն գրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա: Սակայն ուժերն անհավասար էին. Կորբուլոնը կարողանում է գրավել ամրոցը:

Հայաստանի համար այդ ծանր պահին Ներոնը հայոց գահին է բարձրացնում Կապադովկիայի թագավորական ընտանիքից Տիգրան VI-ին (60 թ.), ինչը նույնպես մեծ դժգոհություն է առաջացնում երկրում: Ավելին՝ Տիգրան VI-ը հարձակվում է Ադիաբենեի վրա:

Վաղարշը Տրդատին թագադրում է և, զորք հատկացնելով, ուղարկում է Հայաստան՝ վտարելու հռոմեական դրածոյին: Ինքը՝ Վաղարշը, Վրկանի խռովարարների հետ հաշտության գալով,

նույնպես շարժվում է ընդդեմ հռոմեական լեգեոնների:

Կորբուլոնը շտապում է Տիգրան VI-ին օգնություն ուղարկել երկու լեգեոն՝ մինչև նույն ժամանակ պատվիրելով չշտապել և հանդարտություն պահպանել: Նա Ներոնին խնդրում է իր փոխարեն Հայաստան ուղարկել այլ զորավարի, քանի որ Վաղարշի հարձակումը սպառնում էր հռոմեական Սիրիա (Ասորիք) նահանգին: Իսկ Տիգրան VI-ը, խուսափելով պարթևների և նրանց միացած ադիաբենցիների հարձակումից, փակվում է Տիգրանակերտում՝ ապավինելով քաղաքում գտնվող հռոմեական կայազորի պաշտպանությանը:

Մծբինում հռոմեա-պարթևական բանակցությունների արդյունքում գինադադար է կնքվում: Կորբուլոնը փորձության չենթարկվելու համար Տիգրանակերտից դուրս է բերում հռոմեական զորամասը, որի հետ հեռանում է նաև գահընկեց արված Տիգրան VI-ը: Կորբուլոնը ձմեռում է Կապադովկիայի սահմանում և այնտեղից անցնում իր հրամանատարությանը հանձնված Սիրիա նահանգը: Բանակցությունների արդյունքում Վաղարշի՝ Հռոմ ուղարկած դեսպանների առաջարկը՝ պայմանագիր կնքել և ճանաչել Տրդատին թագավոր, Ներոն կայսրը մերժում է: Վաղարշը վերսկսում է ռազմական գործողությունները:

61 թ. Արևելք է ուղարկվում *Պեպոս* զորավարը, որը, գալով Կապադովկիա, պետք է հետևեր Հայաստանի գործերին: Հաջորդ տարի նա ներխուժում է Հայաստան և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Անցնելով Արածանի գետը՝ հռոմեական զորքը բանակ է դնում *Հոանդես (Նոանդ)* կոչվող վայրում: Հայ-պարթևա-

կան զորքը, ջախջախելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներում տեղակայված հռոմեական կայազորները, շրջապատում է Պետոսի ճամբարը: **62 թ. գարնանը փեղի ունեցած ճակատամարտում** հռոմեացիները մեծ կորուստներ են կրում: Պետոսը հաշտություն է խնդրում: Հաղթողները գինաթափում և ծաղրուծանակի են ենթարկում հռոմեական զորքին, որին ստիպում են ծնկաչոք անցնել նիզակներով պատրաստված «ձի» տակով, ինչը մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող բանակի համար: Հայերը ազատում են հռոմեացիների կողմից գերեվարված իրենց ազգականներին և հետ վերցնում ավարտված հարստությունը:

Պարտված Պետոսը կեղծ լուր է ուղարկում Հռոմ, թե Արևելքում իրավիճակը չի փոխվել: Այնինչ Ներոնը տեղեկացել էր, որ հռոմեական լեգեոնները, պարտություն կրելով, հեռացել էին Հայաստանից:

Տրդատ I Արշակունին՝ Մեծ Հայքի թագավոր: Ներոն կայսրը, ձգտելով փրկել Հռոմի հեղինակությունը, 63 թ. Վաղարշ I-ի նոր պատվիրակությանը հայտնում է, որ եթե Տրդատն անձամբ մեկնի Հռոմ և թագը ստանա իրենից, ապա ինքը նրան կճանաչի որպես Հայաստանի թագավոր: 64 թ. Կորբուլոնը գալիս է Հայաստան և բանակցություններ վարում Վաղարշի ու Տրդատի հետ: Նրանք ընդունում են Ներոնի առաջարկը, բայց պահանջում, որ խաղաղության *պայմանագիրը* կնքվի *Հոանդեսում*՝ հռոմեացիների պարտության վայրում: Ի նշանավորումն հաշտության՝ Հոանդեսայում Տրդատը թագը հանում և դնում է Ներոնի արձանի մոտ, որն իր հետ բերել էր հռոմեական զորքը՝ այն կայսեր ձեռքից Հռոմում ստանալու պայմանով:

Տրդատ I-ի արձանը
Փարիզում

65 թ. Տրդատը մեծ շքախմբով՝ իր ընտանիքով և 3000 հայ ու պարթև հեծյալներով, ուղևորվում է Հռոմ: Ուղևորության հսկայական ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Ճանապարհին ընկած բնակավայրերի բնակիչները նրանց ընդունում էին մեծ խանդավառությամբ: Հռոմում Ներոնը Տրդատի պատվին կազմակերպում է տոնահանդեսներ և հանդիսավորությամբ թագադրում, ապա մեծ գումար և արհեստավորներ է տալիս՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար: Տրդատ I-ը հաջորդ տարի վերադառնում է Հայաստան:

Տրդատ I-ի գահակալության ընթացքում (66–88 թթ.) միջազգային ասպարեզում Հայաստանի վիճակը կայունանում է: Վերականգնվում է Արտաշատ մայրաքաղաքը: Տրդատը ամրացնում է

հինավուրց Գառնին՝ կառուցելով հզոր ամրոց և Արեգ–Միհրի տաճարը:

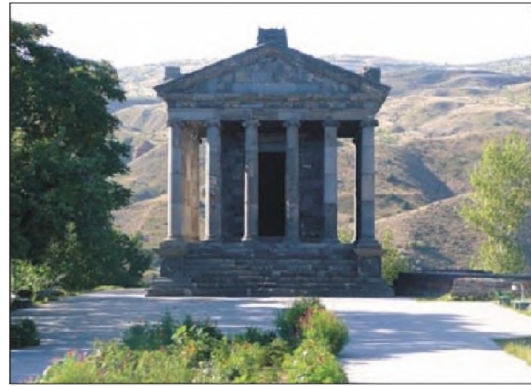
Տրդատ I-ի թագավորության վեցերորդ տարում (72 թ.) Մեծ Հայքի թագավորության խաղաղ կյանքն ընդհատվեց Կովկասից ալանների ներխուժման հետևանքով: Նրանք ասպատակում են Ատրպատականն ու Հայաստանը: Տրդատ I-ը ալանների դեմ ռազմերթի ելավ, սակայն կովի ժամանակ ալաններից մեկը պարանգցեց նրա վրա՝ փորձելով գերեվարել: Տրդատին հաջողվեց իր սրով կարել պարանը և խուսափել վտանգից: Ալանները վտարվեցին երկրից:

Հաջորդ գահակալները: Տրդատ I-ին հաջորդում է **Սանատրուկը (88–110 թթ.):** Նրա մասին հույն պատմիչ Արիանոսը գրել է. «Հայոց թագավոր Սանատրուկն ուներ միջակ հասակ, բայց հակված էր դեպի ամեն մի մեծ բան և մանավանդ դեպի պարթևազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները՝ հույների և հռոմայեցիների մեջ»:

Սանատրուկն իր աթոռանիստն էր դարձրել նոր հիմնադրված **Մծուրք** քաղաքը՝ Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում: Այստեղով անցնում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող առևտրական և ռազմական կարևոր նշանակության ճանապարհը: Մծուրք քաղաքը հետագայում կործանվել է երկրաշարժից: Սանատրուկը մահանում է 110 թ.: Նրա գերեզմանը Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի բերդում էր: Երկու հարյուր հիսուն տարի անց, երբ պարսից արքա Շապուհ II-ի զորքերը ներխուժել էին Անի բերդը և թալանելու նպատակով

ավերել էին Արշակունիների գերեզմանները, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկի հսկայաշեն և ամրապինդ շիրիմը:

Հռոմեա-պարթևական պայմանավորվածությամբ որոշվեց, որ պարթև Արշակունիները պետք է ստանային Հռոմի համաձայնությունը՝ իրենց տոհմից նոր թեկնածուին հայոց գահին նստեցնելու համար: Երկու տերությունների միջև հարաբերությունները խիստ սրվում էին, երբ որևէ կողմը, խախտելով Հռանդեայի դաշնագրի պայմանը, հայոց գահին էր դնում իր թեկնածուին: Այդպես եղավ, երբ Սանատրուկից հետո Հռոմի համաձայնությամբ գահակալած Աշխադարին պարթևական արքունիքը գահընկեց է անում և առանց Հռոմի համաձայնության գահ բարձրացնում պարթև արքայազն Պարթամասիբին: Իժգոհելով պարթևների ինքնակամ որոշումից՝ 114 թ. Տրայանոս կայսրը (98–117 թթ.) իր զորքով ներխուժում է Հայաստան և ճամբար դնում Եկեղյաց գավառում, որտեղ նրան ներկայանում է Պարթամա-

Գառնիի հեթանոսական փանդարը

սիրը: Բանակցություններից հետո Պարթամասիբն իրեն ուղեկցող պարթևների և հռոմեական պահակախմբի միջև տեղի ունեցած բախման ժամանակ սպանվում է: Տրայանոսը փորձում է Հայաստանը հռչակել Հռոմեական կայսրության նահանգ, սակայն շուտով Հռոմի նոր կայսր Հադրիանոսը Հայաստանից դուրս է բերում կայսերական զորքերը՝ դրանով իսկ *ճանաչելով Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս արձագանքեց Հռոմը Հայաստանում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխությանը: Արդարացվա՞՞ծ էր արդյոք Արտաշատի ավերումը հռոմեացիների կողմից: Ներկայացրե՞ք տասնամյա պատերազմի ավարտական փուլը:
2. Ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշ I-ը պնդեցին, որ հաշտության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեայում: Որտե՞ղ և ե՞րբ թագադրվեց Տրդատը: Ներկայացրե՞ք նրա գահակալման շրջանը:
3. Ինչպե՞ս էր բնութագրում հույն պատմիչ Արիանոսը Սանատրուկ արքային: Ո՞ր քաղաքը նա ընտրեց որպես գահանիստ. ինչո՞ւ:

§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅ ՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վաղարշ I: Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Հայոց նոր թագավոր հռչակված **Վաղարշ I-ի (117-140 թթ.)** օրոք Արարատյան դաշտում՝ Շրեշ բլրի վրա տարածվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը զարգանում և վերածվում է մի սեծ քաղաքի: Թագավորը քաղաքը շրջապատում է ամուր պարիսպներով և իր անունով կոչում **Վաղարշապատ** (կոչվում էր նաև «**Նոր քաղաք**»): Այն դառնում է Արշակունյաց թագավորության երկրորդ մայրաքաղաքը:

Վաղարշ I-ից հետո Հայաստանի թագավոր է նշանակվում Հռոմի Ծերակույտի անդամ **Սոհեմնուր**՝ Արշակունյաց շառավիղից: Նրա կյանքի որոշ դրվագներ նմանվում են Մովսես Խորենացու նկարագրած Տիգրան Վերջինի ժամանակաշրջանին, ուստի պատմագրության մեջ ընդունված է համարել, որ Սոհեմնուր հայանի էր նաև Տիգրան անունով: Նա երկու անգամ է գահակալել Հայաստանում:

Հռոմի վարած այդպիսի քաղաքականությունը պարթևները համարում են Հռանդեսայի պայմանագրի խախտում և կռիվներ են սնում կայսրության դեմ: Այդ իրավիճակում Սոհեմնուր դուրս է վտարվում Հայաստանից: 161 թ. հայոց գահին է բարձրանում **Բակուր Արշակունին**, որին, սակայն, հռոմեացիները գահընկեց են անում և տանում Հռոմ (163 թ.): Բակուրը Հռոմում ընդունվում է Ավրելյան ազգականության մեջ: Իր եղբոր՝ Միհրդատի համար կառուցված դամբարանի վրա

հունարեն գրված արձանագրությունում նա հիշատակել է իր արքայական տիրուղուր. «Ավրելիոս Պակուրոս (Բակուր)՝ Մեծ Հայքի թագավոր»: Հռոմեացիները հայոց գահին կրկին բարձրացնում են **Սոհեմնու Տիգրանին (164-185 թթ.)**:

Մեծ Հայքում Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը: Մեծ Հայքի նոր գահակալ է դառնում **Վաղարշ II-ը (185-198 թթ.)**: Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում անկախացել էր և չեզոքություն էր պահպանում Հռոմում տեղի ունեցող գահակալական կռիվների նկատմամբ: Երբ Հռոմի կայսերական գահի թեկնածուներից Նիգերը (Ատրիքում) նրանից օգնություն է խնդրում՝ ընդդեմ մյուս թեկնածու Սևերոսի, հայոց թագավորը պատասխանում է, որ ինքը ոչ մեկին չի օգնելու, սակայն եթե որևէ մեկն իր վրա հարձակվի, ինքը պատրաստ է երկիրը պաշտպանելու: Կիլիկիայում՝ Բոսսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, Նիգերը սպանվում է: Սևերոսը, գալով Միջագետք, շտապում է հաշվեհարդար տեսնել նրա կողմնակիցների հետ: Չեզոքություն պահպանած հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը բանակցությունների միջոցով հաշտություն է կնքում հռոմեական նոր կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի հետ:

Վաղարշ II-ի հեռատես և հմուտ քաղաքականության շնորհիվ կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի հետ կնքված պայմանագրով հռոմեական լեգեոնները հեռացվում են Հայաստանից: Վաղարշ II-ը

շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը: Հռոմեական կայսրը պարտավորվել էր գումար վճարել հայոց այրուձիին, որը հյուսիսում իրականացնում էր Կովկասյան լեռնանցքների և մերձակա տարածքների պաշտպանությունը լեռնական ցեղերի հարձակումներից: Հենց նրանց դեմ մղված կռիվներից մեկում էլ գոհվեց Վաղարշը:

Վաղարշ II-ի օրոք Հայաստանն այնքան է հզորանում, որ հայ Արշակունիների թագավորական իշխանությունը դառնում է ժառանգական:

Վաղարշ II-ին հաջորդած որդին՝ **Խոսրով I-ը (198–215 թթ.)**, հայոց գորքով արշավում է Կովկասի լեռնական ցեղերի դեմ՝ ձգտելով առնել հոր մահվան վրեժը:

Սեպտիմիոս Սևերոսի որդին՝ Կարակալլան, կայսր դառնալով, երագում էր նվաճել Առաջավոր Ասիայի երկրները: Նա 215 թ. խաբեությանը իր մոտ՝ Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին և ձերբակալում: Այս նենգ արարքը գայրոյթ է առաջացնում Հայաստանում, ուր թագավոր է հռչակվում Խոսրովի որդին՝ **Տրդատ II-ը (216–252 թթ.)**: Նրա գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և Հայաստանից դուրս են վտարում Կարակալլայի ուղարկած զորքը:

Այդ ժամանակ բանտարկության մեջ մահանում է Խոսրով I-ը, և նրա որդուն՝ Տրդատ II-ին, որն արդեն գահակալում էր Մեծ Հայքում, հռոմեական կայսր Մակրինոսը թագ է ուղարկում: Ի նշանավորումն հայ-հռոմեական դաշինքի վերականգնման՝ կայսրը Տրդատին վերադարձնում է Հայաստանից տարված նրա մորը՝ թագուհուն, ավարը և այն կավածքները (Կասպադովկիայում), որոնք ստացել էր դեռևս Խոսրով I-ը:

Հայ պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Պարսկաստանում գահակալական կռիվներ են սկսվում թագավորող պարթև Արշակունիների և Պարսք նահանգի Սասանյան տոհմի ներկայացուցիչ Արտաշիրի միջև: Վերջինս **226 թ.** տիրացավ գահին: Սասանյանների ռազմամուկ հարստության գահակալները, ձգտելով վերականգնել Աքեմենյան Պարսկաստանի նախկին հզորությունը, տարածաշրջանում մի քանի դար շարունակ վարեցին ծավալապաշտական քաղաքականություն:

Մեծ Հայքի հայ Արշակունիները հավատարիմ էին մնացել իրենց դաշնակից պարթև Արշակունիներին, ուստի Սասանյանները թշնամական դիրք էին բռնել հայերի նկատմամբ:

Ի պաշտպանություն պարթև Արշակունիների՝ **Տրդատ II-ը** արշավանքներ էր ձեռնարկել Սասանյան արքայատոհմի դեմ՝ հասնելով մինչև **Տիգրան**: Մովսես Խորենացին պատմում է. «Հայոց թագավորը վերադարձավ մեծ հաղթությամբ, շատ ավարով ու ցնծալից ուրախությամբ. նա վերադարձավ Հայաստան՝ Այրարատ գավառը՝ Վաղարշապատ քաղաքը. եկավ մեծ ուրախությամբ, բարի անունով ու շատ ավարով»:

Տրդատ II-ի գլխավորած պայքարը Սասանյանների դեմ, չնայած որոշակի հաջողություններին, չփրկեց պարթև Արշակունիներին:

Արտաշիր I Սասանյանի առաջին ներխուժումը Հայաստան (228 թ.) ավարտվում է պարսիկների պարտությամբ:

Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ I-ի օրոք՝ Սասանյան Իրանի հզորացման և Հռոմեական կայսրության թուլացման ժա-

մանակաշրջանում, Հայաստանը գերծ է մնում ռազմական գործողություններից:

III դ. կեսերին, երբ Հռոմը ներքին խռովությունների հետևանքով չէր կարող զբաղվել արևելյան գործերով, Շապուհ I-ը գրոհում է Տրդատ II-ի թագավորության վրա: Հայոց արքան, որ ավելի քան երկու տասնամյակ կարողացել էր դիմակայել Սասանյանների ոտնձգություններին, ստիպված էր հեռանալ Հռոմեական կայսրության սահմանները (252 թ.): Տրդատ II-ին հաջորդած Արտավազդ V-ից հետո հայոց գահն անցնում է **Խոսրով II-ին**:

260-ական թթ. կեսերից Սասանյանները փորձել են հայոց գահին հաջորդաբար բազմեցնել իրենց մի քանի թագաժառանգների, որոնք այնուհետև գահակալել են Պարսկաստանում:

Հայաստանում ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակը Մովսես Խորենացին (այդ օտար գահակալների ժամանակների միահյուսմամբ) բնութագրել է որպես **«ժամանակ անիշխանության»**՝ նշելով, որ **«մեր երկիրը կառավարեց... պարսիկ գործակալների միջոցով... քսան վեց տարի»** Շապուհ I-ի որդին՝ **Ռմիզդ-Արթուշիրը**: Հայաստանում Սասանյաններն իրենց գավթումները դուրացնելու նպատակով պարսից կրոնական սպասավորների՝ մոզերի միջոցով ձգտում էին հայերին բռնի ուժով պարտադրելու Պարսկաստանում պետական կրոն հռչակված **զրադաշտականությունը** (մազդեզականությունը): Հայաստան ուղարկված Անակ Պարթևի երկու գավակներից կրտսերին՝ **Գրիգորին**, ըստ ավանդության, դայակները հասցրել էին Մաժակ-Կեսարիա, որտեղ էլ նա մկրտվել և քրիստոնեական դաս-

տիարակություն էր ստացել: Իսկ Խոսրով II-ի որդուն՝ Տրդատին, դայակները փախցրել էին «կայսեր արքունիք»: Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս **Տրդատը հաղթել էր օլիմպիական խաղերում** և մեծ սխրագործություններ կատարել մարտի դաշտում, որոնցից առավել նշանավորն էր **276 թ. գոթերի իշխանի հեղ նրա մենամարտը**:

Գերմանական գոթերի ցեղի առաջնորդն իր հսկայական զորքով գալիս է պատերազմելու Հռոմեական կայսրության դեմ: Նախքան գոթերի և հռոմեացիների զորքերի իրար դեմ հայտնվելը գոթերի իշխանը Պրոբոս կայսրին լուր է ուղարկում, թե փոխանակ իրենց զորքերը կռվեն և մեծ թվով կորուստներ տան, լավ կլինի, որ իրենք մենամարտի բռնվեն: Եթե ինքը հաղթի, ապա հռոմեացիները իրենց կենսազանդվեն, իսկ եթե կայսրը հաղթի, ապա գոթերը նրան կենսազանդվեն, և «առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»: Այդ լսելով՝ Պրոբոս կայսրը սարսափում է, քանի որ ինքն առողջությամբ տկար էր և թույլ: Ուստի նա լուր է ուղարկում իր տերության տարբեր կողմերը՝ պատրաստվելու պատերազմի: Այդ ժամանակ իրեն տեղեկացնում են Տրդատի ուժի և սխրագործությունների մասին: Որոշվում է, որ կայսեր փոխարեն Տրդատը կներկայանա մարտադաշտ և կկռվի գոթերի իշխանի դեմ: Հաջորդ առավոտյան կայսեր հրամանով Տրդատի վրա նետում են ծիրանի պատմունճանը՝ զարդարված կայսերական զարդով, նրա վրա գցում են նաև թագավորական նշանը: Իր հետ վերցնելով հռոմեական զորքը՝ Տրդատը գնում կանգնում է գոթերին դեմ հանդի-

ման: Կայսերակերպ Տրդատը հաղթում է թշնամուն և գոթերի իշխանին բերում կանգնեցնում է Պրոբոս կայսեր առջև: Վերջինս Տրդատին մեծ պատիվների է արժանացնում, պարգևներ տալիս, թագ դնում գլխին և ծիրանի պատմունճաններով զարդարում: Հռոմեական օգնական գործով կայսրը Տրդատին ուղարկում է Հայոց աշխարհ:

Տրդատ III Մեծի գահակալումը: Մծբինի հաշտությունը: Տրդատը հաստատվում է հայ Արշակունիների գահին **287 թ.**, սակայն Պարսկաստանը չի ճանաչում նրա գահակալությունը:

Մովսես Խորենացին նկարագրել է Տրդատի բազում սխրագործությունները Հայաստանի հարավ-արևմուտքում և Պարսկաստանում: Այդ նույն ժամանակ սրվել էին պարսկա-հռոմեական հարաբերությունները:

296 թ. պարսից արքա Ներսեհը պատերազմ է սկսում Հռոմի դեմ: Խառան և Կալինիկոսն քաղաքների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեական բանակը պարտություն է կրում: Պատերազմական գործողությունները տեղափոխվում են Հայաստան: **297 թ.** Ներսեհը պարսից բանակով հասնում է Բասեն գավառը և ճամբար դնում **Ոսխա** գյուղում: Լուսաբացին տեղի ունեցած **ճակատամարտում հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը ջախջախում են պարսից թագավորի զորքերը:** Ներսեհը փախուստի է դիմում: Նա ստիպված էր խաղաղություն խնդրել և տարածքային զիջումներ կատարել Հյուսիսային Միջագետքում:

298 թ. Մծբինում կնքված հռոմեա-պարսկական **40 ամյա խաղաղության պայմանագրով** Ներսեհը ճանաչում է

Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը: Տրդատ III-ը, 298 թ. վերջնականապես հաստատվելով Մեծ Հայքի թագավորության գահին, վերականգնում է անկախ Հայոց աշխարհի ամբողջականությունը և սկսում է զբաղվել երկրի հզորացմամբ ու շենացմամբ:

Պեղական կարգը Արշակունիների օրոք: Հայոց գահին պարթև Արշակունիների մի ճյուղի հաստատումով և ժամանակի ընթացքում ժառանգական հայկական արքայատոհմ դառնալով՝ հայոց պետական համակարգը շարունակեց հայկական պետականության՝ հազարամյակների խորքից եկող ավանդույթները: Հայաստանում շարունակվեց թագավորական իշխանությունը, բանակը նույնպես մնում էր երկրի պաշտպանության հիմնասյունը, պահպանվում էր նախարարական տների և ծառայողական ազնվականության աստիճանակարգությունը:

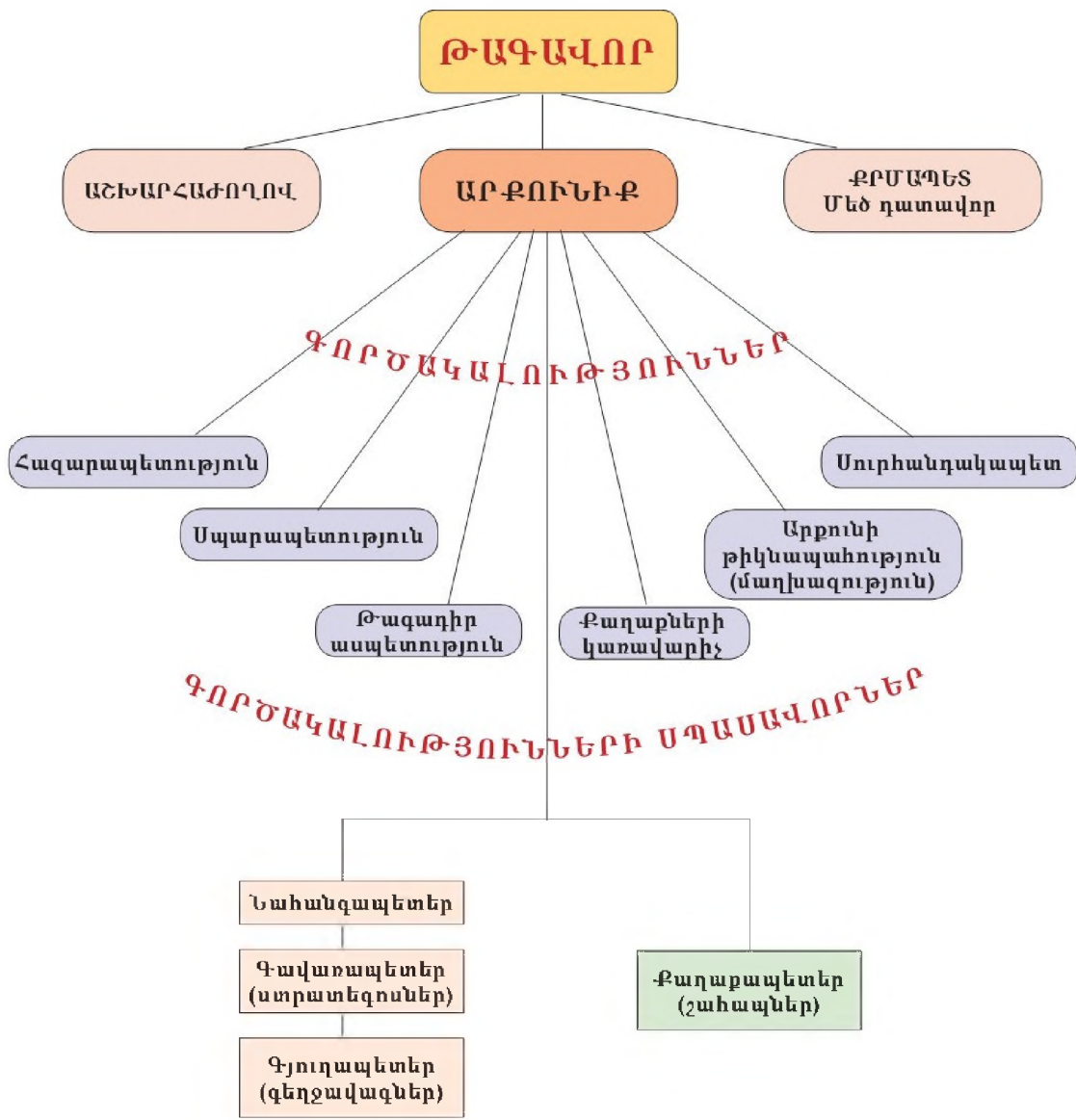
Պետական կարգը շարունակում էր մնալ **միասնարակաւն:** Երկրի կառավարման բուրգը գլխավորում էր թագավորը, որի իշխանությունն անսահմանափակ էր: Նրան էին ենթարկվում արքունի գործակալությունները, որոնց միջոցով նա կառավարում էր երկրի տնտեսությունը և շինարարությունը, ռազմական պաշտպանությունը, դատական և այլ բնագավառներին վերաբերող գործերը:

Տնտեսության զարգացումը: Բնակչությունը, քաղաքները և գյուղական բնակավայրերը: Արշակունիների գահակալության առաջին հարյուրամյակները նշանավորվեցին տնտեսության վերելքով: Հատկապես նշանակալից տեղաշարժեր եղան Տրդատ I, Սանատրուկ և Վաղարշ թագավորների օրոք:

Տրդատ I-ը շինարարական մեծ աշխատանքներ էր կատարել՝ զարկ տալով հատկապես քաղաքային և տաճարային

տնտեսությունների զարգացմանը: Դրավկայությունն են հռոմեական լեգեոնների կողմից ավերված Արտաշատի վե-

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

րականգնումը, հնուց գոյություն ունեցող Գառնի ամրոցում շինարարական աշխատանքները (որոնք հետագայում շարունակել է Տրդատ III-ը) և հատկա-

պես պաշտամունքային տաճարի կառուցումը, ինչի մասին վկայում է Գառնիում Տրդատի թողած հունարեն արձանագրությունը:

Սանատրուկ թագավորի օրոք մեծ ուշադրություն էր դարձվում առևտրական կապերի զարգացմանը: Հայաստանն արտաքին աշխարհի հետ կապող մայրուղու վրա կառուցված **Մծուրք** քաղաքն այդ մասին է վկայում: Նմանապես քաղաքաշինության մեծագույն վաստակ ունի հայոց արքա Վաղարշ I-ը, որը հիմնեց **Վաղարշապատ** մայրաքաղաքը: Վաղարշապատի կառուցապատումը շարունակվեց նաև հետագայում: Միևնույն ժամանակ հինավուրց **Արքաշատ**ը շարունակում էր մնալ որպես մայրաքաղաք: Հայաստանի մյուս քաղաքներից շատերը՝ Վան, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Արճեշ, Նախիջևան և այլն, պահպանում էին իրենց տնտեսական, մշակութային և արհեստների կենտրոն լինելու նշանակությունը:

Հայաստանը պահպանում էր իր **ագաքնակչության միաբարբ ժողովրդագրական կազմը**: Միջազգային ասպարեզում առևտրական և մշակութային շփումները փոխհարստացնում էին մշակութային կյանքը: Քաղաքներում հայկական բնակչության կողքին օտարների առանձին խմբեր էին (հույներ, ասորիներ, իրանցիներ և այլն) ապրում, որոնք հիմնականում զբաղվում էին առևտրով: Խաղաղ ժամանակաշրջաններում քաղաքային կյանքը բնորոշվում էր մշակութային և առևտրատնտեսական վերելքով:

Հայաստանում զարգացած էր գյուղատնտեսությունը (երկրագործություն, այգեգործություն, մեղվաբուծություն, անասնապահություն և այլն): Բնակչության մեծ մասը ապրում էր գյուղերում, որտեղ հիմնականում պահպանվում էր համայնքային կյանքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ է նշանավորվել Վաղարշ I-ի գործունեությունը: Որո՞նք էին նրանից հետո Մեծ Հայքում իրավիճակի փոփոխման պատճառները:
2. Ե՞րբ է գահակալել Վաղարշ II-ը: Ո՞ր թագավորից է սկսվել Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: Ներկայացրե՞ք դա գծապատկերի միջոցով:
3. Ինչո՞ւ էր Տրդատ II-ը արշավել Պարսկաստան, ինչո՞վ ավարտվեց այդ արշավանքը: Ինչպե՞ս է բնութագրում Մովսես Խորենացին III դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում տիրող իրավիճակը:
4. III դարի երկրորդ կեսի հռոմեա-պարսկական հակամարտությունն ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ: Ե՞րբ է Տրդատ III-ը հաստատվել հայոց գահին:
5. Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի պետական կարգը Արշակունիների օրոք:
6. Տնտեսական ի՞նչ առաջընթաց ունեցավ Հայաստանը Արշակունիների օրոք: Նշե՞ք այդ ժամանակաշրջանի մեծ քաղաքները: Ներկայացրե՞ք բնակչության կազմը:

ՓԼՈՒԹ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
Ք. Ա. IX–Ք. Ա. III ԴԱՐԵՐՈՒՄ§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մշակույթի զարգացման պարմական պայմանները: Համահայկական առաջին թագավորության ստեղծումով Հայաստանը և հայ ժողովուրդը թևակոխեցին զարգացման որակապես նոր շրջան: Հայաստանի տարածքում ստեղծված տարատեսակ պետական կազմավորումները միավորվեցին մեկ միասնական պետության մեջ, անցում կատարվեց համադաշնության համակարգից կենտրոնացված պետության: Համահայկական պետությունը, արդեն սավել է, արևելյան տիպի բացարձակ միապետություն էր:

Ձեռք բերվեցին նվաճումներ հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Դրանց թվում առավել կարևոր են զարգացած պետական կառուցվածքը, կրոնական համակարգը, տնտեսական կյանքի, այդ թվում՝ մետաղամշակման բարձր մակարդակը, կազմակերպված ոռոգման համակարգը, գրային զարգացած համակարգերը, ճարտարապետության, այդ թվում՝ քաղաքաշինության բարձր մակարդակը:

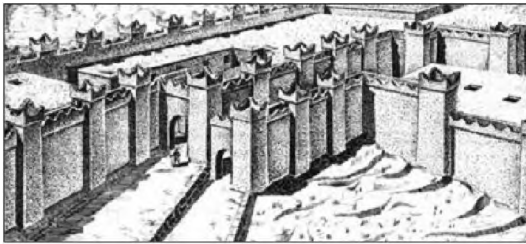
Ճարտարապետությունը: Վանի թագավորության հուշարձանների հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս հասկանալու այս շրջանի ճարտարապետության և շինարարական

Բրոնզե ցլիկ Արասնուսից, Ք. ա. VIII դ.

տեխնիկայի առանձնահատկությունները: Քաղաքները հիմնականում փոկված էին բարձր բլուրների շուրջը, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում պարսպապատ աշտարակներով միջնաբերդերը: Այդտեղ կառուցվել են պալատներ և տաճարներ, ջրմուղներ, ջրամբարներ, կամուրջներ, այգիներ ու բաղնիքներ:

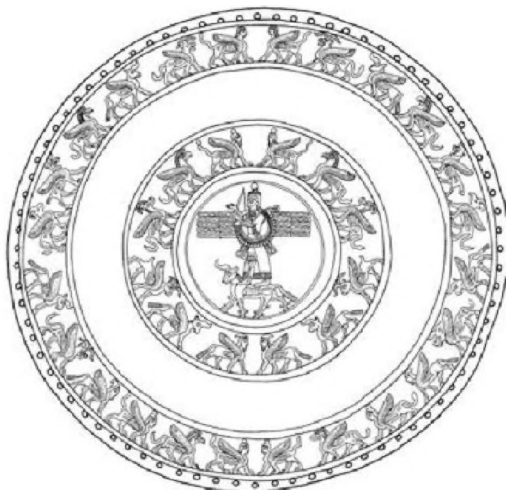
Վանի թագավորության քաղաքները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ *թագավորանիստ, վարչարարական, պաշտամունքային* և *ուսումնական նշանակության*: Թագավորանիստ Տուշպա մայրաքաղաքին գուցաեռ գարգանում էին վարչատնտեսական խոշոր կենտրոններ *Արգիշտիիսիսիլին, Սարդուրիիսիսիլին (Հայկաբերդ), Թեյշեբաիսիլին* և այլն:

Արգիշտիիսինիսի միջնաբերդի մուտքը և պարիսպները
Վերակազմությունը՝ Կ. Ղաֆադարյանի

Հայանի էին պետության դիցարանի երեք գերագույն աստվածների՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները: Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը **Արդիսի** քաղաքն էր, որն ասորեստանյան բնագրերում կոչվում է **Մուսասիբ**: Թեյշեբայի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը **Կուսենու** քաղաքն էր՝ Վանա լճից հարավ-արևելք, իսկ Շիվինիինը՝ մայրաքաղաք Տուշպան:

Ռազմական հենակետային քաղաքները ևս կարևոր նշանակություն ունեին: Ստեղծվում էին յուրահատուկ կառույցներ՝ զորանոցներ, ախոռներ, լճակներ,

Վահան Վանի շրջանից

բերդեր, ռազմական ճամբարներ: Բերդերն ունեին մինչև 18 մ բարձրության 2-3 շարք պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով: Որոշ տեղերում դրանք ունեին լրացուցիչ պաշտպանություն՝ իրենց առջևում արված խրամներով:

Վանի թագավորության բնակարանային ճարտարապետության մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են Մուսես Խորենացու մոտ և վերաբերում են Տուշպա-Վանին: Այն, ըստ Պատմահոր հաղորդումների, բավականին մեծ, բարեկարգ, անառիկ մի բերդաքաղաք էր՝ բազմաթիվ երկհարկ և եռահարկ շենքերով: Բազմաթիվ շենքեր են բացվել Վանի թագավորության մյուս քաղաքների միջնաբերդերի պեղումների ժամանակ:

Սեպագիր արձանագրություններում պալատները հաճախ հիշատակվում են պաշտամունքային կառույցների հետ մեկտեղ: Խոշոր տաճարներն ընդարձակ համալիրներ էին, որոնցում պաշտամունքային կառույցներից բացի՝ կային նաև աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքեր:

Վանի թագավորության շինարվեստի ուշագրավ դրսևորումներ են վիմափոր կառույցները: Դրանց թվին են պատկանում ժայռափոր սանդուղքները, խորշերը, պաշտամունքային և դամբարանային քարայրերը, թունելները և այլն: Վիմափոր կառույցներ են հայտնաբերվել Վանի թագավորության ամբողջ տարածքից, որոնց մեջ առավել նշանավոր են Տուշպա-Վան մայրաքաղաքի միջնաբերդում պահպանվածները:

Ջրանցքաշինությունը կենտրոնական իշխանության հսկողության ներքո էր: Հատկապես հայտնի են Մենուա և Ռու-

սա արքաների ջրանցքները, որոնք Հին աշխարհի բացառիկ կառույցներից են:

Վանի թագավորության շինարարական արվեստը հեղափոխում մեծ ազդեցություն ունեցավ փոքրասիական և հասարակապես իրանական (աքեմենյան) կառուցողական ավանդույթների ձևավորման վրա:

Մետաղագործությունը: Մետաղամշակման զարգացման համար, ինչպես գիտենք, Հայկական լեռնաշխարհն ուներ հույժի մեծ պաշարներ: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում մետաղամշակման բարձր զարգացման մասին են վկայում և՛ հնագիտական պեղումները, և՛ սեպագիր արձանագրությունները: Վերջիններիս մեջ առանձնանում են Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի բնագրերը, որոնց համաձայն՝ նրա զորքերը Արդինի-Մուսասիրում թալանել են 2 տոննա ոսկի, 5 տոննա արծաթ և ավելի քան 100 տոննա պղնձ ու երկաթ իրեր:

Մետաղագործ վարպետները պատրաստում էին մետաղյա զինամթերքի բազմաթիվ տեսակներ՝ տարատեսակ նիզակներ, սաղավարտներ, զրահապիկներ, վահաններ, դաշույններ, թրեր, կացիններ, գուրգեր, բրոնզե գոտիներ և այլն: Գտնվել են նաև ոսկուց և արծաթից զենքերի օրինակներ, որոնք ունեցել են նաև ծիսապաշտամունքային նշանակություն:

Մեզ են հասել Արարատ-Ուրարտու թագավորության սպառազինված զինվորների բազմաթիվ պատկերներ և՛ ասորեստանյան, և՛ հայաստանյան պատկերաքանդակներում: Դրանցում ներկայացված զինատեսակները ճշգրտորեն համապատասխանում են հնագիտական պեղումներից գտնվածներին: Այս

ժամանակաշրջանի մեծաքանակ մետաղյա զինատեսակներ են պահվում և ցուցադրվում ոչ միայն Հայաստանի, այլև աշխարհի բազմաթիվ նշանավոր թանգարաններում:

Խեցեգործություն և քարե գլխածոներ: Իրենց հմտությամբ ու որակով զարմանք ու հիացմունք են առաջացնում ժամանակի խեցեգործ վարպետների աշխատանքները: Նրանք պատրաստել են հազարավոր խեցանոթներ, որոնք ունեցել են բազմաբնույթ կիրառական նշանակություն:

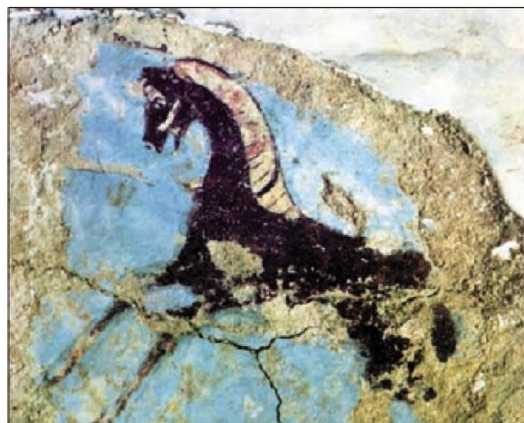
Քարի մշակումն Ուրարտուում բարձր զարգացման էր հասել: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր կենցաղում: Գետաքարերից ու տուֆից պատրաստվում էին ծակիչներ, քերիչներ և այլ գործիքներ:

Քարի «փափուկ» տեսակից պատրաստում էին տարբեր ձևերի և չափերի տաշտեր, պանիր քամելու խոշոր ձագարներ, խողովակներ և այլն: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր մետաղի ձուլման ժամանակ. պատրաստվում էին տարբեր ձուլակաղապարներ և գործիքներ:

Քարից պատրաստում էին տարբեր քանդակներ: Դրանց թվին են պատկանում տեղական քանդակագործների՝ տուֆից պատրաստած քարե արձանները:

Առավել հետաքրքիր են կնիքները, որոնք ունեն հարուստ պատկերագրություն՝ թագավորներ ու քրմեր, կենաց ծառեր, սայլեր ու մարտակառքեր, պալատական տեսարաններ, առյուծներ և այլն: Ոչ պակաս տարածում ունեն տարբեր ձևերի և չափերի քարե ուլունքները, որոնց գերակշռող մասը գերազանց հղկված է:

Փայտամշակումը և ոսկորի փորագրման արվեստը նույնպես զարգացում են ապրել:

Որմնանկարներ Էրեբունի հնավայրից, Ք. ա. VIII դ.

Որմնանկարչություն: Այս շրջանի որմնանկարչությանը բնորոշ են ինչպես կրոնական, այնպես էլ աշխարհիկ բնույթի պատկերները: Դրանք զարդարել են տաճարների, պալատների և այլ շինությունների պատերը:

Որմնանկարչությունը հիմնականում ներկայացված է *Կարմիր բլուրի*, *Ոսկեբլուրի (Երզնկայի մոտ)* և *Էրեբունու* նյութերով: Ինչպես ցույց են տալիս Էրեբունու որմնանկարների պահպանված մնացորդները, պալատի կենտրոնական

հատվածի բոլոր պատերի պատկերներն ունեցել են միասնական եզրագարդ՝ կազմված մի քանի շերտից: Իրանց եզրանախշերին վարդյակներ են՝ արմավենիներով, աստիճանավոր աշտարակներ, սրբազան ծառեր՝ նրանց սոսկանգնած աստվածությունների և այլ պատկերներով:

Այսպիսով՝ Վանի թագավորությունում արվեստը բարձր զարգացման էր հասել:

Հարցեր և առաջադրանքներ

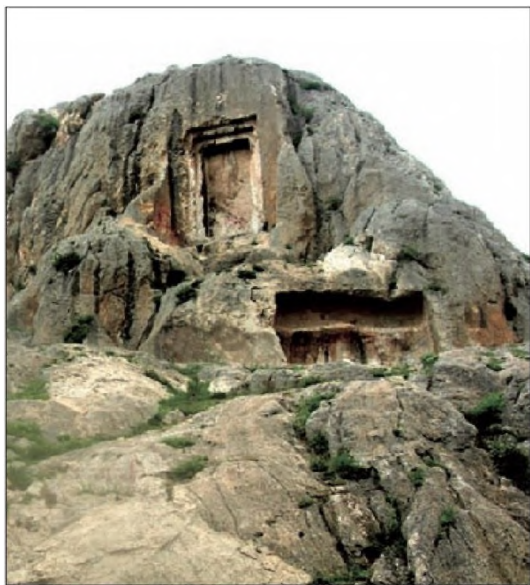
1. Ներկայացրե՞ք մշակույթի զարգացման պայմանները Վանի թագավորության շրջանում:
2. Ճարտարապետական ինչ կառուցվածք ունեին համահայկական առաջին թագավորության քաղաքները: Ինչ առանձնահատկություն ունեին ռազմաքաղաքական կենտրոնները:
3. Շինարարության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած: Փորձե՞ք նկարագրել Ուրարտուի որևէ քաղաք:
4. Այս շրջանում մետաղամշակման ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած: Ինչպիսի՞ն էր Վանի թագավորության բանակի զինվորների սպառազինությունը:
5. Խեցեգործության զարգացածության մասին ինչ վկայություններ են պահպանվել: Քարի ո՞ր տեսակներն են օգտագործել ուրարտացիները:
6. Ինչ բնույթ ունեւ որմնանկարչությունը: Որտե՞ղ և՛ հայտնաբերվել որմնանկարների նմուշներ:

§ 2. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պևրական կրոնը: Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կա երկու հիմնական աղբյուր՝ սեպագիր արձանագրությունները և պեղումներից հայտնաբերված պատկերազարդ հուշարձանները:

Սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկություններն սահմանափակ են. դրանցում նշվում են աստվածների անունները, թվարկվում են նրանց համար սահմանված գոհաբերությունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին:

Բուն կրոնական բնույթի տեքստեր, ինչպիսիք են առասպելները, աղոթքները, հմայությունները, գրեթե հայտնի չեն: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները:

Միհրի դուռը

Մեերի դռան արձանագրությունում թվարկված են Վանի թագավորության աստվածների անունները և նրանց մատուցվող գոհաբերությունները (ցուլեր, կովեր, ոչխարներ, այծեր, գենքեր, գինի և այլն): *Պիցարանը կազմված էր 35 աստվածներից և 35 դիցուհիներից*, այսինքն՝ դիցարանում արտահայտված էր մենամուսնական ընտանիքի գաղափարը: Աստվածները պատկերվում էին մարդու կերպարանքով, սակայն կարելի է հանդիպել նաև կենդանիներին ու թռչուններին բնորոշ առանձին բաղադրիչների:

Վանի թագավորության դիցարանում կենտրոնական տեղ է գրավում *Խալդի* աստվածը: Նա գերիշխող դիրք ուներ դիցարանում և համարվում էր Երկրի ու թագավորի հովանավոր աստվածը: Խալդին պատկերվում էր ռազմիկի կերպարանքով: Նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս և օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Խալդի աստծու կինը *Արուբանին* էր՝ դիցարանի գլխավոր աստվածուհին:

Թեյշերա և Շիվինի աստվածները առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և Խալդիի հետ կազմում են աստվածների գերագույն եռյակը:

Վանի արքայի արշավանքն սկսվում էր հատուկ արարողությամբ: Արքան աղոթքով դիմում էր Խալդիին և մյուս աստվածություններին՝ բարձրաձայն հայտարարելով արշավանքի ուղղությունը և նպատակը, խնդրում էր նրանցից հովանավորություն՝ գործն իր հաղթական ավարտին հասցնելու համար:

Արշավանքից հետո բանակը վերադառնում էր Տուշպա: Արքան Խալդի աստծո տաճարում (նրան ձոնված կոթողի կամ որմնախորշի առջև) բարձրաձայն զեկուցում էր արշավանքի արդյունքների մասին և հաղթանակը նվիրում Խալդիին: Արքայի խոսքը արձանագրվում էր քարի վրա:

Ծեսերը և տոնակատարությունները: Վանի թագավորության ծեսերի կարգի ու անցկացման ժամանակի մասին տվյալներ կան *Մհերի դուան* արձանագրությունում: Այնտեղ հիշատակված են տարվա ընթացքում կատարվելիք երեք տոնակատարությունները՝ կապված այգեգործական աշխատանքների համապատասխան փուլերի հետ: Առաջին տոնը անցկացվում էր խաղողուտի էտումից հետո: Խաղողի որթի էտումը Հայաստանում սկսվում է մարտ ամսվա վերջին տասնօրյակին և ավարտվում՝ ապրիլի առաջին կեսին:

Այս ժամանակ Հայաստանում նշվում էր Բարեկենդանի տոնը (տոնվում էր մարտ ամսին, տևում էր 1-2 շաբաթ)՝ կապված Նոր տարվա գալստյան հետ:

«Արևի (Շիվիհի) ամսին» գոհեր էին մատուցվում պետության բոլոր աստվածություններին ու «սրբություններին»: Վանի թագավորության «Արևի ամիսը» համապատասխանել է մարտին: Այս առումով ուշագրավ է, որ Բուն հայոց տոմարում ևս մարտ ամիսը ձոնված էր արևին և կոչվում էր Արեգ («Արևի ամիս»):

Ժամանակի պատկերացումների համաձայն՝ մարդու մահվանից հետո նրա հոգին շարունակում է գոյատևել՝ տեղափոխվելով այս աշխարհից մյուսը: Այդ մասին է վկայում «Հոգիներ տեղափոխող աստծո» պաշտամունքի գոյությունը պետության դիցարանում:

*Արուստանի աստվածուհի.
բրոնզ, Բ. ա. VIII-VII դդ.*

Ուրարտուում կար ժայռափոր դամբարաններում մահացածին թաղելու սովորույթը: Նման գերեզմաններում, որոնք կազմված էին մի քանի սրահներից, դրվել են արքաների ու ազնվականների աճյունները՝ իրենց հագուստով, գենքով, զարդերով ու կատարված գոհաբերություններով: Ժայռափոր դամբարաններ են Վանա ժայռին փորված կառույցները:

Կնիքների վրա կան կենաց ծառի պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները պատկերող փորագրություններ: Հետաքրքիր է, որ այդ արարողություններին մասնակցել է նաև արքան՝ առյուծի ուղեկցությամբ: Ինչպես ենթադրվում է, առյուծը պահվել է տաճարներում՝ որպես սրբազան կենդանի:

Գրային համակարգերը: Վանի թագավորության շրջանում օգտագործ-

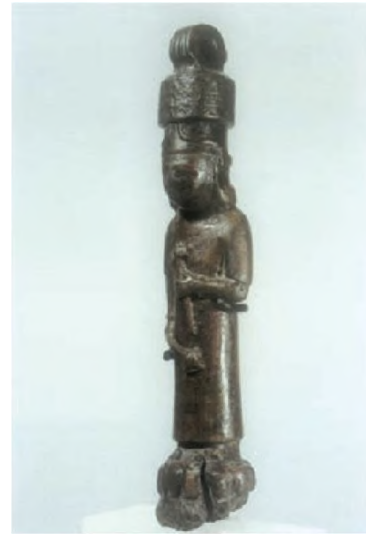
ված գրային համակարգերից ստույգ հայտնի են **սեպագիրը և մեհենագիրը**:

Սեպագրի լեզվի («ուրարտերենի» կամ «բիայներենի») ուսումնասիրության համար հիմնական նյութ են ծառայում տեղական արձանագրությունները: Լրացուցիչ տեղեկություններ կարելի է քաղել ասորեստանյան աղբյուրներից, որտեղ զգալի թվով հատուկ անուններ են հիշատակված: Որոշակիորեն օգնում են խուռիերենի տվյալները:

Վանի թագավորության շրջանից պահպանվել են ավելի քան 1000 սեպագիր արձանագրություններ, որոնք գրված են քարի, մետաղյա իրերի ու կավե օալիկների վրա և ձախից աջ՝ առանց բառանջատման: Սեպագիր արձանագրությունները միատիպ են և մեծ մասամբ հաղորդում են թագավորների ձեռնարկած արշավանքների, շինարարական աշխատանքների, ձոնման ծեսերի մասին:

Թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը Ք. ա. IX դ. ընդօրինակվել է Ասորեստանից: Ընդ որում՝ փոխ են առնվել ոչ բոլոր նշանները, իսկ վերցվածն էլ պարզեցվել է: Մեզ հասած հնագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ք. ա. IX դ. 30-ական թվականներով և պատկանում են Սարգուրի I-ի կառավարման ժամանակահատվածին: Իրանք կազմված են ասուրերենով: Սակայն արդեն հաջորդ թագավորը՝ Իշպուիին, և նրա ժառանգներն իրենց վիմագիր հաղորդումները կատարում էին տեղական լեզվով:

Առանձին սեպագիր նշաններով արտահայտվել են ձայնավորները, երկձայն և եռաձայն վանկերը: Գաղափարագրերն արտահայտել են ամբողջական բառեր ու հասկացություններ: Իրանց մի տարատե-

*Թեյշերա ասործու
բրոնզե արձանիկ, Ք. ա. VIII–VII դդ.*

սակն են սահմանիչները (դետերմինատիվներ), որոնց շնորհիվ տարբերակվում են հատուկ անունները: Օրինակ՝ ճշգրտորեն նշվում է՝ «ժողովուրդ», թե «երկիր» է ենթադրվում որոշակի անվան ներքո:

Օտար միջավայրից փոխառված լինելու հետևանքով Վանի թագավորության սեպագիր դպրությունը ճշտորեն չի հաղորդել տեղական լեզվի հնչյունական համակարգը: Ուստի դժվար է որոշել, թե իր ժամանակին ինչպես են արտասանել սեպագիր արձանագրություններում եղած բառերը, ինչը և զգալիորեն դժվարացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը:

Հայտնի են բառապաշարային բնույթի բազմաթիվ ընդհանրություններ և նույնություններ արդի հայերենի հետ (Տուշպա — Տոսպ, Աբիլիանի — Աբեղեանք, Ջարախա — Ջավախք, Ծուլուկի — Ծղուկ, Ծուփա — Ծոփք և այլն):

Վանի թագավորության գրագիրները թողել են նաև **մեհենագրային** (հիերոգլիֆային) արձանագրություններ: Մեհե-

*Վանի թագավորության
սեպագիր
արձանագրություններ*

նագրային համակարգն ունի բնիկ տեղական ծագում և սերում է Հայաստանի նախնադարյան ժայռապատկերներից: Այն բաղկացած է շուրջ երեք հարյուր նշաններից, որոնք գրվել են աջից ձախ, հորիզոնական գրության դեպքում՝ վերից վար՝ առանց բառանջատման: Մեզ են հասել ավելի քան 1500 մեհենագրային արձանագրություններ և մենանշաններ: Վերժանության առաջին արդյունքների հիման վրա կարելի է պնդել, որ մեհենագրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:

Գիրը նպաստեց գիտելիքների զար-

գացմանը: Հատկապես շինարարության մեջ կիրառվող բարդ ու ճշգրիտ հաշվարկներն ու չափումները խթանեցին ամրոցների, բերդերի, ջրանցքների, քաղաքների կառուցմանը: Վիճակագրական, երկրաչափական, աստղագիտական հաշվարկները լայն տարածում ունեին Վանի թագավորության տնտեսության մեջ:

Համահայկական առաջին թագավորության հզոր և կապարյալ մշակույթն իր բազմաբնույթ ազդեցությունն է փարածել Հայաստանից դուրս՝ հասնելով Իրան, Կովկաս, Հունաստան և այլ երկրներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ հիմնական աղբյուրներից են ձևավորվել Վանի թագավորության կրոնի մասին մեր պատկերացումները: Ո՞ր աստվածներն են կազմում Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր եռյակը:
2. Վանի թագավորության ռ՞ր ծեսերի մասին կան տեղեկություններ: Նկարագրե՞ք դրանք:
3. Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորությունում կիրառված գրային համակարգերը: Քանի՞ սեպագիր և քանի՞ մեհենագիր արձանագրություն է պահպանվել Վանի թագավորության դարաշրջանից:
4. Ո՞ր գիտություններն էին զարգացած Վանի թագավորությունում: Ինչ ազդեցություն է ունեցել համահայկական առաջին թագավորության մշակույթը այլ երկրների վրա:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական զարգացման մի նոր շրջափուլ են կազմում Ք. ա. VI–III դարերը:

Հայկազուն-երվանդունիների արքայատոհմի իշխանության ժամանակաշրջանի բնակավայրերի ճարտարապետության մասին տեղեկություններ ենք ստանում Արմավիրի, Վանի, Էրեբունի-Երևանի, Սամոսատի, Արշամաշատի, Երվանդաշատի, Բագարանի և այլ հնավայրերի ուսումնասիրության շնորհիվ:

Արմավիրը Արարատյան դաշտի արևմտյան մասում է՝ Արաքսի ձախափին, ձգվում է հրաբխային ծագում ունեցող մի շարք բլուրների վրա: Դրանցից ամենաբարձրը՝ Արմավիր բլուրը, ունի 76 մ բարձրություն և գագաթի 2 հա հարթ տարածություն: Բլուրը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից, որն ապացուցվում է թե՛ գրավոր աղբյուրներով, թե՛ հնագիտական պեղումներով:

Արմավիրը պարսպապատելով, կառուցապատելով պալատական, պաշտամունքային, աշխարհիկ և տնտեսական բազմապիսի շինություններով՝ Երվանդունիներն այն վերածել են վարչական, տնտեսական և պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնի: Իսկ Ք. ա. IV դարի վերջից այն դարձել է համահայկական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաքը:

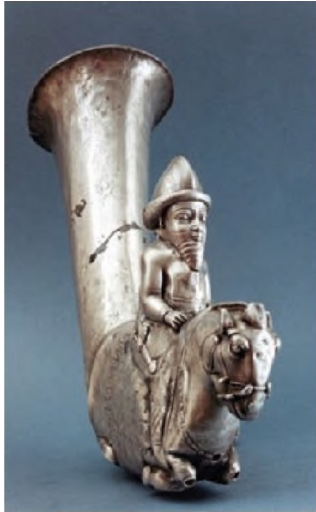
Գյուղական բնակավայրեր: Այս դարաշրջանի հայկական գյուղերի և մարդկանց բնակարանների պատկերավոր նկարագրությունը թողել է հույն գորավար և պատմիչ Քսենոփոնը, որը

*Մսկյա կրծքագարդ երվանդունյաց
Հայաստանից, Ք. ա. VI–V դդ.*

Ք. ա. 401 թ. անցել է Հայաստանով: Ի տարբերություն կենտրոնական շրջանների՝ Հարավային Հայաստանի տներն աշտարակավոր էին՝ պաշտպանական նպատակներով: Այլ էր նաև Հայաստանի կենտրոնի և հյուսիսի գյուղական բնակավայրերի համայնապատկերը: Այս շրջանների բնակավայրերը կիսագետնափոր էին և ունեին երկու մուտք: Մեկով իջնում էին մարդիկ, իսկ երկրորդը նախատեսված էր անասունների համար: Այդ տիպի տները հայկական ժողովրդական բնակարանի՝ գլխատան նախատիպն են:

Նյութական մշակույթ, առևտուր: Պատմաշրջանի նյութական մշակույթը բնութագրում են պեղումներից հայտնաբերված նյութերը: Խեցեգործությունը ներկայացված է սափորներով, անոթներով և ըմպանակներով: Դրանք իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանին հարակից ընդարձակ տարածաշրջանում և

Արծաթե պոչակ.
Էրեբունի,
Ք. ա. V-IV դդ.

կապող օղակ են վանի թագավորության ու հելլենիստական դարաշրջանի կավագործական արտադրանքի միջև:

Մևրադագործությունը ներկայացված է գինագործական արտադրանքով և հասարակական զարդերով: Հայաստանում գտնվել են նաև արծաթյա ամանեղենի բազմաթիվ նմուշներ, մասնավորապես՝ այս ժամանակաշրջանում լայն տարածում ստացած պոչակներ: Դրանք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, որոնք ստորին մասում կենդանակերպ են:

Արհեստագործական արտադրանքի նյութական ձևերը, որոնք հանդիպում են երկրով մեկ, թույլ են ապահովում խոսելու զարգացած առևտրական կապերի մասին: **Առևտրի վերելքի շնորհիվ երվանդական Հայաստանում զարգացել է նաև դրամական շրջանառությունը:**

Հայաստանի արևմտյան մասերն այդ դարերում ընդգրկված էին տարածաշրջանային առևտրի ոլորտը և ավանդական առևտրական ուղիներով կապված էին Միջագետքի ու փոքրասիական շուկաների հետ: Առևտրական կապերի լրացուցիչ վկայությունն է Հերոդոտոսի

հաղորդումը Հայաստանից գինի արտահանելու մասին:

Հայոց հին հավաքայիքները: Ինքնազույն ժամանակներում հայոց մեջ սկզբնավորվել ու տարածվել են երկնքի ու երկնային լուսատուների, լեռների, կրակի ու ջրի, մթնոլորտային երևույթների, կենդանիների ու թռչունների, ծառերի ու բույսերի մասին առասպելներ և ավանդազրույցներ: Դրանք դարեդար պատմվելով ու հարստացվելով՝ փոխանցվել են սերնդեսերունդ:

Հայոց լեռներն անձնավորվել են եղբայրների, Մասիսն ու Արագածը՝ բույրերի, Անդոկը, Մարութասարը, Մռավ լեռը՝ մարդակերպ հսկաների, Տավրոսն ու Զագրոսը՝ ցուլի և վիշապի կերպարներում:

Պահպանվել են ավանդազրույցներ՝ կապված տոտեմական հավատալիքների ու տոտեմական նախնիների պաշտամունքի հետ: Դրանց վերապրուկներն են հայոց մեջ Սանասարի և Բաղդասարի ջրային, Երվանդի և Երվազի ցլային, Արծրունիների արծվային սերման մասին առասպելական զրույցները:

Ընտանիքի խորհրդանիշ էր համարվում տան կրակարանը: Թոնիբը, ուր մշտավառ, անթեղված էր պահվում կրակը, ընտանիքի սրբավայրն էր. վերջինիս կողքին էին կատարվում ծիսարեսանեկան արարողությունները (կնունք, ամուսնություն): Առավել ուշ շրջանում կրակի պաշտամունքը մտնում է պաշտոնական կրոնական համակարգի մեջ, դառնում հայ հեթանոսական կրոնի կարևոր բաղադրիչ: Կրակի պաշտամունքի վերապրուկներից են Մեհեկան (արդի փետրվար) ամսի կեսերին Տրնդեգի ծիսական խարույկը վառելու և դրան առնչվող սրբազան արարողությունները:

Ջրի պաշտամունքի հետքերը պահպանվել են հրաշագործ ձկների մասին պատմվող առասպելական գրույցներում: Ջրակունքների կամ արհեստական ոռոգման առուների մոտ կանգնեցվել են ձկնակերպ «*Վիշապ*» քարակոթողներ: Ջրի հետ է կապվում բույսերի, հատկապես ծառերի, բուժիչ խոտերի ու ծաղիկների, ինչպես նաև հացաբույսերի պաշտամունքը:

Պաշտվող ծառերից է սոսին, որի սաղարթների տոսափյունից հնում Արմավիրի քրմերը գուշակություններ էին կատարում: Ծառերն ունեցել են իրենց հատուկ նվիրական օրը՝ Ծաղկագարդը (ժողովրդական լեզվում՝ Ծաղկագարդար), իսկ ջուրն ու ծաղիկները՝ իրենց տոնը՝ Համբարձումը (ժողովրդական լեզվում՝ Ծաղկամոր տոն): Այդ երկու

տոներն էլ հետագայում հարմարեցվեցին քրիստոնեական տոնացույցին:

Առասպելներ և վիպերգեր: Առասպելներն ու վիպերգերը արտացոլում են ժողովրդի աշխարհայացքը, պատկերացումները բնության և հասարակության մասին, դրանք հնագույն գրականության ուշագրավ տեսակներից են:

Հայկական ամենանշանավոր առասպելներից է **Հայկի և Բելի մասին գրույցը**: Այստեղ Հայկը հանդես է գալիս որպես ազատասեր ու ըմբոստ դյուցազուն-հսկա, որը մերժում է հնագանդվել բռնակալ Բելին և հեռանալով Բաբելոնից՝ հաստատվում է Հայքում: Ճակատամարտում սպանելով իր դեմ արշաված Բելին՝ Հայկը հաստատում է իր երկրի անկախությունը: Հայկի անունով երկիրը կոչվում է Հայք:

Հայկի և Բելի անկախամարտը. հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ Ջուլիանո Չաստո, 1885 թ.

Համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից կարելի է համարել *Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելը*: Այն այնպիսի լայն տարածում է ունեցել, որ նրա որոշ հատվածներ արտացոլվել են նաև անտիկ հեղինակների երկերում, մասնավորապես՝ նշանավոր փիլիսոփա Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատությունում: Մովսես Խորենացին ավանդել է նաև Արամի և Տորք Անգեղի մասին առասպելները:

Հայոց պատմության հնագույն դրվագները ներկայացված են հին հայկական ժողովրդական վիպերգերում: Հնագույններից է *Տիգրան Երվանդյանի* և *Աժդահակի վիպերգը*, որն առասպելախառն էիշողություն է հայերի ու մարերի փոխհարաբերությունների մասին:

Վիգարանը: Հայկական դիցարանը զարգացման, համակարգման, աստվածությունների պաշտամունքի կանոնարկման նոր աստիճան է թևակոխել համահայկական թագավորությունների ժամանակաշրջանում: Հնուց եկող ցեղային-տեղական և ընդհանուր հնդեվրոպական աստվածությունները շարունակում են գոյատևել ազգային ավանդության մեջ իբրև վիպական պատմական հերոսներ և ցեղային նախնիներ:

Հայոց հնագույն աստվածը *Հայկն* էր (Հայ(ա) աստծո որդի), որի պաշտամունքի արմատները հասնում են մինչև տոհմատիրական հասարակության ժամանակները: Նրա անունով է կոչվել Օրինի համաստեղությունը: Հայկը նախապես հանդես է եկել որպես հսկա որսորդ: Նա խորհրդանշել է հայ ժողովրդի պայքարն օտար բռնակալության դեմ՝ հանուն ազատության և անկախության:

Հայերի *Տորք* աստծո պաշտամունքը

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ».
հեղինակ՝ Վարդգես Մուրենյանց

տարածված է եղել նաև փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների շրջանում: Խեթական թագավորությունում նա հայտնի էր Տարքու անունով և կարևոր տեղ էր զբաղեցնում դիցարանում:

Արան հայերի հնագույն աստվածներից է: Նախապես նրա պաշտամունքը կապված է եղել երկրագործության, ցանքի և զարնան աճող բուսականության հետ: Մեռնող ու հարություն առնող աստվածների պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Հին Արևելքում:

Հայոց դիցարանի մի շարք աստվածությունների պաշտամունքը, որ սկզբնավորվել էր հնագույն շրջանում, Հայաստանում տարածում է ստանում

հաջորդ՝ հեղինակի փուլում: Դրանցից են Արամազդը, Անահիտը, Միհրը, Տիրը և ուրիշ աստվածներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ երվանդունիների կառավարման շրջանում: Որտեղ են հայտնաբերվել այդ ժամանակի բնակավայրեր: Որտեղ է գտնվել Արմավիր քաղաքը:
2. Ք. ա. VI–III դարերի նյութական մշակույթի ինչ նմուշներ են հայտնաբերվել: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի առևտրական կապերի մասին ինչ վկայություններ կան:
3. Ինչ տոներ են եղել՝ նվիրված ծառերին, ջրին և ծաղիկներին: Քրիստոնեական դր տոներին են դրանք հարմարեցված:
4. Ինչ են իրենցից ներկայացնում առասպելները և հին հայկական ժողովրդական վիպերգերը:
5. Ներկայացրեք հայոց հին դիցարանը: Վերհիշե՛ք, թե հայոց դիցարանի աստվածներն ինչ համարժեքներ ունեն այլ ժողովուրդների դիցարաններում:

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայկական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Հայկական լեռնաշխարհն իրավամբ համարում են համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը: Հայաստանը, պայմանավորված իր աշխարհագրական դիրքով, խաչմերուկ և կապող օղակ է եղել Արևելքի ու Արևմուտքի միջև: *Արդյունքում՝ հայ մշակույթը մշտապես փոխազդել է այլոց մշակույթների հետ՝ պահպանելով իր ինքնատիպությունը և եզակիությունը:*

Հայկական մշակույթին միշտ բնորոշ է եղել արտաքին աշխարհի և նորամու-

ծությունների նկատմամբ բաց լինելը: Ընդ որում՝ ներմուծված երևույթը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո իր արժանի տեղն է գրավել ազգային մշակույթի ավանդական արժեքների կողքին:

Փոխազդման երևույթին ականատես ենք լինում Վանի թագավորության շրջանում, ավելի շատ՝ Ք. ա. III դարից, երբ Հայաստանում սկսվում է հեղինակության ժամանակաշրջանը: Այն տևել է վեց դար՝ մինչև քրիստոնեության պետականացումը:

Հեղինակության ժամանակաշրջանում և դրանից հետո հայկական մշակույթի

պատմության մեջ տեղի ունեցավ շրջադարձ դեպի *արևմուտք*՝ ի տարբերություն նախորդ (ներառյալ Երվանդունյաց) դարաշրջանների, երբ հայկական մշակութային աշխարհը զարգանում էր՝ կապված *արևելյան միջավայրի* հետ: Ընդ որում, եթե հելլենիզմի դարաշրջանում հայոց ազգային մշակույթն առնչվում էր հունահռոմեական աշխարհի հետ, ապա IV-V դարերից սկսած՝ հայկական քրիստոնեական մշակույթն ավելի հաղորդակից դարձավ *միջերկրածովյան քրիստոնեական աշխարհի մշակույթին*: Հետագայում *արևմտյան (Լվրոպական)* քաղաքակրթության հետ շփումներն ավելի խորացան, և պատահական չէ, որ հայերին երբեմն կոչում էին *«Ասիայի Լվրոպացիներ»...*

Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվել կարողանալու դրական հատկանիշը երբեք չլքեց մեր ժողովրդին: Անգամ հայոց թագավորության անկումից դարեր անց, երբ շատ հայեր օտար երկրներում հաստատված գաղթավայրերում զբաղվում էին վաճառականությամբ, գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր *Էմանուիլ Կանտը* հայերին բնորոշում է այսպես. *«Հայերի մեջ իշխում է մի յուրաքանչյուր անկողնական ոգի, այն է՝ նրանք զբաղվում են փոխանակությամբ՝ ճամփորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Կորսոյի հրվանդանը Գվինեական ծովափին: Դա ցույց է փայլա այս բանական և աշխատասեր ժողովրդի յուրահայտի ծագումը, ժողովուրդ, որն անցնում է համարյա ամբողջ Հին աշխարհով՝ հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք, և կարողանում է ջերմ ընդունելության արժանանալ բոլոր ժողովուրդների կողմից, ում մոտ որ լինում է»:*

*Արամազդ գերագույն տարծո արձանի գլուխը
Նևմրոթի սրբավայրում*

Այսպիսով՝ հայ մշակույթը, որն անցել է հազարամյակների ճանապարհ, բացառիկ դերակատարում է ունեցել մեր ժողովրդի կյանքում՝ ծառայելով և՛ որպես ազգապահպանման, և՛ որպես շրջակա աշխարհի հետ հաղորդակցման միջոց:

Հելլենիստական դարաշրջանը և Հայաստանը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի (հունականության) դարաշրջանը: Առաջավոր Ասիայի երկրներում առանձին-առանձին ծաղկման հասած հարուստ մշակույթները սերտաճեցին և միաձուլվեցին հունական դասական մշակույթի

*Վահագն տարծոտ արձանի գլուխը
Նեմրոսի արքավայրում*

հետ, ինչի արդյունքում ստեղծվեց նոր մշակույթ, որն ընդունված է կոչել հելլենիստական: Երկու մշակութային շերտերի համաձուլվածք լինելով էլ պայմանավորված է տարբեր երկրների հելլենիստական մշակույթների տարբերությունը:

Հայկական հելլենիզմի պատմությունն ընդունված է բաժանել երկու փուլի: **Առաջինը** կոչվում է «*րուն հելլենիստական*» ժամանակաշրջան, որում հատկապես նշանակալի դեր խաղացին Արտաշեսյան արքաների ձեռնարկումները: **Երկրորդ** փուլն ընդգրկում է մեր թվարկության I-III դդ. և ընդունված է համարել «*ուշ հելլենիզմի*» ժամանակաշրջան:

Հելլենիստական շրջանում Հայաս-

տանում ակնառու է մշակույթի երկու հիմնական շերտ: Առաջինն ավանդական, տեղական մշակութային շերտն էր, որը տարածված էր ժողովրդի, հատկապես գյուղական բնակչության մեջ: Երկրորդը հելլենիստական շերտն էր, որի կրողները գլխավորապես վերին խավերի և քաղաքային ազատ բնակչության ներկայացուցիչներն էին:

Թե հելլենիստական մշակույթը և թե հունարենը Հայաստանում տարածում գտան գերազանցապես արքունիքում և ավագանու շրջանում: Հասարակ ժողովրդի մեջ այն գրեթե տարածում չունեցավ: Հելլենիզմի դարաշրջանը հարստացրեց մեր ազգային մշակույթը:

Հայոց դիցաշխարհը և կրոնական պատկերացումները: Ինչպես Վանի թագավորության օրոք, քրիստոնեության՝ պետական կրոն հռչակման նախօրյակին ևս հայկական դիցարանը ղեկավարում էր աստվածների գերագույն եռյակը, սակայն այլ կազմով՝ հայր Արամազդը, մայր դիցուհի Անահիտը և քաջն Վահագնը: Աստվածային գերագույն եռյակի պաշտամունքը բնիկ հնդեվրոպական երևույթ է և հայոց մեջ ունի վաղնջական ակունքներ:

Դիցարանի գլուխ կանգնած աստվածների հայր **Արամազդը** երկրի և երկնքի արարիչն էր, մարդկանց բարօրություն, լիություն և արիություն շնորհողը: Արամազդի պաշտամունքին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ կային ամբողջ Հայաստանում: Նրա **պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Գարանադայի գավառի Անի ամրոցում էր:** Սատենագրական տեղեկություններից հայտնի է, որ այստեղ էին հուղարկավորվում հայոց արքաները:

Անահիտ աստվածուհու գրուխը. Ք. ա. II-I դդ.,
Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան

Անահիտը հայոց դիցարանում մայր դիցուհին էր: Նա մայրության, պողաբերության ու արգասավորության աստվածուհին էր, «մեր ազգի փառքն ու կենսատուն»: Նրան մեծարում էին «*Ոսկեմայր*» ախաղոսով: *Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառի Երիզա (Երզնկա) ավանն էր*: Եկեղյաց գավառը Անահիտ դիցամոր պաշտամունքի շնորհիվ կոչվում էր նաև «Անահտական»: Կային բազմաթիվ այլ կենտրոններ ևս, հատկապես նշանավոր էր Արտաշատի Անահտական տաճարը:

Հին հայոց մեջ առավել սիրված աստվածներից էր **Վահագնը**՝ ռազմի, քաջության և անպրոպի աստվածը: **Վահագնի գլխավոր մեհյանը Տուրուբերան (Տարնո աշխարհ) նահանգում էր՝ Սշտիշարում**: Մովսես Խորենացու գրառման շնորհիվ մեզ է հասել Վահագնի ծննդյան օրհներգը, որ ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից է.

*Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի,
Երկն ի ծովուն ունէր*

և զկարմրիկն եղեգնիկ.

*Ընդ եղեգան փող ծովն երանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց երանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ
պապանեկիկ.*

Նա հուր հեր ունէր,

Ապա թէ բոց ունէր մորուս,

Եւ աշկունքն էին արեգակունք:

Գլխավոր աստվածություններից էր **Աստղիկը**՝ երկնային լույսի, սիրո և գեղեցկության դիցուհին, որին էլ նվիրված է Վարդավառի տոնը: Համարվել է Վահագնի կինը կամ սիրուհին, և Աշտիշատում գտնվող նրա մեհյանը կոչվում էր «Սենյակ Վահագնի»: Ըստ ավանդության՝ Աստղիկ դիցուհին սիրում էր լողալ Մեղրագետտում, իսկ հայոց քաջերը բարձրանում էին լեռները՝ հիանալու նրա գեղեցկությանը: Նրանց աչքերից ծածկվելու համար Աստղիկը լեռները պատում էր սշուշով, և այդ պատճառով էլ տարածքը կոչվեց *Մուշ* և *Մշո դաշտ*:

Սիրված դիցուհի էր **Նանեն**՝ ընտանիքի հովանավորը: Վաղ ժամանակներում եղել է նաև ռազմի դիցուհի: Նրա *պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում էր*:

Հայոց մեջ մշտապես սիրելի աստվածներից էր **Արեգ-Միհրը**՝ արևի, լույսի, կրակի և արդարության աստվածը: Ըստ հայոց հին հավատքի՝ Արեգակի սրտում ապրում էին 365 սրբեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարվա մեկ օրը արդարությունն էր պահպանում Երկրի վրա: Այդ սրբերը վկայակոչվում էին չարը խափանելու նպատակով: Ավանդության

Աստղիկ աստվածուհի.
Արտաշատ, Ք. ա. II-I դդ.

համաձայն՝ Արեգակը մշտամանուկ է, որն ամեն երեկո սուզվում և ամեն առավոտ դուրս է գալիս Վանա լճից, որի

կապույտ ջրերի խորքում էր նրա ոսկյա ննջարանը: **Արևի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը եղել է Բարձր Հայքի Գերջան գավառի Բագառիճ ավանում:** Արևի պաշտամունքի վայրեր կային գրեթե բոլոր գավառներում:

Տիրը դպրության աստվածն էր: Նա համարվել է Արամագոյի քարտուղարը, գրի ու գրականության, արվեստի և գիտության հովանավոր աստվածը: Պաշտամունքի **գլխավոր կենտրոնը Վաղարշապատից Արտաշատ փանող ճանապարհին էր՝ Երագամոյն կոչված վայրում:**

Հայերն աշխարհի հազվագյուտ ժողովուրդներից են, որ երկրպագել են հյուրընկալության հատուկ աստծո՝ **Վանափորին:** Հյուրընկալության հազարամյակների ավանդույթն այսօր էլ խիստ կենսունակ է հայոց մեջ:

Հայոց կրոնական պատկերացումներում տեղ են գտել նաև կրտսեր այլ աստվածություններ ու ոգիներ:

Շեյնեիզմի դարաշրջանում հայկական աստվածությունները համադրվել են հունականների հետ (Արամագո — Ջես, Անահիտ — Արտեմիս, Վահագն — Հերակլես, Աստղիկ — Ափրոդիտե, Արեգ — Միիր — Հելիոս, Տիր — Ապոլոն և այլն): Սակայն ժողովրդական աստվածությունների ոճ անունները, ոճ էլ պաշտամունքը չարմատավորվեցին հայ ժողովրդի մեջ և շուտով մոռացվեցին:

Հայաստանում տարածում չի ունեցել նաև պարսից կրոնը՝ **զրադաշտականությունը:** Վերջինս դուալիստական (երկմիասնական) կրոն էր, այսինքն՝ այս կրոնի հետևորդները հավատում էին, որ գոյություն ունեն համագոր երկու գերագույն աստվածներ՝ չար և բարի: Հայերը

երբեք չեն ունեցել չար աստված: Հայոց դիցամտածողության մեջ չար ուժերը ոգիների մակարդակից վեր չեն դասվել:

Պեռևս վաղնջական ժամանակներում ձևավորված կրոնական վաղագույն ըմբռնումները՝ բնապաշտությունը, ոգեպաշտությունը, հմայական մոգությունը, շարունակում էին գոյատևել նաև այս դարաշրջանում:

Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի ուսումնասիրության առումով մեծ արժեք ունի հայկական տոմարը: Հայոց աստվածների և նշանավոր սրբավայրերի անուններով են կոչվել հայոց օրանուններից շատերը:

Ի մի բերելով հայոց հին հավատքի մասին մեր գիտելիքները՝ կարելի է առանձնացնել դրա բնորոշ գծերը.

- ա) Հայոց դիցարաններին միշտ բնորոշ է եղել միակենտրոնությունը՝ Արարիչ գերագույն աստծո գլխավորությամբ:

բ) Հայոց դիցարանը բաղկացած էր ազգակից աստվածներից (ինչպես հունական Օլիմպոսը), այսինքն՝ դիցարանը ներկայանում էր իբրև աստվածային ընտանիք, ինչով ընդգծվում էր ընտանիքի դերը երկրի ու ժողովրդի կյանքում:

գ) Հայոց դիցարանները ղեկավարվում էին գերագույն եռյակի կողմից. դա հայ իրականության մեջ հեշտացրեց քրիստոնեության ընկալումը, քանի որ հին աստվածների գերագույն եռյակը քրիստոնեության մեջ փոխարինվեց Սուրբ Երրորդությամբ:

դ) Մեր հին հավատքում չկային չար կամ չարագործ աստվածներ. չար ուժերը ոգիների մակարդակից բարձր չեն ընկալվել:

ե) Մեծարվել են լույսը, ընտանիքը, գիտությունները, արվեստներն ու ամենայն բարին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է հայկական մշակույթի՝ արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվելու գլխավոր առանձնահատկությունը: Ինչո՞ւ են հայերին երբեմն անվանում «Ասիայի եվրոպացիներ»: Ինչպե՞ս է բնութագրել հայերին Է. Կանտը:
2. Ե՞րբ է սկզբնավորվել հելլենիզմը: Ինչո՞վ է պայմանավորված տարբեր երկրների հելլենիստական մշակույթների տարբերությունը: Ի՞նչ փուլերի է բաժանվում հայկական հելլենիզմը:
3. Ո՞վ էր գլխավորում հայոց դիցարանը, որտե՞ղ էր նրա պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Ո՞րն է եղել Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Վահագնին նվիրված ի՞նչ ստեղծագործություն է պահպանվել: Ի՞նչ ավանդազրույց է պահպանվել Աստղիկ դիցուհու մասին: Նշե՛ք հայոց դիցարանի մյուս աստվածներին և նրանց պաշտամունքային կենտրոնները:
4. Հելլենիստական շրջանում կրոնական ի՞նչ ըմբռնումներ էին պահպանվել նախորդ շրջանից: Չար ուժերի նկատմամբ ի՞նչ վերաբերմունք են ունեցել հայերը:

§ 2. ԳԻՐԸ, ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ

Հայ հին դպրությունը: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերվել են մեծ թվով արձանագրություններ: Այդ շրջանում Հայաստանում առկա գրավոր մշակութի մասին պահպանվել են նաև մատենագրական տեղեկություններ: Դրանք վկայում են, որ Հայաստանում հայալեզու մեհենագրությանը զուգահեռ կիրառվել են նաև օտար ծագում ունեցող այբուբեններ, որոնք ներմուծվել էին մեր նախնիների կողմից:

Ք. ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության ընդունումն ընկած ժամանակամիջոցում պետական գրագրության մեջ օգտագործվել են օտար այբուբեններ, իսկ հայալեզու մեհենագրերի կիրառությունը սահմանափակվել է հիմնականում մեյաններում: Դրա պատճառն այն է, որ մեհենագրային համակարգը բաղկացած էր շուրջ 300 նշաններից և չվերածվեց այբուբենի, մինչդեռ օտար ծագում ունեցող այբուբենները բաղկացած էին 22 (արամեական, պահլավական, ասորական) կամ 24 (հունական) տառերից և ավելի գործնական էին ամենօրյա կիրառության համար:

Քրիստոնեության ընդունումից առաջ հայալեզու նշանագրերի կիրառության մասին է վկայում հույն պատմիչ Փիլոստրատոսը (II–III դդ.), ըստ որի՝ հայոց Արշակ I արքայի օրոք (34–35 թթ.) կիրառվել է հայալեզու և հայագիր դպրություն:

Մեկ այլ հույն մատենագիր՝ Հիպոկլիսիսը, 234–235 թթ. հայերին հիշատա-

Ճայռապարկեր՝ ասորային քարտեզ Մևարից

կում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում:

Նույնպիսի վկայություններ են պահպանվել *Ագաթանգեղոսի* «Պատմութիւն Հայոց»-ի էջերում, որոնցից տեղեկանում ենք հայալեզու նշանագրության գոյության մասին: Նա հաղորդում է նաև բացառիկ կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում պաշտվել է դպրության հատուկ աստված Տիրը: Հասկանալի է, որ սեփական գիր ու դպրություն չունեցող ժողովուրդը չէր կարող պաշտել դպրության աստծո:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ II–III դարերում *Դարանադրաց Անի ամրոցում գոյություն է ունեցել մեհենական պատմագրության արխիվ*, որից ասորի մատենագիր *Բարդաճանը* թարգմանություններ է կատարել ասորերեն ու հունարեն (նշանակում է՝ դրանք գրված էին հայերեն):

Գևորգ Ասորին, որն ասորական մատենագրության ակնառու դեմքերից է, գրում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը «տղայության հասակում» Հայաստանում սովորել է հայոց գիրն ու լեզուն:

Քրիստոնեության հռչակումով պետական կրոն արգելվեց նախորդ կրոնի հետ հայկական մեհենագրության գործածությունը:

Ք. ա. III դարից սկսած՝ Հայաստանում կիրառվում է հունարենը՝ իր այբուբենով: Հունարեն արձանագրություններից կարևոր են հատկապես Արմավիրից հայտնաբերված յոթ հատվածները, որոնցում առկա են ողբերգությունների դրվագներ:

Տիգրան II Մեծի օրոք ստեղծված արձանագրություններից երկուսը հասել են XIX դար, սակայն անհետացել են թուրքական կառավարության «ջանքերով»:

Տրդատ I-ից մեզ են հասել Գառնիի և Ապարանի հունարեն արձանագրությունները, որոնցից առաջինի մասին արդեն խոսվել է: Երկրորդն արձանագրված թագավորական պարգևագիր է, որով Մեծ Հայքի արքան Գնթունյաց տոհմին է շնորհում Նիգ գավառը (ներկայիս Ապարանի շրջանի տարածքը):

Ամենայն հավանականությամբ Տրդատ III-ի կառավարման մինչքրիստոնեական շրջանում է գրվել Տիգրանակերտի հունարեն մեծ արձանագրությունը: Հունարեն մակագրություններ կան նաև հայոց արքայական դրամների մեծ մասի վրա, որոնք թվագրվում են Ք. ա. III-I դարերով:

Հայաստանից հայտնաբերված **արամեական այբուբենով** (22 տառ, ափից ձախ գրությամբ) արձանագրությունները թվագրվում են Ք. ա. II-ից մինչև

Մեհենագիր և սևպագիր արձանագրություններով կավե սալիկներ Վանի թագավորությունից

Ք. հ. II դարերով: Սևանա լճի ավազանից, Միսիանի, Սպիտակի և Դիլիջանի շրջաններից հայտնաբերվել են շուրջ երկու տասնյակ արամեատառ քարագիր կոթողներ, որոնք ընդունված է համարել սահմանաքարեր: Արամեատառ գրություններ են պահպանվել նաև արձաթե ու լագուրիտե թասերի, կնքադրոշմների և դրամների վրա:

Քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, հոգևոր քարոզչության և ուսման ասպարեզներում Տրդատ III-ի հրամանով կիրառվել են **հունարենն ու ասորերենը:**

Մեհենագիր գրություններով բրոնզե թիթեղ Վանի շրջանից

Հափված Խորհոռոյան փարսկգրութունից

387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արևելյան Հայաստանում արքունի գրագրության մեջ գործածվել է *միջին փարսկերենը (պահլավերենը)*:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հնավայրերից գտնված օտար գրավոր հուշարձանների մեջ մեծ թիվ են կազմում *լսարհներեն արձանագրությունները*, որոնք թողել են հռոմեացիները:

Հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված գրավոր մշակույթը չէր կարող անհետևանք կորչել, և մաշտոցյան դպրության կատարելությունը պայմանավորված էր նաև նախամաշտոցյան շրջանում արմատավորված գրային մտածողությամբ: Հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ և օտարազգի հայագետներ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը բնորոշել են որպես «թարգմանությունների

թագուի», ինչն անհնարին էր առանց երկարատև գրավոր մշակույթի առկայության: Հայտնի է նաև, որ բանավոր լեզվի, ասենք՝ բարբառի բառապաշարը սովորաբար չի անցնում 7-8 հազարից, իսկ գրավոր լեզվի բառապաշարը մի քանի, երբեմն մի քանի տասնյակ անգամ ավելի է լինում: Գրաբարում ավանդված բառապաշարն անցնում է 60 հազարից: Այսինքն՝ գրաբարի բառապաշարը ևս վկայում է հոգուտ հայերենի՝ նախամաշտոցյան շրջանում երկարատև գրավոր մշակման ենթարկված լինելու:

Նախամաշտոցյան հնչյունական գրի գոյության մասին վկայում են մեր միջնադարյան պատմիչները (Կորյուն, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և ուրիշներ): Մեսրոպ Մաշտոցը նախքան նոր գրեր ստեղծելը խորհում էր, որ կարելի է գործածել հայոց լեզվի մոռացված նշանագրերը: Հայոց Վռամշապուհ արքային հայտնի է դառնում, որ նախամաշտոցյան հայոց նշանագրերի այբուբենը պահպանվել է Ասորիքում, ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ: Այդ պատճառով էլ մեր ժամանակներում նախամաշտոցյան այդ այբուբենին պայմանականորեն տրվեց «*դանիելյան նշանագրեր*» անվանումը:

Պարմագրությունը և գրակա նությունը: Օտար աղբյուրների տեղեկություններից գիտենք, որ Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն ունեցել են արքունի գրագրություն, հետևաբար նաև արքայական գրագրության արխիվներ: Մեզ հասած պատմագիտական արժեք ներկայացնող առաջին արձանագրությունները Հայաստանում Վանի թագավորության դարաշրջանից են, որոնցից ամենախոշոր-

ներն են Արգիշտի I-ի ու Սարգուրի II-ի գործունեության մասին պատմող Խորխոռայան և Սարգուրյան տարեգրությունները:

Մեզ են հասել մի շարք տեղեկություններ հետուրարտական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած մեհենական պատմագրության արխիվների մասին: Դրանցից կարևորագույնը գերագույն աստված Արամազդի պատանուների գլխավոր կենտրոն Դարանայաց Անիի մեհենական արխիվն է, որից հունարեն և ասորերեն թարգմանություններ է կատարել *II-III դդ. ասորի մարենագիր Բարդաձանը*: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ՝ մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել *Օղյունայ քրմի, Մար Աբաս Կարինայի* և այլոց երկերում: Իսկ Արտաշեսի որդի Վրույրին Պատմահայրը հիշատակում է իբրև «այր իմաստուն և բանաստեղծ»:

Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին հայոց արքունիքում աշխատություն է գրել *Մեթրոդորոս Ալեքսանդրին*: Տիգրան Մեծի կյանքին է նվիրված եղել նաև *Ամֆիկրասրես Աթենացու «Մեծ մարդկանց մասին»* վերնագրով աշխատության մի ամբողջ գլուխ: Դեբախտաբար, այս երկու աշխատություններն էլ մեզ չեն հասել:

Արտավազդ II-ը հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք տարածում են գտել նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է չորս մասից բաղկացած Հայկազունների պատմության մասին:

Տոմարը և օրացույցը: Վաղագույն տիեզերագիտական գիտելիքները Հայ-

Տիգրանակերպի հունարեն արձանագրության հարվածներ

կական լեռնաշխարհում հայտնի են դեռևս քարի դարի վերջին փուլում փորագրված ժայռապատկերներից: Ժայռապատկեր-օրացույցներից շատերը դեռևս լիովին չեն ուսումնասիրվել և կարող են նոր ու գարմանալի բացահայտումներ բերել ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գիտությանը: Հնագիտական հուշարձանների վրա հանդիպում են աստղագիտական պատկերացումների դրսևորումներ, որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ *Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս վաղնջական ժամանակներում կիրառվել են լուսնային, լուսնաարեգակնային և արեգակնային օրացույցներ*:

Վանի թագավորությունում նույնպես կիրառվել է արեգակնային օրացույց:

Հայկական արեգակնային օրացույցը, որի հիմնումը ավանդաբար կապվել է Հայկ նահապետի անվան հետ, բաղկացած է եղել 365 օրից, տասներկու 30-օրյա և մեկ տոնական՝ 5-օրյա (Ավելյաց) ամիսներից: Առանձին անուններ կրել են ն՝ ամիսները, ն՝ օրերը, ն՝ օրվա ժամերը: Օրը բաժանված է եղել 24 ժամերի, որոնցից 12-ը՝ ցերեկային, 12-ը՝ գիշերային:

Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Արտաշես I-ը, ի թիվս բազում այլ բարեփոխումների, բարեկարգել և ճշգրտել է օրացույցը:

Հետագայում հայերը գործածել են արեգակնային օրացույցի հիմքով սոմարական համակարգեր, որոնցից առավել նշանավոր են *Հայոց մեծ թվականը* (սկիզբ է համարվել 552 թվականը) և *Հայոց փոքր թվականը* (սկզբ է համարվել 1084 թվականը):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Քանի մեհենանշաններից էր կազմված Վանի թագավորության մեհենագրությունը:
2. Հիմնավորե՞ք, որ քրիստոնեության ընդունումից առաջ կիրառվել են հայալեզու նշանագրեր: Հայոց արքաների թողած արձանագրությունները ինչ լեզուներով են գրված: Քրիստոնեության ընդունումից հետո ո՞ր լեզուներն էին կիրառվում Հայաստանում:
3. Ըստ Մովսես Խորենացու՝ ովքե՞ր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները: Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին հայոց արքունիքում ո՞վ է գրել աշխատություն:
4. Ինչ օրացույցներ են կիրառվել Հայաստանում վաղնջական ժամանակներում: Ներկայացրե՞ք հայկական արեգակնային օրացույցը:

§ 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԸ

Ժողովրդական բանահյուսությունը:
 Դեռևս վաղնջական ժամանակներում ստեղծված դիցավեպերը և ասքերը՝ ձոնված աստվածների, նախնի-նահապետների, արքաներին ու հերոսներին, շարունակում էին պատմվել, երգվել և բեմականացվել հելլենիստական շրջանի Հայաստանում: Դրանց ավելանում էին նորերը՝ կապված այս ժամանակաշրջանի պատմական նշանավոր դեմքերի հետ:

Վիպասքերում արտացոլվում են հայ ժողովրդի պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, ժողովրդի ներքին կյանքը, հավատալիքները, սովորույթները և կենցաղը: Վիպասքերը չափազանց սիրված են եղել հասարակության բոլոր խավերի շրջանում:

Այդպիսով հարստացավ հայկական բանահյուսությունը, և «*Հայկ և Բեկ*», «*Արամ և Բարշամ*», «*Արա Գեղեցիկ և*

Շամիրան», «Տիգրան և Աժդահակ» ասքերի, Վահագն աստծո ծննդյան օրհներգի կողքին հայտնվեցին «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ ասքեր: Իրանց մեծագույն մասը գրառվել և մեզ է հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում: Պատմահայրը շատ հաճախ վերապատմում է դրանց բովանդակությունը՝ կատարելով բառացի մեջբերումներ ու տալով մեկնաբանություններ:

Առավել սիրված է եղել *Արտաշեսի վիպերգը*, որի առանձին դրվագներ ներկայացվել են վիպասքերի տեսքով: Արտաշես արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում «Երվանդ և Արտաշես» վիպաքը: Արտաշեսը ներկայանում է որպես երկիրը միավորող և շենացնող արքա: «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպաքի համաձայն՝ հյուսիսից ականների (ներկայիս օսերի նախնիների)

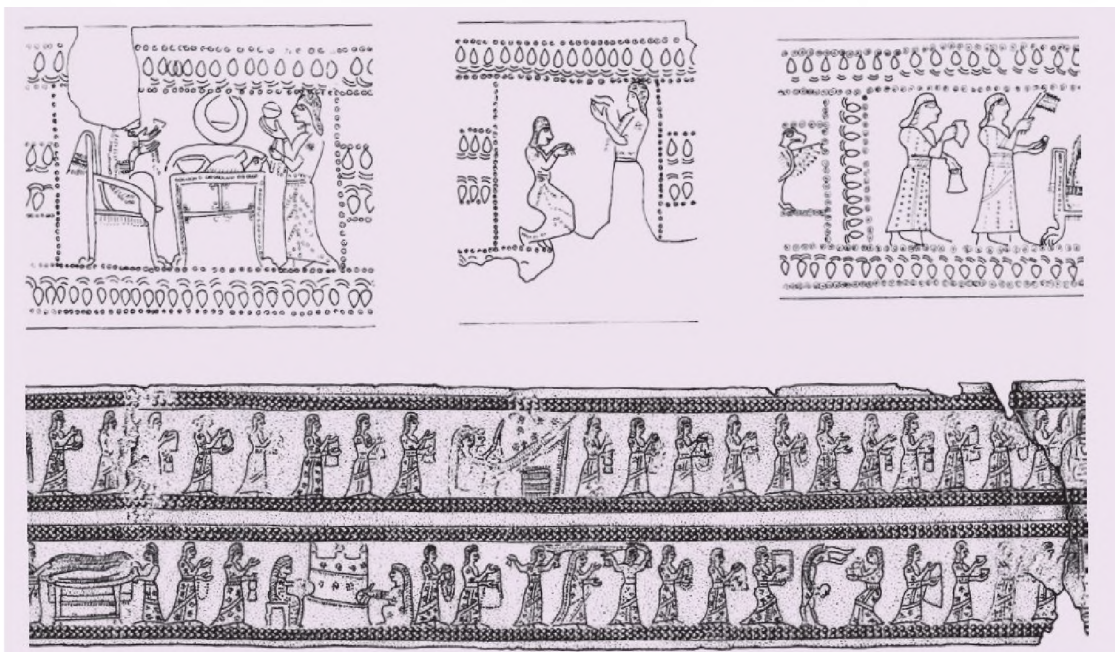
հրոսակախմբերը արշավում են Հայաստան, սակայն պարտություն են կրում: Գերի է ընկնում ականների թագաժառանգը: Այննաց արքայադուստրը՝ գեղանի Սաթենիկը, Կուր գետի հանդիպակաց ափից Արտաշեսին խնդրում է ազատ արձակել իր եղբորը:

Արտաշեսը սիրահարվում է այննաց հրաշագեղ արքայադուստրն ու ամուսնության առաջարկ անում: Սաթենիկի հորից մերժում ստանալով՝ նա խնդիրը լուծում է հայկական սովորույթի համաձայն՝ քաջին վայել պատվախնդրությամբ. Արտաշեսն անցնում է գետը, պարանով գերում Սաթենիկին և փախցնում:

Հայոց արքան ամուսնանում է այննաց արքայադուստր հետ արքայական շքեղ հարսանիքով.

*Տեղ ոսկի փեղայր ի փեսայութեանն
Արտաշեսի,*

*Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն
Սաթենիկանն:*

Պարկերներ բրոնզե գուրիների վրա

Արքայի վրա ոսկի (իմա՝ ոսկեդրամներ), իսկ հարսի վրա մարգարիտ շաղ տալու սովորությունը նորաստակներին բարեբերության մաղթանքի խորհրդանիշն էր:

Արտաշեսը քառասունմեկ տարի իշխելուց հետո մահանում է: Նա թաղվում է ոսկյա դագաղով, նրա թաղումը վերածվում է համաժողովրդական սգո արարողության:

Արտավազդի վիպերգը: Արտաշեսի պատմության շարունակությունը նրա որդու՝ **Արտավազդի վիպերգն է:** Դրանում պատմվում է, որ Արտաշեսի հուղարկավորության ժամանակ շատերն ինքնասպան էին լինում սիրելի թագավորի հետ: Այս բոլորը տեսնելով՝ թագածառանգ Արտավազդը, նախանձելով հոր փառքին, դժգոհում է:

Արտաշեսի ոգին անիծում է նախանձ և փառասեր որդուն. որսի ժամանակ քաջքերը բռնում են Արտավազդին և շղթայելով արգելափակում Մասիսի վիհում գտնվող քարանձավում: Առասպելի տարբերակներից մեկում նշվում է, որ Արտավազդը վերածվել էր չար ոգու, ուստի քաջքերը պահում էին նրան, որ դուրս չգա և չկործանի աշխարհը:

Վիպասքերից բացի՝ շարունակում էին ժողովրդի մեջ երգվել աշխատանքային, սիրային երգեր և այլ բանավոր ստեղծագործություններ:

Թասիրոնը: Հելլենիզմի դարաշրջանում **Հայաստանի մշակութային կյանքը նշանավորվում է երկու տեսակի թասիրոնների առկայությամբ:** Առաջինը, որ սկզբնավորվել է վաղնջական ժամանակներում, հայալեզու ժողովրդական թատրոնն էր: Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ ժողովրդական թատրոնը

բեմականացումների (ցույցերի) և պարերի միջոցով, որոնք ուղեկցվում էին փանդիոնների (փանդիոնը հնագույն հայկական լարային գործիք է) նվագակցությամբ, ներկայացնում էր հայկական հնագույն ասքերը («Գողթան երգերը»): Ընդ որում՝ Պատմահայրն այնքան է կարևորում այդ ասքերը, որ օգտագործում է որպես իր պատմության տեղեկությունները հավաստող կարևոր աղբյուր: Նա ավելացնում է նաև, որ ժողովրդական թատրոնը հարատևում էր իր օրերում:

Թատերական ներկայացման տեսարաններ կան Վանի թագավորության կիրառական արվեստի նմուշների (մասնավորապես՝ գոտիների) վրա: Դրանք ևս տեղական թատերական ավանդույթների վկայություններ են:

Ի տարբերություն տեղական հայալեզու ժողովրդական թատրոնի՝ հելլենիստական դարաշրջանում Հայաստանում կային հունալեզու թատրոններ, որոնք գործել են հիմնականում վերնախավի համար: Հայտնի է, որ նման թատրոններ կային Տիգրանակերտում և Արտաշատում: Թատրոնները կառուցված էին հունական բացօթյա ամֆիթատրոնների օրինակով և ի վիճակի էին տեղավորելու մի քանի հազար հանդիսատես: Դրանցում բեմականացվում էին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ հեղինակների գործերը: Մասնավորապես հայտնի է, որ Բ. ա. 53 թ. Արտավազդ II արքայի քրոջ և պարթև արքայազն Բակուրի ամուսնության միջոցառումների շարքում Արտաշատում բեմադրվել է Էվրիպիդեսի «Բաքոսուիփներ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոս պատմիչի (I-II դդ.) վկայությամբ՝ հենց իր՝ Արտավազդ II արքայի գրած ողբերգությունները նրա

մահվանից մեկուկես դար անց էլ հայտնի էին հռոմեացի ընթերցասերներին:

Ուշ հելլենիստական շրջանի թատերական կյանքի բացառիկ վկայություն է

Բակուր արքայի հունարեն արձանագրությամբ արձաթե թասը, որը հարուստ է ճոխ թատերական տեսարաններով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ էին նկարագրում հելլենիստական շրջանի հայկական վիպասքերը: Ինչ նոր ասքեր ստեղծվեցին այդ շրջանում:
2. Ներկայացրե՞ք Արտաշեսի մասին վիպերգը: Իրանում նկարագրված ո՞ր սովորույթներն են պահպանվել մինչև մեր օրերը: Ինչ է նկարագրված Արտավազդի մասին վիպերգում:
3. Հելլենիստական շրջանում Հայաստանում ի՞նչ տեսակի թատրոններ էին գործում: Ինչ էր ներկայացնում ժողովրդական թատրոնը: Ինչ թատրոններ էին գործում վերնախավի համար, որտե՞ղ կային այդպիսի թատրոններ: Ո՞վ է վկայել, որ Արտավազդ II-ը գրել է պատմական և այլ բնույթի երկեր:

§ 4. ԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՆԳԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԸ

Շինարարության զարգացումը և ճարտարապետությունը: Նոր քաղաքների հիմնադրումը: Հայաստանում հելլենիստական ժամանակաշրջանն առավել ցայտուն կերպով արտահայտվեց քաղաքաշինության ասպարեզում: Տեղական ճարտարապետության ավանդույթներին միահյուսվում են հունական դասական ճարտարապետության տարրերը, ինչի արդյունքում ստեղծվում է որակական նոր աստիճան:

Նոր զարգացում ապրող հին քաղաքներից հատկանշական են Արմավիրը և Վանը:

Նորակառույց քաղաքներից նշանավոր էր Ք. ա. III դարի վերջին Երվանդ IV-ի հիմնադրած մայրաքաղաք **Երվանդաշատը**, որի պահպանված ավերակները վկայում են պաշտպանական հզոր

համակարգի և կառուցման բարձր տեխնիկայի մասին:

Երվանդաշատից հետո Երվանդ IV-ն Ախուրյան գետի ափին կառուցեց **Քաղաքի արքավայր-քաղաքը**՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրելով աստվածների արձանները, դարձնելով այն թագավորության հոգևոր կենտրոն:

Երկրի նոր մայրաքաղաքից և հոգևոր կենտրոնից հետո Երվանդ IV-ը կառուցեց «գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով» **Երվանդակերպ դասարակերպը**, որի մասին Պատմահայրը խոսում է մեծ հիացմունքով:

Արքաշատը հիմնադրվել է Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնման վայրում, ինչը երեք կողմից անմատչելի էր դարձնում քաղաքը: Չորրորդ կողմից Արտաշատը պաշտպանված էր պարիս-

պով ու խրամով: Արտաշատ մայրաքաղաքի՝ այսօր շարունակվող պեղումները զարմացնում և հիացնում են բարձրարվեստ շինությունների ու արվեստի բացառիկ գործերի նոր հայտնագործություններով:

Արտաշատը նաև հոգևոր, տնտեսական ու մշակութային խոշոր կենտրոն էր: Քաղաքը նշանավոր էր բնակելի, վարչական, հասարակական և պաշտամունքային նշանակություն ունեցող շքեղ շինություններով: Վերջին տարիների պեղումների բացառիկ հայտնաբերումներից էին Արեգ-Միհրի տաճարը և խճանկարագարդ հասարակական բաղնիքն Արտաշատում, ինչն ընդհանրապես հազվագյուտ հանդիպող երևույթ է Հին աշխարհում: Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև մարմարե և կավե արձաններ, գինատեսակներ, աշխատանքային գործիքներ, թանկարժեք մետաղներից և քարերից պատրաստված զարդեր և այլն:

Իր ժամանակին աշխարհի մեծագույն քաղաքներից էր **Տիգրանակերտը**: Տերության ստեղծումից հետո Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը կառուցեց այն վայրում, որտեղ թագադրվել էր Ք. ա. 95 թ.՝ պատանդությունից վերադառնալիս: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում հայոց մեծ մայրաքաղաքը **Ապպիանոս** պատմիչը. «Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարիսպով, որի հասարության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պարսպ՝ ընդարձակ գրոսայգիներով, որսապեղերով և լճերով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ»:

Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ «Տիգ-

Արտաշատի նոր բացված շինության հարված

րանակերտում կային առաջը գանձեր և աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայարեքումներ, քանզի բոլոր հասարակ մարդիկ և իշխանավորները, հանուն արքայի հանդեպ ունեցած սիրո և հարգանքի, իրար հեղ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման և բարեկարգման համար»:

Ուշ հելլենիզմի շրջանի քաղաքաշինությունը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Մասնակի պեղումներ են կատարվել **Վաղարշապատում**: Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի և Հոփսիսիմե վանքի տարածքներում հայտնաբերվել են հելլենիստական շրջանին բնորոշ կառույցների հետքեր:

Նեմրոթի սրբավայրն ու Գառնիի հուշարձանախումբը: Պահպանված ճարտարապետական կոթողային հուշարձաններից հատկապես աչքի է ընկնում **Կոմնագեննի Նեմրոթ լեռան**

Նեմրուծի սրբավայրի արևմտյան հարթակը

սրբավայրը: Նեմրուծ լեռը Հայկական կամ Արևելյան Տավրոսի լեռնաշղթայում է (չշփոթել Վանա լճի արևմուտքում բարձրացող Նեմրուծ լեռան հետ): Սրբավայրը կառուցված է թագավորության բարձրագույն կետում՝ 2100 մետր բարձրության վրա, ընդ որում՝ այլ վայրից բերված քարերով: Բլուրի երկու կողմերում՝ արևելքում և արևմուտքում, կառուցված են նույնակերպ արձանախմբեր, որոնք պատկերում են աստվածներին, արքային և նրա նախնիներին, թագավորության գինանշանները՝ առյուծ և արծիվ:

Հուշարձանախմբի կենտրոնական հորինվածքը մարդակերպ արձաններ են՝ նստած դիրքով: Կենտրոնում Արամազդն է՝ 9 մ բարձրությամբ, նրա աջ և ձախ կողմերում բարձրանում են Մայր դիցուհու, Վահագնի, Միհրի և սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս I Երվանդունու արձանները (բոլորն էլ՝ 8 մ բարձ-

րությամբ): Ի դեպ՝ *Անտիոքոս I-ը թագավոր է հռչակվել Ք. ա. 70 թվականին՝ թագադրվելով Տիգրան Մեծի կողմից «Տիգրանյան» կամ «Հայկական» թագով:*

Մեզանից ավելի քան երկու հազար տարի առաջ ստեղծված այս սրբավայրի կառուցման բարդությունը կարելի է համեմատել միայն եգիպտական բուրգերի հետ:

Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության սքանչելի նմուշներ են *Գառնիի ամրոցը* և ամրոցի տարածքում կառուցված՝ *Արեգ Միհրի պաշտամունքին նվիրված փանդարը:* Գառնին առաջին անգամ հիշատակվում է դեռևս Արգիշտի I-ի կողմից: Մեծ Հայքում Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ I-ը *76 թ.* կառուցապատում է Գառնին և ստեղծում հզոր մի ամրոց՝ թողնելով այդ մասին հունարեն արձանագրություն, որի սկզբնամասում ազդարարում է. *«Հելիոս (Արեգակ)*

Տիրիդատես (Տրդատ)՝ թագավորը Մեծ Հայքի, թագավորելով իբրև վեհապետ, կառուցեց պայծառափայլ թագուհու համար անհաղթահարելի ամրոցն իր թագավորության II-րդ փարուն»...

Ամրոցը կառուցվել է եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, որի երկու կողմերը պաշտպանված են բնական ուղղաձիգ ժայռերով: Ամրոցի ներսում պահպանվել են մի քանի ճարտարապետական կառույցներ, որոնցից հելլենիստական դարաշրջանի կառույցներ են տաճարը և արքունի բաղնիքը:

Տաճարի ներսում դրված է եղել աստծո արձանը, որը քրիստոնեության ընդունումից հետո ոչնչացվել է: Տաճարը չորս կողմից շրջապատված է 24 սյուններով, որոնք խորհրդանշում էին օրվա 24 ժամերը: Այն կառուցվել է երկթեք տանիքով, եռանկյունաձև ճակատամասով, ուղղանկյուն հատակագծով սյունազարդ տաճարների ոճով, որի նախօրինակը համաշխարհային պատմության մեջ, ինչպես արդեն նշվել է, Արդինի-Մուսասիրում Խաղթի գլխավոր տաճարն էր: Տաճարը կառուցված է բարձր պատվանդանի վրա, զարդարված է շքեղ քանդակներով, որոնք կրում են տեղական հնամենի ավանդույթների կնիքը:

Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում Գառնիի տաճարն օգտագործվել է միայն աշխարհիկ նպատակներով և կանգուն է եղել մինչև 1679 թ. երկրաշարժը: 1971 թ. վերականգնվել է ճարտարապետ Ա. Սահինյանի ջանքերով:

Գառնիի արքունի բաղնիքը կառուցվածքով նման է անտիկ բաղնիքներին: Բաղնիքի հանդերձարանի հատակը պատված է առասպելադիցաբանական բովանդակությամբ խճանկարով և

Տիգրանյան թագը կրող Անտիոքոս I Երվանդունին Վահագն ասարծո դիմաց

հունարեն գրություններով: Խճանկարում պատկերված են ծովային աստվածություններ, ջրահարսեր, զանազան առասպելական էակներ, ձկնորսներ, ձկներ և այլն: Խճանկարի կենտրոնում եղջյուրավոր տղամարդու և կնոջ տեսքով պատկերված են Օվկիանոսը (ըստ հոմերոսյան շրջանի պատկերացումների՝ բոլոր աստվածների նախահայրը) և Ծովը: Խճանկարում պատկերների կողքին կան համապատասխան գրություններ, որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ խճանկարը խորհրդանշում է կյանքի սկզբնավորումը, ըստ հին հունական պատկերացումների՝ օվկիանոսից ու ծովից, և հարատևությունը՝ սիրո շնորհիվ:

Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը: Հելլենիստական ժամանակաշրջանից մեզ են հասել արվեստի բացառիկ նմուշներ: Բարձր զարգացման էր հասել քանդակագործությունը:

Գառնիի բաղնիքի խճանկար, III դ. վերջ

Նեմրութ լեռան սրբավայրում եզակի կատարողականությամբ են քանդակված ինչպես աստվածների 8-9 մ բարձրության արձանները, այնպես էլ աստվածների, արքայական նախնիների ու սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Երվանդունու քանդակները՝ ուղղահայաց կանգնեցված քարասալերին, արքայի հորոսկոպը՝ առյուծի քանդակով:

Իրենց բարձր արվեստով առանձնանում են Արտաշատից գտնված՝ կնոջ մարմարյա արձանը (ենթադրվում է, որ

Մոր և մանկան նախաքրիստոնեական արձանիկ Արմավիրից

այն եղել է Աստղիկ դիցուհու արձանը), մոր և մանկան արձանիկն Արմավիրից: Գեռես XIX դարում Արևմտյան Հայաստանի Սատաղ քաղաքի մերձակայքից գտնվել է Անահիտ դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը և տեղափոխվել Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն), որտեղ էլ այժմ պահվում է:

Արվեստի եզակի նմուշներ են Արտաշեսյան դարաշրջանի մեդալիոնները, որոնց մեջ առանձնանում են Սիսիանից գտնված՝ արծվի ու հաղթանակի դիցուհու պատկերներով մեդալիոնները:

Արքայական դրամահատությունը հեղինակական ժամանակաշրջանում հասել էր զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ թողարկված շատ դրամներ արվեստի իսկական գործեր են: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի դրամները: Արքայա-

կան դրամների վրա նշվել են արքաների անունները և տիտղոսները՝ հունարեն և արամեերեն գրությամբ, իսկ հակառակ երեսին պատկերվել են աստվածներ, կենդանիներ և այլն: Առանձին դրամ է թողարկել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը. դրամի մի երեսին

սին պատկերված էր աստվածամայր Անահիտը՝ մայրաքաղաքի հովանավորը, մյուսին՝ դափնեպսակ պարգած հաղթանակի թևավոր դիցուհին, իսկ շրջագծով՝ «Արտաշատ մայրաքաղաքի» հունարեն մակագրությունը:

Ոսկե մեդալիոն՝ հաղթանակի դիցուհու պատկերով, Ք. ա. I դ.

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկական մշակույթի ո՞ր բնագավառում հելլենիզմը դրսևորվեց առավել ցայտուն: Հելլենիստական շրջանում ի՞նչ քաղաքներ կային Հայաստանում:
2. Որտեղ էր կառուցվել Արտաշատը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաքը կառուցեց իր թագադրման վայրում:
3. Նկարագրեք Նեմրոսի սրբավայրը: Որտեղ է այն կառուցվել և ո՞ւմ կողմից: Հին աշխարհի ո՞ր կառույցների հետ կարելի է համեմատել: Ո՞ր աստծո պաշտամունքին էր նվիրված Գառնիի տաճարը: Ի՞նչ են խորհրդանշում Գառնիի 24 սյուները:
4. Ներկայացրեք հելլենիստական շրջանի հայկական քանդակագործության և կիրառական արվեստի հայտնի նմուշներ:

§ 5. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ազգային արժեքային համակարգը: Ազգային արժեքային համակարգի ձևավորումը տևում է դարեր, ընդ որում՝ պատմության ընթացքում այն կրում է որոշակի փոփոխություններ: Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին ակնհայտ է կայացած մի արժեհամակարգ:

Հայկական ազգային արժեհամակարգում առանցքային է եղել և մնում արքայան հայրենիքի պաշտամունքը: Հայոց հայրենիքը սոսկ արևի ներքո կենսապայմաններ ապահովող հողատարածք չէ, այլ հողեր մեծ խորհուրդ ունեցող մի երկիր, որը մեծարվել է ոչ միայն իր բնակիչների, այլև հարևան ժողովուրդ-

ների կողմից: Մեզ հասած հինարևելյան աղբյուրների և առասպելաբանության համաձայն՝ նախքան մարդու արարումը Հայկական լեռնաշխարհը եղել է աստվածների բնակության դրախտավայր, որում արարվել են առաջին մարդիկ: Նույն այդ տարածքը Համաշխարհային ցրեհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը, ուր կ'ընկել է Աստծո և մարդկանց միջև հավիտենական ուխտը: Հայոց լեռնաշխարհը հայտնի է եղել «անմահության երկիր», «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր», «աստվածների կաճառ», «դրախտ» և այլ պատվանուններով ու մակդիրներով:

Հնագույն Հայաստանում արմատավորված հայրենապաշտությունը այնքան ընդգծված էր, որ այն շատ արագ փոխանցվեց քրիստոնյա Հայաստանին՝ ամրագրվելով օրենքի տեսքով: Փաժատոս Բուզանդի հաղորդման համաձայն՝ Խոսրով Կոտակի օրոք (330-338 թթ.) Վրթանես քահանայապետը սպարապետ Վաչե Սամիկոնյանի և նրա քաջ զինակիցների գոհվելուց հետո օրենք հաստատեց՝ ամեն տարի նշելու հանուն հայրենիքի նահատակվածների հիշատակը՝ հավասար դիտելով հանուն Քրիստոսի նահատակների հիշատակին: Այսինքն՝ 330-ական թթ. քրիստոնյա Հայաստանում «վասն հայրենեաց»-ը համարժեքացվեց «վասն հավատոյ»-ին: Այդ համարժեքությունը Հայոց եկեղեցու գաղափարախոսության մեջ ավելի ընդգծվեց 450-451 թթ. ապստամբության ընթացքում և հետագա դարերում դարձավ ազգային-հոգևոր գաղափարախոսական կարևորագույն հիմնադրույթ:

Ազգային կարևորագույն արժեք է համարվել հայկական պետականու-

թյունը, որի գոյությունը մեր նախնիները պայմանավորել են հայրենի աստվածների ու պետության կապով: Պետական իշխանությունը ճանաչվել է աստվածաստեղծ, պետության գլուխ կանգնած արքաները՝ աստվածագուն:

Ազգային գաղափարախոսական կարևոր հիմնադրույթ էր մեր նախնիների՝ աստվածընտրյալ ժողովուրդ լինելու մասին պատկերացումը: Ընդ որում՝ ի տարբերություն այլ ժողովուրդների, որոնք իրենք իրենց են համարում այդպիսին, մեր նախնիներին աստվածընտրյալ են համարում օտարները:

Ազգային արժեհամակարգի կարևորագույն բաղադրիչ է հայոց հին հավատքը:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար մատենագրություններում էջեր կան մեր նախնյաց **գաղափարախոսական մեկ այլ կարևոր հիմնադրույթի՝ ազգի ազատության բացարձակ ըմբռնման մասին:** Հայն իր երկրի ու ժողովրդի ազատությունը դարձրել է բացարձակ արժեք: Հայկ նահապետը մերժում է համընդհանուր գերիշխանության հասած Բելի առաջարկը՝ արտոնյալ պայմաններով ապրելու իր տերության սահմաններում, և բնակվում է իր հայրերի երկրում: Արամ նահապետը «լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»: Իսկ հույն պատմիչ Քսենոփոնի (Ք. ա. V-IV դդ.) հաղորդման համաձայն՝ հայոց արքան ապստամբել էր Մարաստանի դեմ՝ պատճառաբանելով, որ ինքը նախընտրում է իր և որդիների ազատությունը:

Սկզբի ազատության՝ դեռ վաղնջական ժամանակներում հասարակագրված բացարձակ ըմբռնումը հարստություն է մեր նախնյաց մեջ և արյամբ փոխանցվելով՝ հասնում մեր օրերը:

Ահա այսպիսի վեհ գաղափարներ են ընկած եղել հայոց ազգային արժեքային համակարգի հիմքում, որը ձևավորվել էր հին շրջանում:

Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները: Հելլենիստական դարաշրջանում հայ մշակույթին շարունակում է բնորոշ լինել երկու գլխավոր գիծ՝ սեփական արժեքների պահպանումն ու արտահանումը և արտաքին աշխարհից դրականի ու ուսանելիի ներմուծումը: Այս ժամանակաշրջանում երկրորդը գերակշռում է. ավելի շատ են ներմուծված մշակութային տարրերը: Մակայն հայ մշակույթի առանձնահատկության համաձայն՝ ներմուծված երևույթը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո արժանի տեղ է գրավել ավանդական արժեքների կողքին:

Ասվածի լավագույն ասպացույց կարելի է համարել *Կոմմազենեի Նեմրոս լեռան սրբավայրը*, որտեղ միահյուսվել են հայկական և հունահռոմեական ճարտարապետության ավանդույթները: Արդյունքում ստեղծվել է համաշխարհային մշա-

կույթի բացառիկ մի հուշարձան, որն այսօր էլ զարմացնում ու հիացնում է իր մտահղացումներով՝ իրավամբ համարվելով **Հին աշխարհի ութերորդ հրաշալիքը:**

Համաշխարհային նշանակության արվեստի գործերի հավակնություն կարող են ունենալ այս ժամանակաշրջանի հայկական հնավայրերից գտնված բազմաթիվ արձանիկներ:

Ուշագրավ է, որ Արմավիրից հայտնաբերված բնագրերում առկա է Ք. ա. II-I դարերի պատմական բովանդակությամբ պոեմի կամ ողբերգության հատված, այն դեպքում, երբ Հռոմում պատմական կերպարները գրական ստեղծագործություններում հայտնվում են միայն Ք. հ. I դարում:

Հելլենիստական դարաշրջանի հայ մշակույթն ուշագրավ երևույթ է համաշխարհային մշակույթի տեսանկյունից նաև այն իմաստով, որ պահպանելով և հարստացնելով սեփական մշակույթը՝ հայ ժողովուրդը հենց դրանով կարևոր ավանդ է ներդրել մշակույթի համաշխարհային գանձարանում:

Հայկական հելլենիստական մշակույթը հիմք դարձավ վաղ միջնադարի հայ մշակույթի համար՝ շար հարցերում պայմանավորելով վերջինիս վերելքն ու համաշխարհային նշանակությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչն է եղել հայկական ազգային արժեհամակարգի առանցքը և ինչո՞ւ: Նշե՛ք ազգային գաղափարախոսության մյուս կարևոր հիմնադրույթները:
2. Ինչ երևույթ էր բնորոշ հայկական մշակույթին հելլենիստական շրջանում: Հելլենիստական շրջանի համաշխարհային նշանակության արվեստի ինչ նմուշներ կարող եք նշել: Վերհանձե՛ք Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Մովսես Խորենացին՝ Երվանդաշապի հիմնադրման մասին

Սրա ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Արաքս գետը հեռացել էր... Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով, արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևմտյան կողմը՝ միակտուր ապառաժ բլրի վրա, որը շրջապատում է Արաքսը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: Երվանդը բլուրը պարսպում է... Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից մինչև վեր՝ մինչև դուռը...

Մովսես Խորենացին՝ Արարաշապի կառուցման մասին

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով՝ քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արաեմիսի* արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապոլոնի** արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմա-

վիրից և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Համադրվել է հայոց մայր դիցուհի Անահիտին:

** Ապոլոնը համապատասխանում է հայոց դպրության, գիտության և արվեստների հովանավոր Տիրին:

Փիլոսոփայությունը (II-III դդ.)՝ հայկական գրերով մանյակի մասին

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Գիոնիսոսին**: Գիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդիկներից և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35 թթ.) մասին է:

** Գիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Ջևսի որդին, իտաղողագործության աստվածը:

**Մովսես Խորենացին՝ Անիի
հայկական հեթանոսական
արխիվի մասին**

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդա-
ձանը*, որ Եղեսիայից էր... Որովհետև նա
մեր կողմերը եկավ՝ հուսարով, թե կկա-
րողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի
հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունե-
լություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը,

կարդաց մեհենական պատմությունը,
որի մեջ՝ նաև թագավորների գործերը:
Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանա-
կի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորե-
րենի և ապա նրանից՝ հունարենի:

* Բարդաձանը (154–223 թթ.) ասորի հեղի-
նակ է, համարվում է ասորական քրիստո-
նեական մատենագրության հիմնադիրնե-
րից մեկը:

Հայոց օրացույցի անվանումները՝ ըստ Անանիա Շիրակացու

ՀԱՅՈՑ ԱՄՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

1. Նավասարդ	5. Քաղոց	9. Ահեկան	13. Ավելյաց
2. Հոռի	6. Արաց	10. Մարերի	
3. Սահմի	7. Մեհեկան	11. Մարգաց	
4. Տրե	8. Արեգ	12. Հրոտից	

ՕՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

1. Արեգ	11. Երեզկան	21. Գրգուռ
2. Հրանտ	12. Անի	22. Կուրդուիք
3. Արամ	13. Պարխար	23. Ծմակ
4. Մարգար	14. Վանատուր	24. Լուսնակ
5. Ահրանք	15. Արամազդ	25. Ցրոն
6. Մազդեզ	16. Մանի	26. Նպատ
7. Ասողիկ	17. Ասակ	27. Վահագն
8. Միիր	18. Մաախ	28. Սիմ
9. Ջուպարեր	19. Անահիա	29. Վարագ
10. Մուրց	20. Արագած	30. Գիշերավար

ԺԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

<i>Ցերեկային</i>	6. Երկրատես	<i>Գիշերային</i>	6. Բավական
1. Այգ	7. Շանթակող	1. Խավարակ	7. Խոթափյալ
2. Ծայգ	8. Հրակաթ	2. Աղջամուղջ	8. Գիզակ
3. Զորացյալ	9. Հուրթափյալ	3. Մթնացյալ	9. Լուսակն
4. Ճառագայթյալ	10. Թաղանթյալ	4. Շաղավոտ	10. Առավոտ
5. Շառավիղյալ	11. Առավար	5. Կամավոտ	11. Լուսափայլ
	12. Արփող		12. Փայլածու

Բ

Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց միջնադարյան պատմությունը, հայ պատմագիտության մեջ ընդունված պարբերացման համաձայն, բաժանվում է երեք փուլի՝ վաղ միջնադար (IV–IX դդ. կեսեր), զարգացած միջնադար (IX դ. կեսեր — XIV դ. վերջ), ուշ միջնադար (XV–XVII դդ. կեսեր):

Հին և միջին դարերում հայկաբար պաշտպանելով հայրենիքը, պահպանելով ազգային արժեքները և ստեղծելով նորերը՝ հայ ժողովուրդը շարունակեց քաղաքակրթական իր ընթացքը արքայական ու իշխանական տների ու Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդությամբ և հովանավորությամբ:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը դիմակայել է արտաքին վտանգներին ոչ միայն ռազմական ուժով, այլև հոգևոր-մշակութային արժեքներով՝ աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով (301 թ.) և Մաշտոցյան գրերի գյուտով (405 թ.):

Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության, ապա՝ Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության պայմաններում Մեծ Հայքի Արշակունյաց հարստության անկումից (428 թ.) հետո հայ ժողովուրդն աննկուն պայքար մղեց օտար զավթիչների դեմ: Վարդան Մամիկոնյանի (451 թ.), Վահան Մամիկոնյանի (481–484 թթ.), Արտավան Արշակունու (539 թ.) և Վարդան (Կրտսեր) Մամիկոնյանի (571–572 թթ.) ապստամբությունները, ինչպես նաև VII դ. կեսերին արաբական զորքերի ներխուժումների դեմ մղած կռիվներն ու VIII–IX դդ. հա-

կաարաբական ապստամբությունները հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական դրսևորումներն էին, որոնց արդյունքում 885 թ. վերականգնվեց հայկական պետությունը՝ ի դեմս Բագրատունյաց թագավորության:

Հայաստանում 428 թ. հետո պետականության կրողն էր մնում հայոց նախարարական համակարգը: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ բարձրացան Մամիկոնյանների գլխավորած Տանուտիրական իշխանապետությունը, Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում ու Ուտիքում՝ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը (V դարի վերջից մինչև VI դարի առաջին կես), Հայոց անկախ իշխանապետությունը (650–ականների երկրորդ կեսերից մինչև 680–ական թվականներ): Զարգացած միջնադարում աչքի ընկան Բագրատունյաց (885–1045 թթ.), Վասպուրականի Արծրունիների (908–1021 թթ.), Կարս-Վանանդի (963–1065 թթ.), Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյանների (978–1113 թթ.), Սյունիքի (987–1170 թթ.) թագավորությունները, Խաչենի իշխանությունը (X–XVI դդ.), Զաքարյանների իշխանապետությունը (XII դարի վերջից մինչև XIII դարի առաջին տասնամյակներ), Կիլիկիայի իշխանապետությունը (1080–1197 թթ.) և թագավորությունը (1198–1375 թթ.):

Քաղաքակրթական զարգացումներն արգասաբեր էին հայ միջնադարյան մշակույթի բոլոր բնագավառներում: Հայոց պատմության V դարը անվան-

վում է Ոսկեդար, որը բնութագրվում է թարգմանական և ինքնուրույն գրականության ստեղծմամբ: Ոսկեդարյան հայ մտավորականները պատմական, փիլիսոփայական, աշխարհագրական, բնագիտական մեծածեղ ժառանգություն են թողել՝ հարստացնելով հայ և համաշխարհային գիտական մտքի շտեմարանը, ինչպես նաև փրկելով կորստից օտար հեղինակների մի շարք երկեր:

Վաղ միջնադարից նոր որակներ են գրանցվում հայ մշակույթի, գրականության, գիտության ու կրթության ոլորտներում: Հայկական ճարտարա-

պետության մեջ ազգային հին տաճարաշինությանը փոխարինած եկեղեցաշինությունը հայրենի ավանդույթների վրա հիմնված նոր ուղղություն էր շինարարական արվեստում: Կերպարվեստի բնագավառում աննախադեպ կատարելության են հասնում խաչքարագործությունը և մանրանկարչությունը:

Հայկական արվեստի և գիտության բնագավառների արգասիքները շարունակաբար հարստացրել են ազգային և համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանը:

«Վարդանանք». հեղինակ՝ Գրիգոր Խանջյան

ԳԼՈՒԽ I. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ:
ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

§ 1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ

Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրումը և քրիստոնեության պեղականորեն ընդունման նախադրյալները: Ինչպես հայտնի է, դրախտը նկարագրվում է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Իրանից հետևում է, որ հավատի ակունքները Հայկական լեռնաշխարհում են: Հազարամյակների խորքից եկող հայկական հին հավատալիքներում և առասպելներում եղած պատկերացումների համաձայն՝ բարի ուժերը մշտապես հաղթում են օտարամուտ չարին: I դարից քրիստոնեական քարոզչությունը և այս գաղափարը միահյուսվում են:

Հայոց Աբգար թագավորի օրոք և հաջորդ տարիներին Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների քարոզչությամբ Հայոց աշխարհում ավետվում է քրիստոնեական ուսմունքը: Այսպես I դարում նրանց կողմից դրվում են Հայ առաքելական եկեղեցու հիմքերը: Առաջնորդական աթոռները, մինչև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայոց եկեղեցական նվիրապետության հաստատման ժամանակները, Եղեսիայում, Արտագում և Սյունիքում էին: Քրիստոնեական համայնքները հայտնի էին Մեծ Հայքում՝ Ծաղկանց լեռներում, Արարատ

Սուրբ Բարդուղիմեոս

լեռան շրջակայքում, Սյունյաց նահանգում՝ Թանահատի վանքի տարածքում և այլ վայրերում, ինչպես նաև Փոքր Հայքում:

III դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի համար քաղաքական և կրոնական իրադարձությունները պայմանավորված էին Սասանյան Պարսկաստանի նվաճողական քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի դիմակայությամբ: Հայոց գահին Սասանյանները նշանակում էին իրենց թագաժառանգներին: Այդ խառնաշփոշրջանում («ժամանակ անիշխանության») գրադաշտական (մագդեգական) մոգերը քանդում էին հայոց հեթանոսական պաշտամունքի շինությունները: Որմիզդ-Արտաշիբը հրամայել էր իր սպասավորներին վառել «որսզդական հուրը» հին հայոց պաշտամունքային կենտրոնում՝ Բագրևանդ գավառի Բագավանի տաճարի մեջ: Հնում հայոց նախնիների պատկերով Արմավիրում կանգնեցված և այնտեղից Բագարան, այնուհետև Արտաշատ տեղափոխված արձանները նա հրամայում է փշրել, ինչպես նաև Արտաշես I-ի սահմանաքարերի գրությունները փոխել իր անունով: Այսինքն՝ պարսից մոգերը հին հայոց հեթանոսական* պաշտամունքի տաճարային կենտրոնները այլափոխել կամ ավերածության էին ենթարկել նախքան Հռոմեական կայսրությունից արքայազն Տրդատի և Գրիգորի վերադարձը Հայաստան:

Հոգևոր և քաղաքական ոլորտներում հայ ժողովրդի ինքնիշխանության և ազգային արժեքների պաշտպանությունը անհրաժեշտություն էր դարձնում քրիստոնեության պետականորեն ընդունումը:

*Ազգային, քանզի «հեթանոս» բառը հունարեն «էթնոս»՝ «ցեղ», «ազգ» բառից է: Պատմության ընթացքում «հեթանոս» բառը տարբեր նշանակություն է ունեցել. հին հայոց հավատքի և քրիստոնեական սկզբնական շրջանի առումով «հեթանոս» նշանակում էր «ցեղ», «ազգ», միջնադարում՝ «ոչ քրիստոնյա», «այլակրոն»:

Տրդատ III Մեծ.
հեղինակ՝ Մկրտում Հովնաթանյան

Մուրք Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը Տրդատ III Մեծի գահակալության օրոք: Երբ Տրդատը վերադառնում էր Հայաստան, նրա մոտ ծառայության է անցնում Գրիգորը: Տրդատը Եկեղյաց գավառում՝ Անահիտ աստվածուհու տաճարում, զոհեր մատուցելիս նկատել էր, որ արարողությանը չէր մասնակցել Գրիգորը: Իմանալով, որ վերջինս Անակի որդին է և քրիստոնյա է, Արտաշատ վերադառնալուց հետո նա հրամայում է Գրիգորին

Գրիգոր Լուսավորչի արձանը Հռոմում

փակել ստորգետնյա բանտում՝ **Խոր Վիրապում**, որտեղ մնում է 13 տարի:

Քիռիկոսյան հայտեր հետապնդումների հետևանքով Հռոմից Հայաստան էին փախել **Հոփսիսիմենի** և **Պայանենի** գլխավորած քրիստոնյա կույսերը (Հոփսիսիմյան քույրեր): Տրդատը սիրահարվել էր Հոփսիսիմենին, սակայն մերժ-

Գրիգոր Լուսավորչի աջը, 1657 թ.

վել էր նրա կողմից: Այդ հանգամանքը կույսերի նահատակության պատճառ էր դարձել: Այդ ամենը խորապես ցնցել էր Տրդատին, և երբ վեցերորդ օրը նա ցանկացել էր որսի գնալ, ծանր հիվանդացել էր: Նրա քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին, տեսիլք էր երևացել, որով նրան հայտնվել էր, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող էր բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատի հրամանով նրան Խոր Վիրապից ազատում են: Գրիգորը բուրբին բուժում է ու սկսում քրիստոնեական քարոզությունը: Այդ ժամանակ Ս. Գրիգորի կոչով Հոփսիսիմյան կույսերի վկայարաններն են շինվում: Տրդատը յոթնօրյա ճանապարհ է գնում Ազատ Մասիսն ի վեր, որի գլխից հայկաբար վերցնում է ութ անտաշ մեծամեծ քարեր և բերում ու տեղադրում կույսերի վկայարանների հիմքում: Գրիգորը տեսիլքում հայտնված **Միածնի** տեղում ևս կանգնեցնում է փրկչական խաչի նշանը:

Հայոց արքայի և կաթողիկոսի գործունեությամբ ազգային տաճարների վայրերը մաքրվում էին «անիշխանության ժամանակ» պարսից մոզերի կատարած ավերածություններից, և այդ տեղերում քրիստոնեական վկայարանների ու եկեղեցիների հիմքերն էին դրվում:

Տրդատ III Մեծի հրամանով Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից Վաղարշապատ եկած հայոց գորքը՝ իր գորավարներով, մեծամեծները, կուսակալները, գավառապետերը, նախարարները, ազատները, դատավորները Ս. Գրիգոր Լուսավորչին կարգում են **քահանայապետ (եպիսկոպոսապետ)**: Թագավորի հրովարտակով և հայոց նախարարների ուղեկցությամբ նա մեկնում է Կապադոկիայի Մաժակ (Կեսարիա) քաղաքը, որտեղ

Խոր Վիրապը Մասիսի համայնապատկերում

Վեռնդիոսի գլխավորած եպիսկոպոսների ժողովը նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Սուրբ Գրիգորը՝ որպես հայոց եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոս, վերադառնում է Հայաստան: Տեղեկանալով, որ Գրիգորը Տարոնում է, Տրդատ Մեծը, Աշխեն թագուհին, Խոսրովիդուխտը և հայոց զորքը գնում են նրան ընդառաջ, հասնում են **Բագավան՝ Նպասր լեռան ստորոտը**, և մեծ պատիվներով դիմավորում Տարոնից այնտեղ եկած կաթողիկոսին: Լուսաբացին Ս. Գրիգորը բոլորին՝ արքունիքին, զորքին, ժողովրդին, առաջնորդում է Արածանիի ափը և մկրտում: Այսպիսով՝ **301 թ. Հայաստանում՝ առաջինը աշխարհում, քրիստոնեությունը հռչակվում է պեղական կրոն:**

Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հաստատումը: 303 թ. Վաղարշապատում կառուցվում է **Մայր փանար Ս. Էջմիածինը**: Հաստատվում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետությունը՝ Մայր Աթոռի առաջնորդությամբ: Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին եկեղեցու պաշտո-

նյաներ (քահանաներ, սարկավագներ) է ձեռնադրում՝ Հայաստանի նորակառույց եկեղեցիներում և թեմերում ծառայելու համար: Նրանց թվին էին պատկանում նաև նախկին հայ քրմերը և նրանց զավակները՝ հատկապես Աղբիանոսի տոհմից: IV-V դդ. առաջին կեսին կաթողիկոսական աթոռին հիմնականում նստում էին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչները, սակայն որոշ ժամանակ կաթողիկոսական աթոռին էին նաև Աղբիանոսի (Մանազկերտցի) տան ներկայացուցիչները:

Սուրբ Գրիգորը, քարոզչության ու ավետարանության գործը տարածելով Հայաստանում, արևմուտքում հասցնում է Սատաղ քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը՝ Կղարջքի մոտ, հյուսիսում՝ Ալանաց դռները, արևելքում՝ Կասպից ծովի սահմանները, հարավում՝ Կորդուք գավառը, Նոր Շիրական երկիրը և Ատրպատականը: Թագավորի հովանավորությամբ Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում եկեղեցիներ է հիմնադրում: Տարոնում նա Քարքե լե-

Էջմիածնի Մայր տաճարը

ռան լանջին դնում է Իննակնյան Ս. Կարապետ, Աշտիշատում՝ Ս. Երրորդություն եկեղեցիների հիմքերը:

Ազգային և քրիստոնեական արժևորների համադրումը: Հնուց եկող շատ տոներ ու ծեսեր Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո ավանդաբար պահպանվեցին: Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը դարձավ Հայ առաքելական եկեղեցու տոների կարգավորության հիմնադիրը: Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական և ազգային-եկեղեցական տոները՝ Ամանորը, Տրնդեզը (Տյառնընդառաջ), Բարեկենդանը, Ծաղկագարգը, Ս. Ջատիկը և այլն, հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում համադրվեցին և հարստացվեցին բովանդակությամբ:

Ճարտարապետության մեջ նախա-

քրիստոնեական բազիլիկ և գլխատուն կամ հազարաշեն կոչվող շինությունների համադրմամբ՝ եկեղեցաշինությունը, իսկ քարակոթողների օգտագործմամբ՝ խաչքարերի ստեղծումը հայ մշակույթի՝ ազգային-քրիստոնեական հունով ընթանալու արտահայտություններից էին:

Քրիստոնեության ընդունման պայմանական նշանակությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի ու պետության, հոգևոր կյանքի ու մշակույթի, գիտության և աշխարհընկալման հետագա ընթացքի վրա: Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի հոգևոր և գաղափարական առաջնորդն ու պաշտպանն է եղել **Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին:** Նրա հովանու տակ Մեսրոպ

Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Տաթևացու և մյուսների ստեղծագործական ժառանգությունը հոգևոր մեծ լիցք է հաղորդել հայ մշակույթին: Հայ առաքելական եկեղեցին պատմության դժնդակ ժամանակներում՝ ազգապահպան հզոր վեմ է եղել հայ ժողովրդի համար:

Հայոց պետականության համար հետագա դժվարին ժամանակներում, երբ օտար բռնակալությունները քաղաքական և վարչատարածքային բաժանում-

ների էին ենթարկում երկիրը, Հայ առաքելական եկեղեցին պահպանում էր երկրի էթնո-հոգևոր ամբողջականությունը՝ շնորհիվ իր նվիրապետական կառույցի: Հայ եկեղեցու թեմերը ներառում էին Հայաստանի ամբողջական տարածքը և դրանով էր պայմանավորված Մայր աթոռի առաջնորդությամբ ազգային գործերի տնօրինության համահայկական նշանակությունը: Հայոց հոգևոր հայրերը եղել են հայ ժողովրդի թե՛ հոգևոր-մշակութային արժեքների ստեղծման և թե՛ ազգային ազատագրական պայքարի ջատագովները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք հայկական քաղաքակրթությունը միջնադարում. ի՞նչ նոր որակներ այն ունեցավ:
2. Ըստ ավանդության՝ Քրիստոսի ո՞ր առաքյալներն են քարոզել Հայաստանում: Մինչև IV դարը Հայաստանում առաջնորդական ո՞ր աթոռներն էին հաստատվել:
3. Ի՞նչ գիտեք Տրդատի դարձի և Հռիփսիմյան քույրերի մասին: Քրիստոնեությունը ե՞րբ հռչակվեց Հայաստանի պետական կրոն:
4. Նորադարձ քրիստոնյաների հոգևոր պահանջմունքները բավարարելու համար ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Ս. Գրիգորը: Վերհիշե՞ք և ներկայացրե՞ք Հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը:
5. Ինչպե՞ս Գրիգոր Լուսավորիչը կարգավորեց հայոց տոնացույցը:
6. Քրիստոնեության ընդունումն ի՞նչ պատմական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Ի՞նչ առաքելություն ստանձնեց Հայոց եկեղեցին:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Ազգաբանգեղոսը՝ Արածանիի ջրերում հայոց մկրտության մասին

«Իսկ երբ լրացավ պաս կատարելու տրված ժամկետը, երանելի Գրիգորը առավ աշխարհաբնակ զորքը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշխենին, մեծ օրիորդ Խոսրովիդուխտին, ամենայն մեծամեծների և բանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես եփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու» (Պատմություն հայոց, 832):

§ 2. ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ավարարիքական հարաբերությունների ձևավորումը: Հայ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում Հայաստանը հին հասարակությունից անցում կատարեց ավատատիրական հասարակության: Անունն առաջացել է «ավատ» բառից, որի հիմքում *«ի հավար»*, *«հավարարնությունը»* (ծառայել)» իմաստն է:

Հայաստանում հասարակական հարաբերությունները հնուց զարգանում էին *համապետական՝ թագավորական հողատիրության* պայմաններում: *Գյուղական համայնքները* հիմնական արտադրող տնտեսություններն էին, որոնք պետության գլխավոր հարկատուն էին: Արտաշես I-ը հողային բարեփոխությամբ ցանկացել էր սահմանազատել մասնավոր և համայնքային հողատիրությունը: Սակայն ծառայող ազնվականության մասնատիրական տնտեսությունների՝ *ազարակների* և *դասարակերպների* ընդլայնումն ի հաշիվ գյուղական համայնքների գնալով խորանում էր՝ սկիզբ դնելով պետական հողատիրության բաժանմանը մասնավոր սեփականատիրական կալվածքների՝ ավատների: Այդ ուղիով հաստատվում էին ավատատիրական հարաբերությունները: Հնուց եկող նախարարական տների կողքին ազարակների և դաստակերտների սեփականատերերը մեծացնում էին մասնավոր հողատիրության բաժինը, մյուս կողմից՝ աստիճանաբար կրճատվում էր նաև գյուղական համայնական տնտեսությունների մասնաբաժինը:

Հայաստանում, որտեղ պահպանվել

էին մի կողմից՝ թագավորական իշխանությունը, մյուս կողմից՝ արքայական գանձարանի հիմնական հարկատու գյուղական համայնքը, ավատատիրական հարաբերությունների հաստատումը տեղի էր ունենում հասարակության բնականոն զարգացման ճանապարհով: Իրանով էլ պայմանավորված էին նոր հասարակական հարաբերությունների առանձնահատկությունները Հայաստանում:

Հայաստանում ավատատիրությունը սերում էր *նահապետական արմարներ ունեցող նախարարական համակարգից*, որը հնուց եկող թագավորական իշխանության հետ ամբողջություն էր կազմում: Այդ բնականոն ընթացքը խախտեց օտար տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը, ինչը հանգեցրեց հայ Արշակունիների հարստության անկմանը 428 թ.:

Հայկական պետականությունը նախարարական համակարգի միջոցով պահպանվեց միջնադարում: Հայկական պետականությունը միջնադարում իր դրսևորումներն ունեցավ Մեծ Հայքի Հայոց Արևելից կողմերում՝ Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ, ապա Բագրատունիների գլխավորած հայկական թագավորությունների համադաշնության, Ջաքարյանների իշխանապետության, Սասունի, Արցախի և Սյունիքի իշխանությունների, Կիլիկիայում հայկական իշխանության ու թագավորության ձևերով:

Ավարարիքական հողատիրության ձևերը: Միջնադարում հողատիրության ձևերը բազմազան էին: Առավել

մեծ տեսակարար կշիռ ունեին *պեյրա-կան*' թագավորական, և *ավապրական* խոշոր հողային աիրույթները:

Մեծ Հայքի *գերագույն տերը հայոց թագավորն էր*: Ավատատիրության խորացմամբ թագավորական կամ պետական հողերը մասնատվում էին, իսկ ծառայող ազնվականության հողատարածքները՝ աճում: Հողի խոշոր սեփականատեր էին դառնում նախարարական ընտանիքները: Տրդատ III Մեծը հողեր շնորհեց նաև եկեղեցուն: Գրանով իսկ եկեղեցին նույնպես դառնում էր հողի սեփականատեր:

Հայաստանում հորից որդուն ժառանգաբար անցնող խոշոր մասնավոր հողերը կոչվում էին *հայրենական* կամ *հայրենիք*:

Թագավորները հաճախակի հողային շնորհումներ էին կատարում: Պայմանական հողատիրության այս կարգի կալ-

վածքները կոչվում էին *պարգևականք*: Թագավորը տարբեր ծառայությունների համար ցմահ կամ ժառանգաբար այդ կարգի շնորհումներ էր կատարում երկրի ավագանու ներկայացուցիչներին: Եթե ստացողը մահանում էր, ապա կարիք կար նվիրատվությունը վերականգնելու: Իսկ եթե ստացողը դադարեցնում էր ծառայությունը, ապա արքունիքը հետ էր վերցնում այդ կալվածքները:

Հողատիրության մի ուրույն ձև էր *գանձագին* կոչվածը: Գանձագին հողերը մասնավոր էին՝ ենթակա առուվաճառքի: Գնման շնորհիվ իշխաններն ու եկեղեցին ավելացնում էին իրենց կալվածքները:

Ժառանգական նախարարական խոշոր հողատիրության աճի հետևանքով թագավորական հողատիրությունը կրճատվում և աստիճանաբար ամփոփվում էր հայոց թագավորին պատկանող *Միջնաշխարհի* սահմաններում:

Մեծ և Փոքր Մասիսներ

Միջնաշխարհի հողային տիրույթները IV դարում բաժանված էին արքունիքի, նախարարների և եկեղեցու միջև: Արքունի հողային տիրույթների կենտրոնը *Ոսրան Հայոց* գավառն էր՝ Արտաշատ մայրաքաղաքով: Հնուց այն Հայոց աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնն էր: Այրարատում՝ արքունի տիրույթներում, ապրում էին թագավորը, թագուհին ու թագաժառանգը:

Ավարապիրական աստիճանակարգը: Հայաստանում ավատատիրական աստիճանակարգի գլուխ կանգնած էր թագավորը: Իրա հաջորդ աստիճանին աշխարհակալ նախարարներն էին՝ *բղեշխներն ու գործակալները*: Բղեշխները գլխավորում էին բղեշխությունները, որոնք Մեծ Հայքի սահմանային գոտում էին: Նրանք կողմնապահ, սահմանապահ գորավարությունների կուսակալներն էին, որոնք հսկում և պաշտպանում էին երկիրը արտաքին հարձակումներից: Մեծ Հայքի թագավորության ժամանակաշրջանում գոյություն են ունեցել *չորս* բղեշխություն՝ *Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր Շիրականի և Գուգարքի*:

Էշխանական համակարգում գործում էր ենթակայության ավատատիրական հետևյալ սկզբունքը՝ *«իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ»*:

Հայ հասարակությունը կազմված էր բարձր՝ *ազապների*, և ստորին՝ *անազապների* դասերից:

Ազապների դասը կազմում էին ինչպես ազնվականությունը՝ նախարարները՝ *աշխարհակալ և աշխարհապետ*, *գավառակալ* և *գավառապետ* իշխանները, այնպես էլ հոգևորականությունը:

Ազատների դասի աշխարհիկ ներկայացուցիչները զինվորական ծառայություն էին կատարում հեծելազորում: Ժամանակի ընթացքում Արշակունյաց շառավիղներից ձևավորվեց *ոսրանիկներ* կոչվող առանձին ազնվական խավը:

Անազատների դասին էին պատկանում քաղաքացիները՝ համեմատաբար արտոնյալ վիճակում գտնվող առևտրականներն ու արհեստավորները, շինականները, ինչպես նաև քաղաքային ու գյուղական ռամիկները: Նրանք կարող էին համալրել միայն հետևակային զորքը:

Թագավորը և պետական կառավարման համակարգը: Պետությունը, ինչպես հնում, կառավարում էր արքան՝ իր արքունիքով: Պատերազմ հայտարարելու, հաշտություն կնքելու, արտաքին գործերը վարելու (դեսպանություններ ուղարկելու և ընդունելու, այլ երկրների հետ բանակցելու) գերագույն իրավունքը պատկանում էր թագավորին:

Երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում կարևոր նշանակություն ունեին պետական վարչությունները՝ գործակալությունները: Ամեն գործակալություն տնօրինում էր երկրի կառավարման որոշակի ոլորտ:

Հազարապետություն գործակալությունը երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր՝ միավորելով նաև հանրային աշխատանքների (քաղաքների ամրությունների, ճանապարհների և կամուրջների կառուցում, ջրանցքների անցկացում, անտառատնկումներ և այլն) կամ պետական պարհակների տնօրինությունը:

Սպարապետության գործակալությունը գլխավորում էր Մեծ Հայքի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը՝

հայոց սպարապետը: Թագավորական կամ ոստանիկ այրուձին մշտապես նրա տրամադրության տակ էր, իսկ պատերազմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում նախարարների զինված ուժերն ու աշխարհագորքը:

Հայր մարդպետի գլխավորած մարդպետության գործակալությունը իրականացնում էր արքունի կալվածքների ու գանձարանի հսկողությունը և Արշակունյաց շառավիղների դաստիարակությունը:

Մաղխագության վարչությունը գլխավորում էր մաղխագը՝ արքունիքի և թագավորական պահակազորի հրամանատարը:

Մեծ դարավորը հնում հայոց քրմապետն էր, IV դարից՝ Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդը՝ հայոց կաթողիկոսը: Նա հսկում էր ընդունված օրենքները հատկապես ընտանիքի և եկեղեցու իրավունքի բնագավառում:

Սասկություն գործակալությունը ղեկավարում էր **թագադիր սասկերը**, որը պատասխանատու էր նաև պալատական արարողությունների և օտար երկրների դեսպանների ընդունելության համար:

Արքաշահարի շահապը մայրաքաղաքի քաղաքագլուխն էր՝ թագավորական տնտեսը: Թագավորն իր ցանկությամբ այդ պաշտոնը հանձնում էր պալատում ծառայող հավատարիմ որևէ ազնվականի:

Գործակալությունների ղեկավարման իրավունքը դարձել էր խոշոր նախարարական տների արտոնությունը, հազարապետությունը՝ Գնունիների, այնուհետև՝ Ամատունիների, սպարապետությունը՝ Մամիկոնյանների, ասպետությունը՝ Բագրատունիների, մարդպետությունը՝ Մարդպետունիների, մաղխագությունը՝ Խորխոռունիների:

Պետական կարևոր փաստաթղթեր էին **Գահնամակը** և **Զորանամակը**, որոնք սահմանում էին հայ նախարարների կարգն՝ ըստ զբաղեցրած պաշտոնական դիրքի, հզորության ու գորաքանակի:

Գահնամակով սահմանվում էր յուրաքանչյուր նախարարի տեղը արքունիքում: Ավելի ազդեցիկ նախարարները՝ սահմանակալ նահանգների տերերը՝ **բղեշխները**, նստում էին անմիջապես թագավորի կողքին՝ հատուկ բարձերի վրա:

Հայ իշխանը՝ նախարարն իր տոհմական իրավունքի սկզբունքով կոչվել է նաև **լրանուպետ**: Նվարսակի պայմանագրի կնքումից հետո Արևելյան Հայաստանում, հատկապես՝ Մամիկոնյան նախարարական տան իշխանության լիազորությունների ընդարձակմամբ, «տանուտեր» (տանուտերական/տանուտիրական) եզրը սկսեց ավելի լայն իմաստով կիրառվել և այդպես շարունակվեց նաև հաջորդ դարում:

Երկրի համար առավել կարևոր հարցերը քննարկվում էին **աշխարհաժողովում**՝ համաժողովրդական ժողովում: Այդ կառույցի պարտականությունները IV դ. երկրորդ կեսից աստիճանաբար անցնում են եկեղեցական ժողովին՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Բանակը: Ռազմական արվեստի հազարամյակների վորձ ունեցող հայոց կանոնավոր բանակի թվակազմը **100-120 հազար** էր՝ հեծելազոր և հետևակ: Հայոց թագավորը և նախարարները որոշակի թվով մշտական հեծելազոր էին պահում: Այդ հեծելազորային ուժերը միավորվելով կազմում էին հայոց այրուձին: Հայոց բանակը ամբողջական կազմով հավաքագրվում էր ըստ անհրաժեշտության:

Թագավորի հեծելազորը տեղակայվում էր Հայոց աշխարհի ռազմավարական կարևոր կետերում՝ *Ռարսան Հայոցում* և *բանակ արքունի* կոչված վայրերում:

Թագավորական ուստանի պաշտպանությունն իրականացնում էր արքունիքին կից հատուկ հեծյալ ջոկատներից կազմված *նսպանիկ այրուձին*: Մինևույն ժամանակ թագավորի անձի պաշտպանությունն ապահովում էր ընտրյալ նետաձիգներից կազմված և մշտապես արքունիքում գտնվող *մաղխազական այրուձին*:

Թագավորական այրուձին և արքունիքը պահվում էին հիմնականում գանձարանի միջոցներից կատարվող դրամական և բնամթերք նպաստի՝ ռոճիկի վճարումներով:

Ջորսանամակում բերված նախարարական տների հեծելազորի ընդհանուր թիվը կազմում էր 55 հազար (երբեմն էլ հասնում էր 85 հազարի):

Ըստ իրենց գորքերի քանակի՝ ավագ նախարարները համարվում էին բյուրավորներ (Սյունի, Կադմեա), այսինքն՝ 10000-ից ավելի զինվորներ ունեցողներ, և հազարավորներ (Գուգարաց, Աղձնյաց, Բզնունյաց, Բագրատունի, Խորխոռունի և այլք)՝ 1000-9000 հեծյալներ ունեցողներ: Ավելի քիչ հեծելազոր ունեցողները՝ հարյուրավորները, հիսնավորները (Տագրյան, Սոդացի, Պատսպարունի և այլք) և տասնավորներն էին:

Նեա ու աղեղը, նիզակը, վահանը, պարսատիկը, տեգը, սակը և այլն կազմում էին հայկական բանակի սպառազինությունը: Կարևոր նշանակություն ունեին քարանետ և պարսպակործան (բաբան և այլն) գործիքները: Բանակի կազմում կային նաև հետախուզական զորամասեր:

Բնակչությունը: Հայաստանը ազգային միատարրությունը պահպանել է նաև վաղ միջնադարում: Հայ բնակչությունն ապրում էր քաղաքներում (Արտաշատ, Դվին, Նախիջևան, Երվանդաշատ, Ջարեհավան, Կարին, Խլաթ, Մանազկերտ, Տիգրանակերտ, Վան, Ջարիշատ, Ջուղա և այլն) և գյուղերում: Շինականները՝ ազատ և կախյալ գյուղացիները, ունեին որոշ սեփականություն՝ գյուղական համայնքի հողից մասնաբաժին, տուն, գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ: Գյուղացու տանն ապրող ընտանիքը կամ *գերդասպանը կոչվում էր երդ*, որը հարկատու մեկ միավոր էր:

Ավատատիրության զարգացմանը զուգընթաց՝ գյուղացու կախվածությունը խոշոր սեփականատիրոջից աճում էր: Միջնադարում ես հիմնական արտադրող օղակը գյուղական համայնքն էր: Տարբեր քաղաքական իրավիճակներում հարկերի ծանրացմամբ կախյալ շինականին լրիվ ընչազրկությունից հաճախ փրկում էր համայնքի աջակցությունը: Հարկերի գանձումը, ինչպես նաև գյուղի ու քաղաքի միջև ապրանքափոխանակությունը հիմնականում կատարվում էին բնամթերքով: Գյուղական կենցաղում իրենց դերն ունեին նաև արհեստավորները (ղարբիներ, քարագործներ, ատաղձագործներ և այլն):

Քաղաքային կյանքը և միջազգային առևտուրը: Հայկական քաղաքային բնակչության մի մասը առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Մայրաքաղաքի և այլ խոշոր քաղաքների հետ մեկտեղ արվեստների ու գիտության կենտրոն էին դառնում վանքերը:

Հայաստանով միջազգային ճանա-

պարհների անցնելու հանգամանքով էր պայմանավորված առևտրականների խավի բավականին տարաբնույթ լինելը քաղաքներում: Հայերի կողքին կային պարսիկ, ասորի և այլ ազգերի առևտրականներ, որոնք մասնակցում էին *Մեգարսի ճանապարհով* կատարվող միջազգային առևտրին: Քարավաններ էին գալիս Չինաստանից, Հնդկաստանից, Իրանից: Չինական մետաքսի հետ մեկտեղ Արևելքից եկող քարավանները բերում էին արևելյան համեմունքներ, մարգարիտ, անգին քարեր և պերճանքի առարկաներ:

Արտաշատ-Սատաղ մեծ և բարեկարգ ճանապարհի վրա էին *Դվինը, Երվանդաշարը, Կարինը*: Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհին էին *Մանազկերտը, Քարիշարը*: Տիգրանակերտը Փոքր Ասիայից և Միջագետքից եկող ճանապարհների կենտրոնում էր:

Տնտեսական՝ արհեստագործական և առևտրական կենտրոնի իր կարևոր նշանակությունն էր պահպանում Վանը: Դվինը դարձել էր խոշոր քաղաք՝ 100 հազարի հասնող բնակչությամբ:

Միջազգային առևտրի բնույթից էր բխում տարբեր երկրների դրամների շրջանառությունը Հայաստանում: Ար-

Կարասիք Դվինից և Անիից՝ զարդարված աստիվաձաշնյան թևաններով

Հայրված Պևրինգերյան քարտեզից

տաշատում հատուկ մաքսատուն կար, որտեղ ներմուծվող ապրանքներից *մաքս՝ բաժ* էր գանձվում:

Հայաստանի վաղմիջնադարյան առևտրական ճանապարհների մասին մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում IV դ. հռոմեական աշխարհագետ Կատոբրիոսի կազմած աշխարհագրական քարտեզ ուղեցույցը, որը կոչվում է *Պևրինգերյան քարտեզ*: Հռոմեական կայսրությունում և Հայաստանում եղած կայանների միջև ընկած տարածությունը ցույց է տրված հռոմեական մղոններով (1 մղոնը՝ մոտ 1,5 կմ): Ի թիվս այլ ուղիների՝ այս քարտեզում նշված է Տիգրանակերտն Արտաշատի հետ կապող *արքունի պողոտան*:

Անանիա Շիրակացու «Միդնաչափքը» կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի առևտրական մայրուղիների վերաբերյալ: Ըստ «Միդնաչափքի» տվյալների՝ Դվինից սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնք տանում էին դեպի առաջավորասիական երկրների առևտրական կարևոր կենտրոնները:

Արդաշատում տիրող կարգ ու կանոնին հետևում էին թագավորական տնտեսը՝ շահապը, և նրա պաշտոնյաները: Նրանք նստում էին քաղաքի միջնաբերդում՝ դոյակում:

Խոշոր քաղաքներում կային բնամթերքով որպես տուրք գանձվող ցորենի և այլ մթերքների պետական շտեմարաններ:

Քաղաքային կյանքում կարևոր դեր էր խաղում շուկան: Քաղաքային պարսպից ներս՝ շուկայի տարածքում էին առևտրականների խանութները, արհեստավորների գործատները: Արհեստավոր խավի մի մասը սպասարկում էր արքունիքին, իսկ մյուս մասն իր արհեստագործական արտադրանքով մասնակցում էր քաղաքային և ընդհանրապես երկրի ապրանքաշրջանառությանը: Մեծ համբավ էին վայելում հայ ճարտարապետները, շինարար և քարտաշ վարպետները:

Վաղարշապատում հայ վարպետները պալատական շինարարության հետ մեկտեղ մասնակցել են նաև քաղաքի պարիսպների կառուցմանը: Թագավորական պալատը միջնաբերդում էր, որտեղից սկսվում էր ներքին փողոցը: Հենց պալատի առջևում կառուցվեց Մայր տաճարը: Քաղաքի արևելյան դարպասից սկսվող ճանապարհը Վաղարշապատը կապում էր Արտաշատի հետ: Այն կոչվում էր *Արդաշատի պողոտա*:

Հայ արհեստավորների՝ զինագործների, ջուլիակների, ոսկերիչների, ներկարարների և այլոց արտադրանքը

(զենքեր, գորգեր և այլ գործվածքներ, ոսկերչական զարդեր, ներկեր և այլն) հայտնի էր Հայաստանի սահմաններից դուրս: Իր հետագա զարգացումն ապրեց հնուց եկող խեցեգործությունը:

Մայրաքաղաքում հայ ազնվականությունն ապրում էր միջնաբերդում՝ թագավորական պալատին մոտ թաղամասում: Այստեղ էր նաև թատրոնը, որտեղ ներկայացվում էին ողբերգություններ, իսկ այլ քաղաքներում թատերականացված խաղերը կազմակերպվում էին հրապարակներում: Առևտրականները և արհեստավորներն ապրում էին քաղաքի որոշակի թաղամասերում:

Քաղաքներում և քաղաքամերձ ավաններում մեծ թիվ էին կազմում ռամիկները: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին այգեգործությամբ և հացահատիկի մշակությամբ քաղաքամերձ հողատարածքներում: Մոտակա գյուղերից շինականները շուկա էին բերում գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հաստատմամբ քաղաքների և գյուղերի կենտրոնական՝ բարձրադիր վայրերում եկեղեցիներ էին կառուցվում: Եկեղեցաշինությունը Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի հատակագծին նոր բովանդակություն էր հաղորդում: Եկեղեցիներին կից կառուցվում էին ծխական դպրոցներ:

Միջնադարում հայկական քաղաքային կյանքն առանձնապես մեծ վերելք ապրեց Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք ավատատիրական հարաբերությունների առաջացման առանձնահատկությունները Հայաստանում: Հողատիրության ինչ ձևեր կային:

2. Ինչ դասերից էր կազմված ավատատիրական հասարակությունը Հայաստանում: Ովքեր էին կազմում այդ դասերը: Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՞ք ավատատիրական աստիճանակարգը:
3. Ներկայացրե՞ք գործակալությունները և նրանց գործառույթները: Ե՞րբ էին հրավիրվում աշխարհաժողովներ: Հետագայում ի՞նչը փոխարինեց դրան: Ի՞նչ էին բովանդակում Գահնամակը և Ջորանամակը:
4. Ինչպե՞ս էր կազմվում հայոց այրուձին: Ե՞րբ էին հավաքագրում հայոց բանակը: Ովքեր էին իրականացնում թագավորական ոստանի պաշտպանությունը: Որքա՞ն էր հայոց բանակի թիվը:
5. Ովքեր էին շինականները և ի՞նչ սեփականություն ունեին: Ի՞նչ էր երդը: Ավատատիրության զարգացման արդյունքում ինչպե՞ս փոխվեց հարկատուների վիճակը:
6. Ովքեր էին միջնադարյան քաղաքի հիմնական բնակիչները: Թվարկե՞ք միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքները: Ի՞նչ գործոններ էին նպաստում քաղաքների առաջացմանն ու բարգավաճմանը: Ի՞նչ գիտեք շուկայի և համբարությունների մասին:

ԳԼՈՒԽ II. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ V ԴԱՐԻ ՍԿՋԻՆ

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մեծ Հայքի թագավորության վերելքը Տրդատ III Մեծի օրոք: Տրդատ III-ի օրոք հզորանում են կենտրոնական իշխանությունը և բանակը: Բարձրացվում է գործակալությունների դերը երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում: Տրդատ III-ը *Օրսւ Ամարունուն* նշանակում է *հազարապետ*, իսկ *Արարավազդ Մանդակունուն*՝ *սպարապետ*: Երկրի տնտեսությունը վերելք է ապրում: Քաղաքական և տնտեսական դրության կայունացմանը զուգընթաց նոր թափ է ստանում առևտուրը, որի գլխավոր կենտրոններն էին Արտաշատը՝ Մեծ Հայքում և Մծբինը՝ Հյուսիսային Միջագետքում:

Տրդատ III-ը քայլեր է ձեռնարկում Հայ եկեղեցուն տնտեսապես ապահո-

վելու նպատակով՝ գյուղական եկեղեցիների քահանաներին բոլոր ազաբաններում տալով չորսական, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի («հող երդոյ») հողաբաժին: Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ թագավորը ձեռնամուխ են լինում կրթության գործին: Հայաստանի զանազան գավառներից հավաքված մանուկների մի մասին տալիս են ասորի դպրության, մյուսներին՝ հելլենական: Նրանց նպատակը հայերենի հմուտ թարգմանիչներ պատրաստելն էր՝ Ավետարանի խոսքը հայերեն բանավոր թարգմանությամբ ժողովրդին մատչելի դարձնելու, ինչպես նաև պետական գործավարության խնդիրը դյուրացնելու համար:

Մուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատ արքային:

313 թ. Կոստանդիանոս I Մեծ կայսեր համաձայնությամբ ընդունվում է Միլանի «Էդիկտը»՝ հրովարտակը, որով քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրությունում հռչակվում է որպես ազատ և մյուս կրոններին իրավահավասար կրոն: Մեծ Հայքի թագավորությունը և Հռոմեական կայսրությունը դառնում են դավանակից երկրներ, նրանց միջև հաստատվում են բարիդրացիական հարաբերություններ:

Մուրբ Գրիգորն աշխարհիկ կյանքից առանձնացել և ճգնավորի կյանքով ապրում էր Իարանադյաց գավառի Սեպուհ լեռան Մանյա Այրբ քարայրում: Տրդատ արքան Գրիգորի որդիների՝ Վրթանեսի և Արիստակեսի հետ գնում է այնտեղ: Արքայի խնդրանքով Գրիգորն *Արիստակեսին կայսկոպոս* է ձեռնադրում: Վերջինս մասնակցում է 325 թ. *Նիկեայի սուսջին տիեզերական ժողովին*, որը սահմանում է «*Հավատո հանգանակը*»: Արիստակեսը, վերադառնալով Հայաստան, բերում է Նիկեական կանոնները:

Տրդատ թագավորը սրով կիսում է բասիլների (կովկասյան հրոսակ ցեղ) Գեղոնեոն թագավորին իր ձիու հետ միասին:

Խոր Վիրասի փանքը

Սուրբ Գրիգորն այդ կանոններին ավելացնում է իր կանոնախումբը:

Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի նույնանուն քաղաքի վերակացունների խնդրանքով Տրդատ թագավորն այդ կողմերի եպիսկոպոս է հաստատում Վրթանեսի որդուն՝ **Գրիգորիսին**: Նրա հոգևոր իշխանության տակ էին Հայոց Արևելից կողմերը՝ **Արցախը, Ուրիքը** և **Փայքապարանը**, ինչպես նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա **Վիրքի** ու **Աղվանքի եպիսկոպոսությունները**: Գրիգորիսը դաժանորեն սպանվում է Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող մագթթաց երկրի թագավոր Սանեսանի հրամանով: Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը նրա հավատակիցները բերում և հողին են հանձնում Արցախի **Ամարաս** գյուղում՝ իր պապի՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած եկեղեցում:

Խոսրով III Կուրակի քաղաքականությունը: Տրդատ Մեծի և նրա որդու՝ **Խոսրով III Կուրակի (330-338 թթ.)** օրոք ամրապնդվում է Հայոց աշխարհի

պաշտպանական հզորությունը, տնտեսությունն ու քաղաքաշինությունը վերելք են ապրում:

Ծովքի վերակացու Արքեղայոսը, որը հայտնի էր բազմաթիվ անօրեն գործողություններով, նենգորեն սպանում է իրեն հանդիմանող Արիստակես կաթողիկոսին և փախչում կայսրության սահմանները: Արիստակեսի աշակերտները նրա մարմինը հանձնում են հողին Բարձր Հայքի Սկեղյաց գավառի Թիլավանում: Հայոց կաթողիկոս է դառնում նրա ավագ եղբայրը՝ **Վրթանես Ա Պարթևը (333-341 թթ.)**:

Երասխի վտակ Մեծամորի հունը փոխվել էր, և Արտաշատի մոտակայքում ճահիճներ էին առաջացել: Խոսրովը մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող **Դվին** բնակավայրը կառուցապատում է և դարձնում մայրաքաղաք: Նրա հրամանով Գառնի ամրոցից մինչև Դվին կաղնու ծառեր են տնկում: Անտառի մի մասը կոչվում է «**Տանար մայրի**», իսկ մյուսը՝ «**Խոսրովակերպ**» («**Խոսրովի**

անգրատ»), որը մինչև Երասխ էր հասնում: Թագավորը հրամայում է անտառները լցնել կենդանիներով և գազաններով՝ որսի և ժամանցի համար: *Իրանք աշխարհում առաջին արհեստական անտառներից էին:*

Այս խաղաղ ու բարգավաճ վիճակն ընդհատում է իրեն Արշակունի հորջորջող մագքթաց թագավոր Սանեսանը: 335 թ. նա ներխուժում է Հայաստան և, ավերածություններ պատճառելով, հասնում Այրարատյան աշխարհ ու գրավում Վաղարշապատը: Հայոց գորավար *Վաչե Մամիկոնյանը* 336 թ. Վաղարշապատից դուրս է վտարում մագքույթների խառնիճաղանջ զորքերը, այնուհետև ջախջախում *Օշականի Ցյու գոռի լեռան* մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Սպանված Սանեսանի գլուխը բերում են Խոսրով Կոտակին՝ դրանով լուծելով Գրիգորիս եպիսկոպոսի սպանության վրեժը:

336 թ. Սասանյանների զորքերը ներխուժում են Հայաստան: Հայոց թագավորը Բզնունիքի Դատաբեն նախարարին հանձնարարել էր դիմակայել թշնամուն: Սակայն Դատաբենն անցել էր թշնամու կողմը: Այդ օրհասական պահին հայոց թագավորի դեմ է գործում նաև Աղձնիքի բղեշխ Բակուրը: Հայոց բանակը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախում է պարսից զորքին: Դատաբենը և Բակուրը մահապատժի են ենթարկվում:

Խոսրով Կոտակը դրանից հետո սահմանում է օրենք, ըստ որի՝ աշխարհատեր նախարարները պետք է մնային թագավորի մոտ, և նրանցից ոչ ոք չպետք է մարտի գնար արքունի գորքի հետ:

Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի ժամկետը չլրացած՝ 337 թ.

Սասանյանների արքա *Շապուհ II Երկարակյացը* (309-379 թթ.) պատերազմ է սկսում Հռոմեական կայսրության դեմ: Չկարողանալով գրավել Մծբինը՝ պարսիկները հարձակվում են Հայոց աշխարհի վրա: Վաչե Մամիկոնյանի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են կրում: Ջոհվում են սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը և նրա մի քանի զինակիցներ: Սակայն թշնամին դուրս է շարվում երկրից: *Վրթանես կաթողիկոսն օրենք է սահմանում*՝ ամեն տարի Հայոց աշխարհում Վաչե Մամիկոնյանի և նրա հետ գոհված զինակիցների հիշատակը նշելու և հայրենիքի փրկության համար մղված պայքարում իրենց կյանքը գոհաբերողներին սուրբ նահատակների շարքին դասելու մասին: Հայ եկեղեցին Վրթանես կաթողիկոսի սահմանած այս կարգով հետագայում Վարդան գորավարին և նրա հետ Ավարայրի ճակատամարտում իրենց կյանքը նվիրաբերած հայրորդիներին դասեց սրբերի շարքին:

Խոսրով թագավորը Վաչե Մամիկոնյանի որդուն՝ Արտավազդին, հանձնում է սպարապետության պաշտոնը: Բայց քանի որ Արտավազդը պատանի էր, մինչև նրա չափահաս դառնալը հայոց գորավարության գործը հանձն են առնում Շիրակի իշխան Արշավիր Կամսարականը և Անդովկ Սյունին:

Տիրանի գահակալությունը: Խոսրով Կոտակի մահից հետո նրա որդուն՝ *Տիրանին* (338-350 թթ.), Կոստանդինոս II-ը ճանաչել էր հայոց թագավոր, սակայն կայսրությունում պատանդ էին պահվել Տիրանի մի որդին՝ Տրդատը, և թոռները՝ Գնելն ու Տիրիթը: Նրանց կյանքը վտանգված էր: Տիրանն ամեն կերպ

աշխատում էր երկրի անկախությունը պահպանել՝ խուսափելով հռոմեապարսկական հակամարտության մեջ ներքաշվելու վտանգից: Նա փորձում էր Պարսկաստանի հետ հավասարակշռել հարաբերությունները: Սակայն Սասանյանները շարունակում էին իրենց թշնամական գործողությունները:

Վրթանես կաթողիկոսի վախճանից հետո նրա որդին՝ *Հուսիկը*, կաթողիկոս ձեռնադրվելու համար մեկնել էր Մաժակ-Կեսարիա: Վերադարձին Տափերի կամրջի մոտ նրան դիմավորում է Տիրան արքան: Որոշ ժամանակ անց Հուսիկի և Տիրանի հարաբերությունները սրվում են: Կաթողիկոսը հանդիմանում է թագավորին: Երբ Տիրանն իր ուղեկիցների հետ Ծովքի Բնաբեղ բերդում ցանկանում է մտնել եկեղեցի, Հուսիկը թույլ չի տալիս և հենց այդտեղ էլ նահատակվում է:

Բարդ էին Տիրանի հարաբերությունները նաև նախարարների հետ: Այդ ամենի հետևանքով մեծ կորուստներ

կրեցին Ռշտունյաց և Արծրունյաց տոհմերը, իսկ հայոց զորքերի հրամանատարներ Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանները հեռացան իրենց տոհմական աշխարհը՝ Տայք:

Այդ ժամանակ Հայաստան եկած՝ Ատրպատականի մարզպան Վարազդ, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, դավադրաբար ձերբակալեց Տիրանին, ածուխով աչքերը դաղեց ու տարավ Շապուհի մոտ: Հռոմեական կայսրության հետ շարունակվող հակամարտության ընթացքում պարսից արքան ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել Հռոմին աջակցող Տիրանին: Հայ ավագանին Կոստանդինոս կայսեր մոտ պատգամավորություն ուղարկեց՝ պարսիկների դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով: Շապուհը, իմանալով այդ մասին, ազատ արձակեց Տիրանին: Սակայն վերջինս, լինելով կույր, հեռացավ պետական գործերից և բնակություն հաստատեց Արագածի լանջերին՝ Կուաշում (Կոշ): Գահ բարձրացավ Տիրանի որդին՝ *Արշակ II-ը (350–368 թթ.)*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Տրդատ III-ը կենտրոնական իշխանության և բանակի հզորացման ուղղությամբ. ի՞նչ արդյունքներ դրանք ունեցան:
2. Որտեղ էր առանձնացել Գրիգոր Լուսավորիչը: Հայաստանից ո՞վ մասնակցեց Նիկեայի տիեզերական ժողովին: Ո՞վ էր Գրիգորիսը և ի՞նչ գործունեություն էր իրականացնում:
3. Ե՞րբ է թագավորել Խոսրով III Կոտակը և ի՞նչ գործերով է նշանավորվել: Ներկայացրե՞ք Սանեսան թագավորի ներխուժման պատմությունը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան պարսկա-հռոմեական պատերազմները: Ի՞նչ կանոն սահմանեց Վրթանես հայրապետը: Խոսրով Կոտակն ո՞ւմ շնորհեց սպարապետության պատիվը:
4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Տիրանը: Վրթանեսից հետո ո՞վ դարձավ հայոց կաթողիկոս: Ի՞նչպիսի՞ հարաբերություններ էին հայոց արքայի և կաթողիկոսի միջև. ո՞րն էր դրա պատճառը: Ի՞նչ դրսևորում ունեցան Տիրանի և նախարարների հարաբերությունները:

§ 2. ԱՐՇԱԿ II ԵՎ ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մուրք Ներսես Ա կաթողիկոս

Ներքաղաքական իրավիճակը: Հռոմեա-պարսկական հակամարտության սրման պայմաններում Հռոմում սպանում են Արշակի եղբայր Տրդատին: Հուսիկ կաթողիկոսի թոռան՝ **Ներսես Ա Պարթև** կաթողիկոսի (353-373 թթ.) միջնորդությամբ հայրենիք են վերադառնում մյուս պատանդները՝ Տիրիթն ու Գնելը: Վերջիններիս ազատ արձակելով՝ կայսրը նպատակ ուներ նաև անհրաժեշտության դեպքում նրանց օգտագործելու Արշակի դեմ՝ հայոց գահը հանձնելով նրանցից մեկին: Գնելն ամուսնանում է Անդովկ Սյունու աղջկա՝ Փառանձեմի հետ: Տիրիթը, որ նույնպես սիրում էր Փառանձեմին, Արշակին տրամադրում է Գնելի դեմ՝ արքային հավաստիացնելով, թե նա ցանկանում է դավադրորեն դառնալ հայոց թագավոր: Գնելին մահապատժի են ենթարկում: Արշակը, իմանալով, որ Տիրիթն իրեն խաբել է, նրան նույնպես մահապատժի է ենթարկում, այնուհետև ամուսնանում Փառանձեմի հետ:

Արքունիքի և նախարարական տների միջև աճող լարվածությունը սպառնում էր երկրի ներքին կայունությանը: **Տարոն գավառի Աշրիշատ** գյուղում գտնվող Մայր եկեղեցում Ներսես Ա-ն 354 թ. հրավիրում է **Հայ եկեղեցու առաջին ժողովը:** Այն ընդունում է հոգևոր և աշխարհիկ կյանքին առնչվող կարևոր որոշումներ և կանոններ: Որոշվում է կառուցել վանքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, իջևանատներ, աղքատանոցներ: Ժողովի սահմանած կանոնը

հայոց թագավորին ու մեծամեծներին պատվիրում էր գթասիրտ լինել իրենց ծառաների և ստորադրյալների նկատմամբ, սիրել նրանց՝ որպես իրենց ընտանիքի անդամների, անօրինաբար և չափազանց մեծ հարկերով չնեղել հասարակ ժողովրդին: Ծառաներին էլ պատվիրում էր հնազանդ ու հավատարիմ մնալ իրենց տերերին: Աշտիշատի կանոններով արգելվում են հեթանոսական շատ սովորույթներ՝ բազմակնությունը, մահացածների վրա անվայելուչ լացը, հարբեցողությունը և այլն:

Արշակ II-ը գորեղ անձնավորություն էր և հաստատակամորեն ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում: Թագավորական իշխանության ամրապնդման և նախարարական կենտրոնախույս տրամադրությունները զսպելու նպատակով նա սկսում է *Արշակավան քաղաքի* կառուցումը *Կոզովիսր գավառում*: Արշակը թույլատրում է քաղաքում ագատորեն բնակություն հաստատել բոլոր ցանկացողներին, նույնիսկ օրինականներին: Այդ հանգամանքն առաջացնում է նախարարների դժգոհությունը, քանզի նրանց կալվածքներից Արշակավան էին փախչում ավանդառուներն ու պարտականները, նրանցից դժգոհ ծառաներն ու շինականները: Թագավորից դժգոհ նախարարները, օգտվելով առիթից, որ արքան մեկնել է Վրաստան, հարձակվում և ավերում են Արշակավանը: Արշակը պատժում է որոշ նախարարների:

Արշակ II-ի քաղաքականությունը և պարսկա-հռոմեական պայերագրեր: 359 թ. պատերազմ է սկսվում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Պարսկական զորքը պաշարում է Ամիդ քաղաքը: Այս պատերազմի ընթացքում

շատ կարևոր էր Հայաստանի դիրքորոշումը: Շապուհն օգնության խնդրանքով դիմում է Արշակին: Վերջինս հայոց զորքով պարսիկներից շուտ հասնում է *Մծրին* քաղաքի մոտ և հաղթանակ տանում հռոմեացիների հանդեպ: Շապուհի դստեր հետ ամուսնանալու առաջարկը Արշակը կտրականապես մերժում է: Անդովկ Սյունուն հայտնի է դառնում, որ Շապուհը մտադիր է սպանել Արշակին: Այդ մասին իմանալով՝ Արշակը անմիջապես վերադառնում է հայրենիք: Հայ-պարսկական կարճատև ռազմական դաշինքը խախտվում է: Ռազմական գործողություններն անձամբ գլխավորելու նպատակով Արևելք եկած Կոստանդինոս II-ի հրավերով Արշակ II-ը մեկնում է Մաժակ քաղաքը: Այդտեղ նրանք ամրապնդում են հայ-հռոմեական դաշինքը Արշակի և Օլիմպիայի՝ կայսեր մահացած եղբոր նշանածի ամուսնությամբ: Փառանձե՛նը չէր կարող հաշտվել այդ իրավիճակի հետ. նրա ծառաներից մեկը թունավորում է Օլիմպիային:

Պարսկա-հռոմեական պատերազմն ավարտվում է Տիգրանի մոտ Հուլիանոս Ուրացող կայսեր պարտությամբ և մահով: Պարսից արքայի և հռոմեական նոր կայսեր՝ Հովիանոսի միջև **363 թ.** կնքված *պայմանագրով* կայսրը պարտավորվում էր չօգնել հայոց արքային: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ կայսրը Շապուհին վստահեցրել էր. «...եթե կարողանաս հաղթել նրանց և պարտադրես ծառայել, ես նրանց թիկունքը չեմ պաշտպանի»: Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելիոսը (IV դ.) այդ պայմանագիրն անվանել է *«ամոթալի»*:

Հայ պարսկական պայերագրեր: Մեծ Հայքի թագավորության հարա-

վային սահմանագլխին՝ *Գանձակ* (Շահաստան) քաղաքում տեղակայված հայոց սահմանապահ գնդի հրամանատարներն Արշակ թագավորին տեղեկացնում են Շապուի II-ի զորքերի ներխուժման վտանգի մասին: Արշակի հրամանով Վասակ սպարապետի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ և **363 թ.** պարտության մատնում նրան:

Հաջորդ տարի Սասանյանների զորքերը Հայաստան են ներխուժում երեք ուղղությամբ: Արշակը, Վասակը և նրա եղբայրը տեղի ունեցած մի քանի ճակատամարտերում ջախջախում են թշնամուն:

Այդ ժամանակ *Մերութան Արծրունին* ներկայանում է Շապուիին, իր հպատակությունը հայտնում նրան և, ուրանալով քրիստոնեությունը, ընդունում մագղեզականություն: Շապուիը նրան խոստացել էր օգնել տիրանալու հայոց գահին՝ երկիրը պարսկական տիրապետությանը և կրոնին ենթարկելու պայմանով:

Պարսից զորքերի ներխուժումները Հայոց աշխարհին ավերածություններ էին պատճառում: *Վասակ Մամիկոնյանը կարողանում է թշնամուն դուրս մղել երկրից:* Հաջորդ անգամ Շապուիի մեծաքանակ զորքը հասնում է Անգեղամուր բերդը, որտեղ Արշակունի թագավորների գերեզմաններն ու գանձերն էին: Պարսիկները, չկարողանալով տիրել այս բերդին, գնում ու գրավում են *Անի բերդը Գարանաղիում*, որտեղ ևս ամփոփված էին հայ Արշակունիները: Նրանք չեն կարողանում քանդել միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, արքայական մյուս գերեզմանները բացում են և թագավորների ոսկորները գերեզմարում՝ ասելով. «*Նրա համար ենք մենք հայոց թագավորների ոսկորները մեր*

աշխարհը ցանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախարն ու քաջությունը այսօրեղից թագավորների ոսկորների հնար մեր աշխարհը փոխադրվեն»: Վասակ սպարապետի գլխավորած 60000-անոց հայոց զորքը ջախջախում է թշնամուն, ազատում թագավորների ոսկորները և վերաթաղում Արագած լեռան լանջին՝ *Աղձք* գյուղում:

Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը նոր պարտություններ են կրում: Երկարատև պատերազմները հյուժում էին թե՛ պարսիկների և թե՛ հայերի ուժերը: Վիճակն ավելի է ծանրանում, երբ Մերութանի դավաճանական օրինակին հետևում է Վահան Մամիկոնյանը:

Արշակի և Վասակի դավադրական սպանությունը: Շապուիը, համոզվելով, որ ռազմական ճանապարհով անհնար է ընկճել հայերին, որոշում է խաբությամբ ձեռքակալել Արշակին: Նա դեսպանների միջոցով հայոց արքային Տիգրան է հրավիրում՝ վիճելի հարցերը կարգավորելու պատրվակով: Շապուիը իր մատանիով կնքված աղ է ուղարկում, ինչը պարսիկների բարձրագույն երդումն էր համարվում: Ի վերջո՝ Արշակ թագավորը Վասակ սպարապետի ուղեկցությամբ **368 թ. մեկնում է Պարսկաստան:** Շապուին Արշակին փորձելու նպատակով, ինչպես պատմում է Փավստոս Բուզանդը, հրամայում է Հայաստանից բերել հող ու ջուր և արքունի դահլիճի հատակի կեսը ծածկում այդ հողով՝ վրան ցանելով ջուրը: Շապուիը, Արշակի ձեռքից բռնած, ճեմելով շրջում էր դահլիճում: Պարսից հողի վրա Արշակը խոսում է զոջումով, իսկ հայկական հողի վրա սաստիկ ըմբոստանում է Շապուիի դեմ և հպարտորեն ասում. «*Հեռն ինձա-*

Արքագերս

նից, չարագործ ծառա, որ փերերիդ վրա փեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ և քո որդոց իմ նախնիների վրեժը...»: Շապուիը հրամայում է Արշակին ձերբակալել և փակել Անհուշ բանտում:

Հաջորդ օրը Շապուիի հրամանով պալատ են բերում Վասակ Մամիկոնյանին: Նա ծաղրում է Վասակին՝ ասելով. «Աղվնս, այդ դո՛ւ էիր խանգարիչը, որ այսքան չարչարեցիր մեզ... Ես քեզ պիտի աղվեսի մահով սպանեմ»: Իսկ Վասակ սպարապետը արժանապատվորեն պատասխանում է. «Այժմ, երբ ինձ փեսանում ես կարճահասակ, մեծությանս չափը չես հասկանում, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես: Բայց մինչ ևս Վասակն էի՝ հսկա էի, մի ոտքս հենում էի մի լեռան վրա, իսկ մյուսն էլ՝ մյուս լեռան. երբ հենվում էի աջ ոտքիս վրա, աջ կողմի լեռն էր գեղնի փակ անցնում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ կողմի լեռն էր գեղնի փակ անցնում»: Շապուիի հարցին, թե որոնք էին այդ լեռները, Վասակ սպարապետը

պատասխանում է. «Այդ երկու լեռներից մեկը դու էիր, իսկ մյուսն էլ՝ հունաց թագավորը»: Կատաղած Շապուիը հրամայում է Վասակին սպանել: Շուտով բանտում նահատակվում է նաև Արշակ II թագավորը՝ Արշակունյաց արքայատոհմի ամենապայծառ դեմքերից մեկը:

Արքագերսի պաշտպանությունը:

Հայոց ազատատենչ ոգու դրսևորումն էր պաշարման մեջ հայտնված Արտագերս ամրոցի պաշտպանների՝ Փառանձեմ թագուհու և փասանեկ հազար ընտիր զորականների երկարատև ու հերոսական դիմադրությունը: Ամրոց թափանցած երկու հայ իշխաններ, որոնք մտադիր էին համոզելու թագուհուն՝ զենքը վայր դնել, տեսնելով Փառանձեմի վճռականությունը, միանում են պաշտպաններին: Թագուհու միակ հույսն իր որդու՝ Պասպի վերադարձն էր, որին նա ուղարկել էր Վաղես կայսեր մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Շապուին ավելի է սաստկացնում ճնշումը: Երկարատև պաշարման հետևանքով սկսված

համաճարակը, սովը և անընդմեջ կռիվներն ուժասպառ էին արել Արտագերսի պաշտպաններին:

Քավթիչները, ներխուժելով ամրոց, ոչնչացնում են ողջ մնացածներին, իսկ Փառանձեմին, անմարդկային խոշտանգումների ենթարկելով, սպանում:

Այդ ընթացքում Մերութանը և Վահանը երկրի տարբեր վայրերում ավերածություններ էին կատարում, ատրուշաններ շինում և հայերին բռնի պարտադրում մագղեգական կրոնը: Ուրացյալ Վահանին սպանում է իր որդին՝ Սամվել Մամիկոնյանը:

Պապ թագավորի գահակալությունը: Պապը հռոմեական գորավար Տերենտիոսի գլխավորած մի զորաջոկատով վերադառնում է Հայաստան: Վաղես կայսեր կողմից հայոց գահին է հաստատվում **Պապը (370-374 թթ.):** Նահատակված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ **Մուշեղը**, դառնում է հայոց սպարապետ և սկսում Հայոց աշխարհի ազատագրումը:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղը վերականգնում է «...*հին սահմանը, որ ստաջ գոյություն ուներ Հայոց երկրի և Վրաց երկրի միջև, որպիսին էր մեծ գեղը Կուրը*»: Մուշեղ գորավարը շրջում էր երկրում և քանդում պարսիկների ու հայրենիքն ուրացողների կառուցած մագղեգական ատրուշանները: Պարսից արքունիքից պատիվ վայելող անձինք ձերբակալվում և խստագույնս պատժվում էին: Այդպես Մուշեղը լուծում էր Արշակ արքայի և Վասակ սպարապետի վրեժը: Պապ թագավորը տեր է կանգնում Կոգովիտ գավառի Դարույնք բերդում պահվող Արշակունյաց գանձերին: Երկրում վերաշինվում են ավերված

բնակավայրերը, նորոգվում եկեղեցիները, կարգի բերվում պետության գործերը: Մուշեղը շարունակում է երկրի պաշտպանության գործը:

Մուշեղը 370 թ. 40 հազար ընտիր զորականներով գնում է դեպի Հայաստանի հարավային սահմանը: Այնտեղ էր եկել Շապուհն իր զորքով, որի մի գնդի հրամանատարն էր հայրենադավ Մերութանը: **Ապրպատականում** Մուշեղն իր զորքով նախահարձակ է լինում: Շապուհը փախչում է, իսկ պարսից ավագներից շատերը ձերբակալվում են և Մուշեղի հրամանով մահապատժի ենթարկվում: Հաղթանակած հայերի ձեռքն են ընկնում պարսից արքայի գանձարանը և կանանոցը: **Մուշեղը հրամայում է կանանոցը վերադարձնել Շապուհին:** Շապուհը, ապշած հայոց զորավարի արարքից, մի գավաթի վրա նկարել է տալիս Մուշեղի պատկերը՝ ճերմակ ձին հեծած: Իր զորքին հյուրասիրելու պահին նա ամեն անգամ ձեռքն էր վերցնում գինու գավաթը և ասում. **«Ճերմակաձին գինի արբցէ»:** Երբ հայոց զորքը վերադառնում է պատերազմից, ոմանք Պապի առջև ամբաստանում են Մուշեղին: Թագավորը զայրանում է, որ Մուշեղն ինքնակամ ազատել է կանանոցը՝ անհարկի մեծահոգություն ցուցաբերելով իր մոր հանդեպ դաժանորեն գործած Շապուհի նկատմամբ:

Ձիրավի ճակատամարտը: Պապ թագավորը, տեղեկանալով, որ 371 թ. մեծաքանակ պարսից զորքը կրկին ներխուժել է երկիր և հասել Միջնաշխարհ, հրամայում է հայոց զորքերը հավաքել Այրարատ նահանգի **Բագրևանդ գավառի Ձիրավի դաշտում:** Նրանց են միանում հռոմեական զորաջոկատները:

Արածանի գետը Ձիրավի դաշտում

Պապ թագավորը մարտավարության բոլոր կանոններով հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը նախապատրաստում է վճռական ճակատամարտի: **Հայոց գործի** թիվը ավելի քան **90 հազար** էր:

Տերենտիոս զորավարը խնդրում է Պապ թագավորին և Ներսես կաթողիկոսին ապահովության համար բարձրանալ **Նպատ լեռը**: Այնտեղ է գնում նաև Մուշեղը: Կաթողիկոսի բարեխոսությամբ փարատվում է Պապի գայրույթը Մուշեղի նկատմամբ: Սպարապետը սուրբ երդում է տալիս և ստանում կաթողիկոսի օրհնությունն ու թագավորի բարի մաղթանքը, որից հետո կրկին ստանձնում է զորքի հրամանատարությունը:

Լուսադեմին սկսվում է Ձիրավի ճակատամարտը: Ներսես կաթողիկոսը, բազուկները տարածած, հայոց հաղթանակի համար աղոթում է Նպատ լեռան վրա: Մուշեղի գլխավորած զորագնդերը հաջողությամբ գրոհում են պարսիկներ

րի վրա: Սմբատ ասպետի հրամանատարությամբ սեպուհական զորագունդը նույնպես խիզախորեն էր գործում: Սպանդարատ Կամսարականի զորաթևը ջախջախում և փախուստի է մատնում հակառակորդի կենտրոնի զորախմբին: Հաղթանակը կատարյալ էր:

Պարսից բանակի մնացորդները փախուստի են դիմում: Մերուժանին ձերբակալում է Սմբատ Բագրատունին: Նա, երկաթե շամփուրը տաքացնելով, բոլորում է պսակի ձևով և շիկացնելով ասում. «Քեզ պսակում եմ, Մերուժան, որովհետև դու ձգտում էիր հայոց վրա թագավորելու, և իմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ շիկացած շամփուրը դնում է Մերուժանի գլխին: Այդպես է իրականացվում չարագործի մահապատիժը:

372 թ. Մուշեղը, լուր ստանալով Շապուհի առաջիկա ներխուժման մասին, զորքով շարժվում է դեպի **Գանձակ**:

Հայոց գորքը «Քաջ Արշակի համար» ոգևորիչ բացականչություններով մարտի է նետվում և ջախջախում է պարսկական ուժերը: Վերականգնվում է երկրի խաղաղությունը:

Պապի բարեփոխումները և արքային քաղաքականությունը: Պապ թագավորը և Մուշեղ սպարապետը զբաղվում են պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմամբ: Բանակի թիվը հասցվում է մոտ 100 հազարի: Հոգևորականների եղբայրներին, զավակներին և ազգականներին պարտադրվում է պետական ծառայություն կատարել: Միննույն ժամանակ սահմանափակվում է եկեղեցական հողատիրությունը: Այդ նպատակով Պապը նախ վերացնում է «պտղի և տասանորդների կարգը», այսինքն՝ բերքից եկեղեցուն վճարվող տուրքը: Այնուհետև նա, հոգուտ արքունիքի, եկեղեցուց կտրում է Տրդատ III Մեծի տված հողի մեծ մասը: Պապի հրամանով փակվում են կուսանոցները և այրիների ապաստանները, թույլ է տրվում կույսերին և այրի կանանց ամուսնանալ: Այդպես Պապը խրախուսում է երկրի բնակչության և հայոց բանակի թվաքանակի աճը:

Պապը Սպանդարատ Կամսարականին վերադարձնում է հայրենի Շիրակ և Արշարունիք գավառները, ինչպես նաև մյուս նախարարներին է վարձահատույց լինում հավատարիմ ծառայության համար:

Պապի վարած անկախ քաղաքականության արդյունքում Հայաստանից վտարվել էին պարսից զորքերը: Ներսես Մեծի մահվանից հետո հայոց կաթողիկոսական աթոռին Աղբիանոսի տոհմից բարձրացած Հուսիկ-Շահակը այլևս

Կեսարիա չի մեկնում՝ ձեռնադրություն ստանալու մետրոպոլիտից, ինչով հաստատվում էր հայոց կաթողիկոսական աթոռի սկզբնական ինքնուրույնությունը:

Պապը Վաղես կայսեր մոտ պատգամավորներ է ուղարկում տարածքային պահանջով, ըստ Փավստոս Բուզանդի, փաստարկելով, թե հնում «*Կեսարիայի ուրիշ քաղաք մերն են եղել, նր քուր, Ռոհա (Եղնսիա) քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել, ուսրի, եթն չես ուզում, որ խռովությունն ծագի մեր մեջ՝ նր քուր*»: Սա վկայում է ժամանակին՝ այդ տարածքների հայկական պետության մեջ լինելու մասին: **Վաղես կայսրը**, որն այդ ժամանակ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում էր, պատասխանում է դավադրությամբ: Նա իր մոտ է կանչում հայոց թագավորին, որը վերջին պահին է իմանում դավադրության մասին: Պապը մեծ դժվարությամբ կարողանում է խուսափել ծուղակից և իր 300-հոգանոց թիկնապահ զնդով վերադառնում է Մեծ Հայք:

Վաղես կայսեր հրամանով **374 թ.** հռոմեական հրամանատարները խնջույքի ժամանակ դավադրորեն սպանում են Պապին: Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելինոսն այդ մասին գրել է. «Այսպիսի անարգ նենգությամբ դյուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ դեմ հանդիման հյուրասիրության, Աստծո հյուրընկալության ժամանակ, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները, որոնք չափից ավելի հագեցած էին, բոլորովին սարսափահար եղան ու փախան»: Այսպես նենգաբար սպանվեց հայոց երիտասարդ ու եռանդուն արքան, որն իր կարճատև գահակալման

ընթացքում կատարեց բազմաթիվ հայ-
րենանվեր գործեր: Նա ամրապնդեց
բանակը, երկիրը մաքրեց օտար նվա-
ճողներից, իրականացրեց մի շարք բա-

րեփոխումներ և հայոց պատմության
մեջ մնաց որպես նշանավոր արքանե-
րից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Արշակ II-ը: Ո՞վ էր հայոց կաթողիկոսը, և նրա միջնորդությամբ ովքեր վերադարձան Հայաստան: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հրավիրվել Աշտիշատի ժողովը: Ինչ կարևոր որոշումներ և կանոններ ընդունեց այդ ժողովը:
2. Ո՞րն էր Արշակ II-ի և նախարարների միջև հակամարտության պատճառը:
3. Ինչ ընթացք ունեցավ 359 թ. ծագած պարսկա-հռոմեական պատերազմը: Ինչ-
պես ընթացան հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Ինչ գիտեք 363 թ. կնքված
պայմանագրի մասին:
4. Ներկայացրե՛ք հայ-պարսկական պատերազմի արդյունքները: Ինչպես Շապուհին
հաջողվեց ձերբակալել Արշակ II-ին և Վասակ Մամիկոնյանին:
5. Ինչպես ավարտվեց Արտագերսի պաշտպանությունը: Պապը ե՞րբ դարձավ
Հայաստանի թագավոր: Ինչ գիտեք 370 թ. Ատրպատականում տեղի ունեցած ճա-
կատամարտի մասին: Բնութագրե՛ք Մուշեղ սպարապետի արարքը: Ինչ հետևանք
դա ունեցավ:
6. Ներկայացրե՛ք Ձիրավի հաղթական ճակատամարտը: Ինչ պատժի արժանացավ
դավաճան Մերուժանը:
7. Հայոց պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամ-
րապնդման ուղղությամբ ինչ քայլեր ձեռնարկեց Պապ թագավորը: Ներկայացրե՛ք
Պապի կերպարը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Փավստոս Բուզանդը՝ 371 թ. Ձիրավի ճակատամարտի մասին

Պապ թագավորն ու Ներսես եպիսկոպոսապետը կանգնած մնացին Նպատ լեռան վրա, և Սուրբ Ներսեսը, իր մշտատարած ձեռքերը երկինք բարձրացնելով, խնդրում էր Տիրոջից, որ խնայե իր ուխտին և իր Սուրբ եկեղեցիներին... Մինչ նա աղոթում էր Աստծուն, հայոց բոլոր գորքերի ճակատը կրակի նման գնում էր պարսից զորքերի դեմ, իսկ Մուշեղի գունդը, բոլոր մյուս գնդերից առաջ անցնելով, շտապ-շտապ գնում էր... Պարսից գնդերը պարտություն կրեցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցան, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներում, խորերում և ձորերում... (*Հայոց պատմություն, Ե, 4*):

§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Վարազդադի գահակալությունը և Մուշեղ սպարապետի ծրագիրը: Հռոմեական կայսր Վաղեսը կեղծ ափսոսանք է հայտնում Պապի սպանության կապակցությամբ: Ապա Մեծ Հայքում թագավորում է Պապի ազգական **Վարազդադը (374–378 թթ.):** Նա վերադարձել էր Հռոմից, ուր հեռացել էր՝ խուսափելով Շապուհի հետապնդումներից: Վարազդադը կայսրությունում գտնվելու ժամանակ հայտնի էր դարձել որպես օլիմպիական խաղերի հաղթող: Քանի որ նա երիտասարդ էր և անփորձ, ուստի **Մուշեղ սպարապետին** էր առաջնորդում հայոց բանակը, հսկում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և բարի խրատներ տալիս թագավորին: Մուշեղը նախատեսում էր Սասանյանների հարձակումնե-

րից Հայաստանը պաշտպանելու նպատակով Հռոմեական կայսրության հետ սերտ ռազմական համագործակցություն: Իսկ կայսրությունը ձգտում էր Հայաստանը պահել իր քաղաքական ոլորտի մեջ:

Բառ Սահառունի նախարարը, որ Վարազդադի ուսուցիչն էր եղել, մտադրվում է Մուշեղից խլել սպարապետության պաշտոնը: Նա Վարազդադին տրամադրում է Մուշեղ սպարապետի դեմ՝ հավատացնելով, թե նա է թագավոր դառնալու նպատակով կազմակերպել Պապի սպանությունը: Եվ քանի որ նրանք Մուշեղից շատ էին վախենում, ապա որոշում են ընթրիքի ժամանակ նրան սպանել: Խնջույքի թեժ պահին չարագործ Բատը Մուշեղին դավադրաբար սպանում է: **Մուշեղ Մամիկոնյանի վեր-**

Մուշեղ Մամիկոնյանը դավադրաբար սպանվում է խնջույքի ժամանակ. հեղինակ՝ Ջուլիանո Զասսո

ջին խոսքերն էին. «Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու... հատուցումն այն եղավ: Բայց այս մահը երանի թե ձիու վրա ինձ հասներ»:

Արշակ III-ի գահակալությունը և Մանվել սպարապետը: Այդ ժամանակաշրջանում գերությունից ազատվելով՝ Պարսկաստանից հայրենիք է վերադառնում Մանվել Մամիկոնյանը: Նատեր է կանգնում Մամիկոնյան տոհմի տանուտերության և նահապետության առաջնորդությանը և ստանձնում սպարապետության գործը՝ պահանջելով Վարազդատից հեռանալ երկրից: Նա էլ իր հերթին է պահանջում, որ Մանվելը հեռանա երկրից: Ի վերջո Վարազդատը հարկադրված հեռանում է կայսրության սահմանները: Իսկ Բատ Սահառունուն, ինչպես նաև Մուշեղի սպանության մյուս մեղսակիցներին Մանվելի հրամանով մահապատժի են ենթարկում:

Սպարապետ **Մանվել Մամիկոնյանի** խնամակալությամբ հայոց գահին հաստատվում են Արշակն ու Վաղարշակը՝ Պապի որդիները: **Արշակ III-ին (378-387 թթ.)** Մանվելն ամուսնացնում է իր Վարազդուխտ դստեր հետ: Երբ Մանվելը ծանր հիվանդանում է, նա իր մոտ է կանչում Արտաշիր որդուն և պատվիրում, որ հավատարիմ լինի Արշակ թագավորին և Հայոց աշխարհը պաշտպանի թշնամիներից:

Հայաստանի սպարսկա-հռոմեական առաջին բաժանումը և Խոսրով IV-ի միավորիչ ջանքերը: Հայ Արշակունիների տոհմից **Խոսրովին** 385 թ. պարսից արքան ուղարկում է Հայաստան: Արշակ III-ը հեռանում է Հայաստանի արևմտյան մասը, որտեղ մահանում է երկուսուկես տարի անց: **387 թ.** Մեծ

Հայոց կաթողիկոս Մուրթ Սահակ Պարթև

Հայքի թագավորությունը բաժանվում է Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Հայկական թագավորության արևմտյան մասն անցնում է Հռոմի, իսկ արևելյանը՝ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Մեծ Հայքի արևմտյան մասի կառավարումը Թեոդոսիոս I կայսրը հանձնում է կուսակալներին՝ **կոմսաներին** (կոմսեր): **Խոսրով IV-ը** իշխում է Արևելյան Հայաստանում:

Խոսրով IV-ը, Թեոդոսիոս I-ի համաձայնությամբ որոշ ժամանակ հարկ վճարելով, իշխում էր նաև Հայաստանի արևմտյան մասի վրա: Առանց Սասանյանների հետ համաձայնեցնելու՝ նա **հայոց կաթողիկոս է նշանակում Սահակ Պարթևին**՝ Ներսես Մեծի որդուն՝ փորձելով միավորել երկրի երկու մասերը: Խոսրով թագավորի ինքնուրույն հարաբերությունները հռոմեական կայսեր հետ և Սահակ Պարթևի՝ կաթողիկոս նշանակվելն առա-

Մուրթ Մեսրոպ Մաշտոց

ջացնում են Շապուհ III-ի գայրույթը: Նրա հրամանով պարսից պաշտոնյաները նենգորեն ձերբակալում են Խոսրովին և նրան հավատարիմ Գագավոն Կամսարականին: Գագավոնի եղբայրը՝ Շավարշ Կամսարականը, և Պարգև Ամատունի իշխանը յոթ հարյուր զինակիցներով հարձակվում են պարսկական բազմաթիվ պահակախմբի վրա: Հայ քաջերից շատերը գոհվում են, իսկ Պարգևին պարսիկները գերեվարում և Խոսրովի ու Գագավոնի հետ տանում են Պարսկաստան:

Վռամշապուհի համապետական գործունեությունը: Խոսրով IV-ի եղբոր՝ **Վռամշապուհ արքայի (388-414 թթ.)** գահակալության տարիները խաղաղ էին և արգասավոր: Սակայն Պարսկաստանի ու Հռոմեական կայսրության միջև բաժանված Հայաստանին սպառնացող վտանգը պահպանվում էր: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում պետականության շահերից բխող մեծ ջանասիրությամբ գործում էր հայոց կաթողիկոս **Սահակ Պարթևը:** Վռամշապուհ արքայի հետ խորհրդակցելով՝ նա մեկնում է պարսից արքունիք և ստանում

Վռամ IV-ի համաձայնությունը Համագասպ Մամիկոնյանին (Սահակ Պարթևի դստեր՝ Սահականույշի ամուսնուն) հայոց սպարապետ նշանակելու մասին: Պարսից արքան նաև համաձայնվում է, որ Խոսրովի ազատման համար պայքարած նախարարները նորից տեր դառնան պարսից արքունիքի կողմից բռնազավթված իրենց տիրույթներին: Այսպես Կամսարականները և Ամատունիները վերադարձնում են իրենց տոհմական տիրույթները:

Վռամը շտապում էր կարգավորելու հարաբերությունները Վռամշապուհի հետ, քանի որ Կոստանդնուպոլսում խռովություններ էին ծագել, և խառնաշփոթ էր ստեղծվել կայսրությունում, ինչը վտանգում էր վիճակը պարսկահռոմեական սահմանային գոտում՝ Հյուսիսային Միջագետքում:

Վռամշապուհին հաջողվում է օգտվել ստեղծված իրավիճակից և դիվանագիտորեն միավորել Մեծ Հայքի երկու մասերը՝ ախոյան տերություններին հարկ վճարելու գնով: Վռամշապուհի գահակալման շրջանում տեղի է ունենում նաև մշակութային դարակազմիկ իրադարձություն: Արքայի և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի հովանավորությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծում է **հայոց այբուբենը (405 թ.):**

Հայ Արշակունիների հարսության անկումը և դրա հեղուկանքները: Վռամշապուհի մահից հետո նրա որդին՝ Արտաշեսը, անչափահաս էր: Հայ նախարարների խնդրանքով պարսից արքա Հազկերտ I-ը թագավոր է հաստատում **Խոսրով IV-ին**, որը ութ ամիս անց մահանում է (415 թ.): Հազկերտը հայոց գահին բազմեցնում է իր որդուն՝

Ճապոնիին (415–419 թթ.), որի անարգաբարո կառավարումը տևում է չորս տարի:

Մեծ Հայքում շուտով գահակալում է Վռամշապուհի որդին՝ **Արտաշեսը** (422–428 թթ.): Ըստ նախարարների ազդեցիկ խմբավորման կարծիքի՝ Արտաշեսը իբրև թե հեղինակազրկվել էր և կորցրել երկրի կառավարման ղեկը: Այդ նախարարները խնդիր էին դրել գահընկեց անելու Արտաշեսին, ինչի համար նրանք դիմում են պարսից արքային: Երկրի պառակտված ուժերը հաշտեցնելու հույսը մնում էր Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, որը, վճռականորեն դեմ լինելով Արտաշեսի գահընկեցությանը, ասում էր. «Քամ լիցի՝ իմ մորորված ոչխարը մատնեմ գայլերին...»:

Մի խումբ նախարարներ փառամուլ երեց Սուրմակի հետ բողոքով գնում են պարսից արքունիք՝ չարախոսելով, թե իբր Արտաշես թագավորը և Մեծն Սահակը հույների (բյուզանդացիների) կողմն են անցել: Վռամ V արքան իր պալատն է կանչում Արտաշեսին և Սահակ Պարթևին: Վռամի բոլոր ճիգերը՝ Սահակ կաթողիկո-

սին ստիպելու ամբաստանել հայոց թագավորին, ապարդյուն են անցնում: Զարացած Վռամը Տիգրանի հրապարակում քննություն է կատարում: Նա, ուշադրություն չդարձնելով Արտաշեսի խոսքերին, հոժարությամբ լսում է չարախոսներին: Արդյունքում՝ Վռամը հրամայում է թագավորությունը վերցնել Արտաշեսից (428 թ.) և նրան արգելափակել Պարսկաստանում, իսկ Սահակ Պարթևին գրկել կաթողիկոսությունից ու նրա փոխարեն եպիսկոպոսության աթոռը տալ Սուրմակին: Տիգրան մեկնած նախարարները Վռամից մեծ պարգևներ են ստանում և վերադառնում Հայաստան: Ըստ Եղիշեի՝ «Հայոց նախարարներին անցավ թագավորությունը, որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն հայոց այրուձին ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»: Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո հայկական պետականությունը պահպանվում էր նախարարական համակարգի միջոցով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ հաջորդեց Պապին, ինչո՞վ էր նա նշանավոր: Ո՞վ էր Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ի՞նչ ճակատագիր ունեցավ նա: Մեկնաբանե՞ք նրա վերջին խոսքերը:
2. Ներկայացրե՞ք Մանվել Մամիկոնյանի գործունեությունը: Ե՞րբ և ինչո՞ւ Արշակ III-ը հեռացավ Հայաստանի արևմտյան մասը: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Խոսրով IV-ը Հայաստանի միավորման համար:
3. Ո՞վ էր Վռամշապուհը և ե՞րբ է թագավորել: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում նա: Ովքե՞ր հաջորդեցին Վռամշապուհին հայոց գահին:
4. Քաղաքական և հոգևոր ի՞նչ մթնոլորտ էր տիրում Մեծ Հայքում Արտաշես Արշակունու օրոք: Ի՞նչ դիրք էր բռնել կաթողիկոս Սահակ Պարթևը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը:
5. IV–V դդ. դրամատիկ իրադարձությունները նկարագրող գեղարվեստական ի՞նչ ստեղծագործություններ գիտեք: Այդ ստեղծագործություններից որևէ իրադարձության նկարագրություն համեմատե՞ք ժամանակակից պատմիչների տեղեկությունների հետ: Ներկայացրե՞ք արդյունքները և կազմակերպե՞ք համադասարանային քննարկում:

ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

Նախարարական համակարգը:

Հայ եկեղեցու վիճակը: Հայաստանի երկու հատվածներում թագավորության անկումից հետո հայոց պետականությունն ունեցավ ինքնատիպ դրսևորումներ: Այն առաջին հերթին պահպանվեց նախարարական համակարգի շնորհիվ: Հայ նախարարներն իրենց մեծ և փոքր տիրույթների տերեր մնացին ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում: Հայ առաքելական եկեղեցու հետ միասին այդ համակարգը, ամբողջություն կազմելով, հզոր ուժ էր ներկայացնում: Թե՛ սասանյան և թե՛ հռոմեական նվաճողները ձգտում էին խարխլել այդ համակարգը, վերացնել հայոց ներքին ինքնավարությունը:

Նախարարական տան գլխավորը հայտնի էր *«գեր»* կամ *«գրանուգեր»* անունով: Նրանից հետո տոհմի գլխավորի ժառանգորդը՝ եղբայրներից ավագը, կոչվում էր *ավագ սեպուհ*, իսկ մնացած ներկայացուցիչները՝ *սեպուհ*: Յուրաքանչյուր նախարարություն պահպանում էր իր զինվորական ուժը և տնտեսությունը:

Հայ Արշակունիների անկումից հետո Սասանյանները Արևելյան Հայաստանը դարձրին իրենց տերության սովորական վարչաքաղաքական միավորներից մեկը՝ *մարզպանություն*: Այդ նպատակով նրանք իրականացրին *նախարարների* և *Հայ եկեղեցու իրավունքների սահմանափակումներ*: Նախ՝ Վռամ

արքան որպես մարզպան Արևելյան Հայաստան ուղարկեց պարսիկ Վեհմիրշապուհին, ապա՝ Հայ եկեղեցու միավորիչ ուժը սասանելու նպատակով նա հրամայեց իր պալատում արգելափակել Սահակ Պարթևին: Սակայն նրա փոխարեն «կաթողիկոս» նշանակված Սուրմակին մեկ տարի անց նախարարները հեռացրին աթոռից: Նախարարներից շատերը Մեսրոպ Մաշտոցի և համախոհ եկեղեցականների համաձայնությամբ դիմում են Վռամ արքային՝ պահանջելով վերադարձնել Սահակ Պարթևին:

Վախենալով հայերի ընդվզումից՝ պարսից արքունիքը հարկադրված համաձայնում է ազատ արձակել մեծ հեղինակություն վայելող հայոց կաթողիկոսին և վերադարձնել հայրենիք: Միաժամանակ, զգուշանալով Սահակ Պարթևի՝ հնարավոր հայրենանվեր քայլեր ձեռնարկելուց՝ պարսից արքան նրան է հանձնում միայն մի քանի գյուղ, արգելում հոգևորական ձեռնադրել, թույլատրում զբաղվել միայն կրթական գործով:

Հայաստան վերադառնալով՝ հայոց հայրապետն անմիջապես անցնում է միավորիչ, ազգանպաստ ձեռնարկումների: Սահակ կաթողիկոսը պաշտպանում է հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները, իր թոռան՝ Վարդան գորավարի իրավունքները նորից հաստատել է տալիս Մամիկոնյան տոհմի մեջ, կարողանում է չեզոքացնել իրեն հակաթոռ նշանակված ասորի Շամուելի գործունեությունը:

Մուրթ Սահակ Պարթև և Մուրթ Մեսրոպ Մաշտոց

Վահան Ամատունուն է անցնում հազարապետի պաշտոնը: **Վարդան Մամիկոնյանը** դառնում է սպարապետ: Փաստորեն, հայ նախարարական և եկեղեցական համակարգը փլուզելու պարսիկների քաղաքականությունը ձախողվում է: **Հայաստանը պահպանում է սևփական պնդական համակարգի մի շարք կարևոր օղակներ:**

Մովսես Խորենացին, բարձր գնահատելով Սահակ Պարթևի գործունեությունը, գրել է, որ «նա չդադարեց հոգևոր կաթով սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց Վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում...»:

Հայ ժողովրդի վիճակի ծանրացումը: Վիճակը կտրուկ վատթարանում է Պարսկաստանում **Հազկերտ II-ի** գահակալությամբ (439-457 թթ.): Նա առաջին հերթին փորձում է թուլացնել Հայաստանի ռազմական ուժը: Հազկերտը հայոց գնդերն ուղարկում է Արևելք՝ քոչվոր հոների դեմ պատերազմելու: Երկիրը զրկվում է Սասանյանների ճնշմանը դիմադրելու ուժից, հայոց այրուձին հայրենիքից հեռու ստիպված է լինում կռվել Սասանյան Պարսկաստանի շահերի համար, նրա թշնամիների դեմ: Հազկերտը Ճորա պահակի ներսում արգելափակում է հայոց, վրաց, աղվանից այրուձիերը, նրանց ենթարկում ծանր փորձությունների՝ ստիպելով դավանափոխ լինել: Սակայն քրիստոնյա մարտիկները մնում են անսասան:

Սահակ Պարթևը վախճանվում է **439 թ. սեպտեմբերի 7-ին:** Նրան հողին են հանձնում Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում: **440 թ. փետրվարի 17-ին** Վաղարշապատում մահանում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցը: Հազարապետ Վահան Ամատունին նրա աճյունը տանում է իր պապենական կալվածքը՝ Օշական գյուղը:

Մուրթ Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանի վրա երեք տարի անց Վահան Ամատունին կառուցում է գմբեթավոր եկեղեցի:

Հայոց աշխարհի համար այսպիսի տագնապալի ժամանակներում կաթողիկոս **Հովսեփ Ա. Վայոցձորցու (439-452 թթ.)** գլխավորությամբ **443 թ. եկեղեցական ժողով գումարյվեց** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի **Շահապիվան** ավանում: Հայաստանի ներքին կյանքի վերաբերյալ ընդունվեց 20 կանոն, որոնց մեջ գլխավոր կետը պատիժների խստությունն էր՝ ընդդեմ եկեղեցու

և ընտանիքի կարգերը խախտողների: Պատիժներ սահմանվեցին հատկապես *մծղնեականների* (բորբորիտներ) աղանդի դեմ, որոնք եկեղեցական կանոնադրությունն ու պաշտամունքն ավելորդ էին համարում և ամեն տեսակի անկարգությունն ու անօրինություն գործում:

Հայաստանի ինքնուրույնությանն ուղղված հաջորդ հարվածը **447 թ.** Հազկերտի հանձնարարականով 'Իենշապուհ պաշտոնյայի՝ Արևելյան Հայաստանում *աշխարհագրի* անցկացումն էր: 'Իրա նպատակներից էին հարկերի ծանրացումը և եկեղեցու ազատության սահմանափակումը: 'Իենշապուհը Հայոց աշխարհի հազարապետ Վահան Ամատունու փոխարեն նշանակեց մի պարսիկ պաշտոնյայի: Մի մոզպետ էլ ստացավ երկրի դատավորի պաշտոնը:

Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի վիճակը ծանրանում է, քանզի, ինչպես Եղիշեն է ասում, որտեղից պետք է հարյուր դահեկան առնեին, կրկնապատիկն էին առնում. նույնպիսի հարկեր էլ դրին ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերի վրա: Ծանրագույն տուրքեր և սակեր, բաժեր և հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի և անտառների վրա: «Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է արքունի արժանապատվությանը, այլ ավագակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին, թե մի տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպես է շեն մնում այդ աշխարհը»:

Արտաշատի ժողովը: Պարսից արքունիքը այդքանով չբավարարվեց: Շուտով ստացվեց արքայի հրամանը՝ քրիստոնեությունից հրաժարվելու և զրադաշտական կրոնն ընդունելու մասին: 'Իա լցրեց հայ ժողովրդի համբերության

Վարդան Մամիկոնյան

բաժակը: **449 թ. Արտաշատում** Հովսեփ կաթողիկոսի գլխավորությամբ եկեղեցական ժողով գումարվեց, և նախարարների ու ամբողջ ժողովրդի համաձայնությամբ մերժվեց Սասանյանների՝ զրադաշտականություն ընդունելու պահանջը:

Հազկերտը, ստանալով հայերի մերժողական նամակը, սաստիկ կատաղում է և իր մոտ կանչում հայ նախարարներին՝ *մարզպան Վասակ Սյունուն, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանին, Վահան Ամատունուն, Գուգարքի բղնշխ Աշուշային* և այլոց, ինչպես նաև Վիրքի ու Աղվանքի նախարարներին:

450 թ. ապրիլին նախարարները ժամանում են **Տիզրոն**: Հազկերտը սպանում է նրանց գրադաշտականություն չընդունելու դեպքում գրկել ժառանգական իրավունքներից և ընտանիքներով աքսորել Պարսկաստանի խորքերը: Ըստ 'Ղազար Փարպեցու' հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն աներկյուղ պա-

տասխանում է. «**Ցանկանում եմ մեռնել, քան թե ապրել ուրացությամբ, առանց Ասարծո**»: Սյուս նախարարները դիմում են Հազկերտին, որպեսզի իրենց մի քանի օր ժամանակ տա: Իրականում նրանք ցանկանում էին ժամանակ շահել՝ իրենց գործողությունների հետագա ընթացքը որոշելու նպատակով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրե՞ք նախարարական համակարգի էությունը: Ինչ էր պահանջվում ժողովրդին համախմբելու և հայրենիքը պաշտպանելու համար:
2. Ինչ քաղաքականություն էին վարում Հայաստանում Սասանյանները հայ Արշակունիների անկումից հետո: Ինչ պայմաններով պարսից արքան Սահակ Պարթևին թույլատրեց վերադառնալ հայրենիք: Արևելյան Հայաստանում հայ նախարարներն ինչ պաշտոններ էին շարունակում վարել: Ինչպե՞ս էր Հազկերտը փորձում թուլացնել Հայաստանի ռազմական հզորությունը:
3. Երբ են մահացել Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը:
4. Երբ է գումարվել Շահապիվանի ժողովը և ինչ որոշումներ է ընդունել: Ինչ նպատակ էր հետապնդում 'Իենշապուհի անցկացրած աշխարհագիրը և ինչ հետևանքներ ունեցավ:
5. Հազկերտի հրովարտակը հայերից ինչ էր պահանջում: Երբ հրավիրվեց և ինչ որոշում ընդունեց Արտաշատի ժողովը: Նախարարները երբ ժամանեցին Տիզրոն:

§ 2. 450–451 ԹԹ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ապարամբության սկիզբը: Հայրենիք վերադառնալու և ապստամբության գործը կազմակերպելու համար նախարարները որոշում են առերես ընդունել գրադաշտականությունը: **Վարդան Մամիկոնյանը**, տեղեկանալով այդ մասին, սկզբում կտրականապես մերժում է, սակայն երբ լսում է նախարարների վճիռը հայրենիք վերադառնալու և գործը շարունակելու մասին, տալիս է իր համաձայնությունը: Հազկերտը, իմանալով հայ նախարարների որոշ-

ման մասին, կարծելով, որ վերջապես հասել է իր նպատակին, մոգպետին ու մոգերին հրամայում է իրենց ուղեկցող ուժերի և հայոց գնդի հետ մեկնել Հայաստան: Հազկերտը, սակայն, Գուգարքի Աշուշա բղեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու գավակներին՝ Բաբիկին ու Ատրներսեհին, պատանդ է պահում իր արքունիքում:

Հայոց գունդը, հայ նախարարները և մոգերի բազմությունն ուղեկցող զորքը հասնում են Հայոց աշխարհ և բանակում

Բագրևանդ զավառի Անգղ ավանում:
Մոզերն իրենց ուղեկցող պարսից զորքի
հետ փորձում են քանդել տեղի եկեղեցին:
Դա առաջացնում է տարբեր տեղերից
ժամանած հայ բնակչության զայրույթը:
Նրանք **Ղևոնդ** երեցի գլխավորությամբ
հարձակվում են մոզերի վրա և փրկում
եկեղեցին պղծումից ու ավերումից: Իրա-
վիճակն արագորեն սրվում է:

Հայոց սպարապետ **Վարդան Մամիկոնյանը** խորհրդակցություն է հրավիրում, որի ժամանակ բոլորը տեղեկանում են, որ Տիգրան մեկնած ու վերադարձած նախարարների ուրացումը կեղծ է եղել: Ի լուր բոլորի՝ Վարդան Մամիկոնյանը հայտնում է ապստամբության մասին: Բոլորը միահամուռ երդում են տալիս, ասում «**Հավասրո ուխարի**» խոսքեր: Ուխտը կնքվում է հայոց մարզպան Վասակ Սյունու և տանուտերերի ու ավագ սեպուհների մատանիներով: Աշխարհագորը, ռամիկ բազմությունը, միանա-

լով հայոց զորաբանակին, հարձակվում են մոզերի կառուցած ատրուշանի՝ կրակապաշտարանի վրա: Ապստամբները հանգցնում են պարսիկների սրբազան կրակը, քանդում նորակառույց ատրուշանը, իսկ մոզերին գերի վերցնելով՝ մահապատժի ենթարկում Անգղ ավանի հարևան Ջարեհավանում:

Ապստամբության ծավալումը:

Ապստամբությունն արագորեն ծավալվում էր Հայոց աշխարհում: Ապստամբ ուժերը պարսից կայսերներից ազատագրում են **Արրաշարը**, **Գառնին**, **Արրազերսը** և այլ բնակավայրեր: Կազմվում է կառավարություն. **Վասակ Սյունին**՝ մարզպան, **Վարդան Մամիկոնյանը**՝ սպարապետ, **Հովսեփ Վայոցձորցին**՝ մեծ դատավոր, **Խորեն Խորխոռունին**՝ մաղխագ:

Որոշ ժամանակ անց բուն Աղվանքից եպիսկոպոսների հետ Այրարատ է գալիս հազարապետը և տեղեկացնում, որ

Հովսեփ Վայոցձորցի կաթողիկոսը Վարդանանց պարերազմում

պարսիկների բանակը երեք հարյուր մոգերի հետ ներխուժել է իրենց երկիրը: Ջավթիչները պառակտում էին երկիրը, մահվան սպառնալիքով ստիպում բնակիչներին ընդունել գրադաշտականությունը, պատրաստվում էին ատրուշաններ կառուցելու երկրում: Հայ գորականները քաջալերելով ճանապարհում են աղվանից պատվիրակներին՝ խոստանալով օգնության ելք գտնել:

Հայերը որոշում են դիմել քրիստոնյա Բյուզանդական կայսրությանը: Սակայն կայսրը ոչ միայն հրաժարվում է հայերին օգնություն ցուցաբերելուց, այլև ընդհակառակը՝ Հազկերտի մոտ դեսպաններ է ուղարկում և դաշինք կնքում նրա հետ:

Հայոց գորքը հավաքվում է և երկրի պաշտպանությունը տարբեր ուղղություններով ապահովելու համար բաժանվում է երեք գնդի: *Առաջին գունդը՝ ներշապուհ Արծրունու* գլխավորությամբ, շարժվում է հարավ՝ պաշտպանելու Հայոց աշխարհն Ատրպատականի կողմից: *Երկրորդ գունդը՝* սպարապետ *Վարդան Մամիկոնյանի* հրամանատարությամբ, նախապատրաստվում է արշավելու դեպի հյուսիս-արևելք՝ բուն Աղվանք և Ճորա պահակ ներխուժած պարսիկների առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով: Իսկ *Երրորդ գունդը* հանձնվում է *Վասակ Սյունուն* և մնում Այրարատ աշխարհում:

Խաղիաղի ճակատամարտը, Ճորա պահակի գրավումը: Կուր գետի անցումի մոտ Վարդան Մամիկոնյանի զորագունդը հանդիպում է բազմաքանակ պարսկական զորքին:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում հայոց արքայական հինավուրց ձմեռանոցի՝ *Խաղիաղ քաղաքի* մոտ *450 թ.*: Վար-

դանն իր գնդով խիզախորեն գրոհում է թշնամու զորքի աջ թևի վրա: Փախուստի մատնված հակառակորդի զորականներից շատերն ընկնում են գետը և խեղդվում: Հաղթանակած հայկական գունդը, ցիրուցան անելով պարսից զորքը, անցնում է Կուրի ձախ ափը և ազատագրում բուն Աղվանքի բերդերն ու քաղաքները:

Ապա հայոց գորքը շարունակում է իր հաղթական երթը դեպի Հյուսիսային Կովկասի նշանավոր ռազմավարական ամրություններից մեկը՝ *Ճորա պահակ*, և այնտեղ ևս ջախջախիչ հարված հասցնում պարսիկներին: Վարդան Մամիկոնյանն այստեղից դեսպան է ուղարկում հոների մոտ և դաշինք կնքում նրանց հետ ընդդեմ Սասանյանների:

Անսպասելիորեն գուժկան է հասնում Հայոց աշխարհից: *Վասակ Սյունին* փոխել էր իր վերաբերմունքը ապստամբության նկատմամբ: Չստանալով օգնություն Բյուզանդիայից՝ Վասակը ծրագրել էր հաշտվել պարսից արքունիքի հետ: Ժողովրդի աջակցությունը շահելու համար նա լուրեր է տարածում, թե իբր Հազկերտը հրաժարվել է կրոնափոխություն պարտադրելուց: Նա ժողովրդին հորդորում էր հետ կանգնել ապստամբությունից, ինչը կարող էր թելադրված լինել նաև պատանդության մեջ նրա որդիների գտնվելու հանգամանքով: Սկսված ապստամբության պայմաններում, երբ ժողովուրդը հանուն հայրենիքի կենաց ու մահու պայքարի էր ելել, մարզպան Վասակի հրաժարվելը ապստամբներից անսպասելի հարված էր երկրի անվտանգությանը: Ուստի պատահական չէ, որ Վասակի գործունեությունը բացասական գնահատական է ստացել ապստամբության մասնակից Եղիշե պատմիչի կողմից:

«Ավարայրի ճակատամարտը». հեղինակ՝ Էդուարդ Իսաբելյան

Վարդանը, գիտակցելով պահի լրջությունը, անմիջապես վերադառնում է Հայաստան: Որպես տաղանդավոր գործարար, պետական և քաղաքական մեծ գործիչ՝ երկրի կառավարումը և զորքերի հրամանատարությունը Վարդան Մամիկոնյանն ամբողջությամբ վերցնում է իր ձեռքը: Հազարապետի պաշտոնը կրկին անցնում է Վահան Ամատունուն: Ռազմական գործողություններ չեն ընթանում վերահաս ձմռան պատճառով: Վարդան Մամիկոնյանը հայոց զորքին ուղարկում է երկրի գանազան գավառները՝ ձմեռելու:

Ավարայրի ճակատամարտը: Հակելերտը, լսելով, որ բյուզանդացիները հրաժարվում են ապստամբներին օգնելուց, բազմաքանակ զորքեր է ուղարկում

Հայոց աշխարհ: Այս զորքերի հարվածային ուժը փղերի գունդն էր: Պարսից մեծաքանակ բանակը գլխավորում էր Մուշկան Նյուսավալուրտը:

Հայոց **66 հազարանոց** հեծյալ և հետևակ զորքը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արտաշատից շարժվում է Վասպուրական աշխարհի **Արփազ գավառը** և բանակում **Ավարայրի դաշտում՝ Տղմուս գետի ափին:** Եռապատիկ ավելի զինվոր ունեցող պարսիկ բանակը ճամբար է դնում Տղմուսի աջ ափին: Հայոց սպարապետը հայրենաշունչ կոչով դիմում է հայոց զորքին. «Իմ քանց նիզակակիցներ, չերկնչե՛նք ու չվախենանք և ոչ էլ մահկանացու մարդու ստոնյի սրի դեմ թիկունք

ներս դարձնենք, որպեսզի, եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը փա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը՝ մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրբով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոկություն չխառնենք»:

Ղևոնդ երեցը և մյուս հոգևոր հայրերը Սուրբ պատարագի սեղան են կանգնեցնում և սկրատում մինչ այդ չմկրտվածներին:

Վարդան զորավարը հայոց զորքին հրամանատարներ է կարգում: Առաջին զորագունդը հանձնվում է **Ներշապուհ Արծրունուն**, երկրորդի հրամանատար է նշանակում **Խորեն Խորխոռուն**, երրորդ գնդի հրամանատար՝ **Թաթուլ Վանանդեցուն**: Վարդան Մամիկոնյանը վերցնում է **չորրորդ գնդի հրամանատարությունը**:

451 թ. մայիսի 26-ի լուսաբացին սկսվում է **Ավարայրի ճակատամարտը**: Հայոց հեծելագունդը, Վարդան զորավարի գլխավորությամբ անցնելով Տղմուտ գետը, շեշտակի հարվածով մխրճվում է պարսից զորքի մեջ: Միայն որոշ ժամանակ անց թշնամին կարողանում է վերադասավորել իր ուժերն ու հարվածել հայոց զորքի ձախ թևին: Այդ տեսնելով՝ Վարդանը սրընթաց նետվում է այնտեղ և, ջարդելով հակառակորդի աջ թևը, շատերին ոչնչացնում է: Հայոց զորավարը թշնամու շարքերում այնպիսի իրարանցում է առաջացնում, որ Մուշկան Նյուսալավուրտը հրամայում է փղերին մտցնել ռազմի դաշտ: Կռիվը սաստկանում է: Վարդան Մամիկոնյանն ու իր զինակիցները հայտնվում են շրջա-

Ավարայրի ճակատամարտը, մանրանկար

պատման մեջ: Եղիշեն գրել է. «Կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոպորած արևց այնպեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ սրանալու կապարյալ նահապականության պատկը»:

Վարդան զորավարը և ութ մեծամեծ նախարարներ գոհվում են: Ճակատամարտը վերջանում է երեկոյան: Հայոց զորքից գոհվում է 1036 զինվոր, իսկ պարսիկներից՝ 3544:

Հայ առաքելական եկեղեցին Ավարայրի ճակատամարտում հերոսաբար գոհվածներին դասեց սուրբ նահատակների շարքին: Նրանց հիշատակի օրը մտել է եկեղեցական տոների մեջ՝ **Սուրբ Վարդանանց փոն** անունով:

Հայրենիքի և հավատքի պաշտպանության համար մղված սուրբ Վարդանանց պատերազմը հայոց ազատատենչ ոգու վառ արտահայտությունն էր: Ավարայրի ճակատամարտը հաղթանակ էր՝ ընդդեմ բռնակալության, դավանափոխության, մահվան: «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն»։ այսպիսի խոսքերով է պատմիչ Եղիշեն բնութագրել Վարդանանց սխրանքը:

Վարդան Մամիկոնյան. հեղինակ՝ Նրվանդ Քոչար

Հետագա դարերում Ավարայրի հերոսապատումը, սրբագործված Վարդան Մամիկոնյանի անունով, ոգեշնչման և հայրենիքը կյանքի գնով պաշտպանելու գաղափարի աղբյուր դարձավ հայոց բազում սերունդների համար:

Վարդանանց պատերազմի արդյունքները: Ավարայրի ճակատամարտից հետո ապստամբ ուժերը պատսպարվեցին տարբեր ամրոցներում: Դրանցից մեկում պաշարվածների մեջ էին **Հովսեփ կաթողիկոսն** ու **Ղևոնդ երեցը:** Գիշերը, Բակ անունով քաջ գորականի առաջնորդությամբ, յոթ հարյուր հոգի կարողացավ հեռանալ ամրոցից: Պաշարի սպառման պատճառով շատերը, դուրս գալով ամրոցից, զոհվեցին, իսկ Հովսեփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ

երեցը Մուշկան Նյուսալավուրտի հրամանով գերվեցին:

Ավարայրի բոցը չէր մարել: Հայոց աշխարհի մեծ նախարարների տոհմերից շատերն ամրացել էին Միջնաշխարհի, Տնորիքի, Արցախի, Ուտիքի ամրոցներում: Նոր ուժերով համարված պարսից զորքերը գանազան ուղղություններով դարձյալ հարձակումներ էին գործում: Միջնաշխարհում Կապույտ լեռան ամրոցների պաշտպանները քաջությամբ հակահարված տվեցին և ջախջախեցին թշնամուն:

Պարսից արքան, իր անհաջողությունների գլխավոր մեղավորը համարելով Վասակ Սյունուն, նրան կանչում է Տիգրոն: Միաժամանակ Հազկերտը հարկադրված էր երկրից հանել պարսից զորքը: Նկատի ունենալով, որ հայ նա-

խարարներից շատերը շարունակում էին անառիկ պահել ամրոցները, պարսից արքունիքը հրահանգում է գգուշությամբ վերաբերվել բանտարկված հոգևորականներին և աշխարհը «սիրով նվաճել»:

Հայաստանում մնացած հոգևորականներին թույլատրվում է վերադառնալ իրենց ծառայությանը, շինականներին՝ տեր կանգնել իրենց ունեցվածքին և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Բռնությամբ գրադաշտություն ընդունածներին իրավունք է արվում վերստին վերադառնալու քրիստոնեությանը: Ձերբակալված Հովսեփ Ա-ի փոխարեն հայոց կաթողիկոս է դառնում *Մելիքն Ա. Մանազկերպցին (452-456 թթ.)*՝ Աղբիանոսյան տոհմից:

Երբ շատերն իմանում են երկրում տեղի ունեցող փոփոխությունների մասին, վերադառնում են իրենց տեղերը, իսկ նախարարները, որոնք ամրացել էին Հայոց աշխարհի բերդերում կամ հեռա-

վոր օտարության մեջ էին, ներկայանում են պարսից արքային: Սակայն քանիցս իր նենգությունը ցուցադրած Հազկերտը նրանց ևս ձերբակալում է և բոլորին բազում չարչարանքներից հետո հեռավոր աքսոր ուղարկում: Մարգպան Վասակը դատապարտվում է մահվան:

454 թ. հեռավոր աքսորում նահատակվում են Հովսեփ Վայոցձորցի կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երեցը և մյուսները:

Երկար տառապանքներից հետո պարսից գերությունից ողջ մնացած նախարարները 464 թ.՝ Պերոզի գահակալության (459-484 թթ.) ժամանակ, վերադառնում են հայրենիք: Հայոց աշխարհի կաթողիկոսական աթոռին է բարձրանում *Գյուր կաթողիկոսը (461-478 թթ.)*:

Սուրբ Վարդանանց նահապետության գնով հայոց երկիրը պահպանում է իր ներքին ինքնուրույնությունը, իսկ ժողովուրդը՝ քրիստոնեական հավատքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ որոշում ընդունեցին Տիգրան կանչված նախարարները: Արդյո՞ք Հազկերտը հավատաց նախարարներին: Ներկայացրե՞ք Անգղի և Ջարեհավանի դեպքերը: Ինչ որոշում ընդունեցին ապստամբները:
2. Ներկայացրե՞ք ապստամբության ծավալման ընթացքը:
3. Ինչո՞վ էք բացատրում Վասակի նոր դիրքորոշումը: Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Վարդանի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո:
4. Նախապատրաստական ինչ քայլեր ձեռնարկեց սպարապետը. որտե՞ղ բանակեց հայոց զորքը: Հոգևոր ինչ արարողություն կատարվեց Ավարայրի դաշտում: Ճակատամարտից առաջ ինչ գորաբաժանում կատարեց սպարապետը:
5. Նկարագրե՞ք Ավարայրի ճակատամարտը: Ինչ նշանաբանով էր մղվում ճակատամարտը:
6. Պատմական ինչ կարևոր հետևանքներ ունեցավ Վարդանանց պատերազմը: Ինչ փոփոխություններ կրեց պարսից արքունիքի քաղաքականությունը: Ինչ ճակատագիր ունեցան Հազկերտին ներկայացած նախարարներն ու բանտարկված հոգևորականները:
7. Ներկայացրե՞ք Վարդանի կերպարը: Հայոց եկեղեցին ինչպե՞ս է հավերժացրել Վարդանանց հիշատակը:

§ 3. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարգարանական Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը: Վարդանանց պատերազմից հետո պարսից արքունիքն առժամանակ շարունակում է հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ քաղաքական ու կրոնական հալածանքները կրկնվում են: Արևելյան Հայաստանում հայրենասիրական ուժերը գլխավորում էր *Վահան Մամիկոնյանը*¹⁴՝ Վարդան գորավարի եղբոր՝ Հմայակի որդին: Հայոց հոգևոր կյանքը առաջնորդում էր Գյուտ կաթողիկոսը:

Պարսից *Պերոզ արքան* առիթը բաց չի թողնում երկիրը թուլացնելու համար: Նախարարական կարվածքները մասնատելու նպատակով նա *հողեր ժառանգելու իրավունք է շնորհում կրթուհի իշխաններին՝ սեպուհներին:* Գյուտ կաթողիկոսի և Վահանի դեմ բանսարկություններ են սկսվում: Պերոզի հրամանով Գյուտ կաթողիկոսը 471 թ. մեկնում է Տիգրոն: Աննկուն կերպով պատասխանելով իրեն ուղղված մեղադրանքներին՝ Գյուտ կաթողիկոսը մերժում է դավանափոխ լինելու Պերոզի առաջարկը: Որոշ ժամանակ անց նա վերադառնում է հայրենիք և իր կյանքի վերջին տարիներն ապրում Վանանդ գավառում:

Պերոզ արքան, զբաղված լինելով Միջին Ասիայում հոների դեմ պատերազմով, խուսափում է հայ հայրենասիրական ուժերին բացահայտորեն հալածելու քայլերից: Սակայն նա թաքուն խրախուսում էր ուրացող նախարարներին, որոնց գլխավորում էր Գաղիշո մաղխազը:

Սահակ ասպետ Բագրատունի

Արևելյան Վրաստանում պարսիկների դեմ ապստամբում է *Վախթանգ Գորգասալ* թագավորը (456–502 թթ.): Նա հարվածն ուղղում է պարսից արքայի դրածո բղեշխ Վազգենի դեմ: Վերջինս խիզախ իշխան Աշուշայի գավակն էր և Վարդան Մամիկոնյանի աղջկա՝ Շուշանիկի ամուսինը: Սակայն նա պարսից կրոնն ընդունելուց հետո ուրացել էր քրիստոնեությունը: Շուշանիկը, չնայած երկարատև տանջանքներին, մերժում է Վազգենի՝ կրոնափոխվելու բոլոր պահանջները և նահատակվում: Եկեղեցին նրան ևս դասել է սրբերի շարքին:

¹⁴ Հայոց պատմություն 10 (հունանկագար հոսք)

Վախթանգի կողմից Վազգեն բղեշ-
խի սպանությունը Հայաստանում ապս-
տամբության բռնկման ազդանշան էր:

Ապստամբական պայքարը: 481 թ.
հայ նախարարները հավաքվում են
Շիրակում և որոշում ապստամբել:
Վարդանանց ազատատենչության ոգով
նրանք վճռում են. «*Լավ ենք համարում
մի անգամ մեռնել, քան թե ամեն օր եկե-
ղեցու և քրիստոնեության արհամար-
հանքը և քակտումը տեսնել*»: Վահան
Մամիկոնյանը ստանձնում է ապստամ-
բության ղեկավարությունը՝ կանգ չառ-
նելով անգամ պարսից արքունիքում
պատանդ մնացած եղբոր՝ Վարդի կյան-
քը վտանգելու առջև:

Մարզպան Ատրվշնասպր բանակում է
Շիրակ գավառի Անի ամրոցի մոտ: Հայ
ապստամբները հետապնդում են պար-
սից մարզպանին մինչև Արտաշատի
բերդը: Մարզպանն իր խմբով գիշերը
փախչում է Ատրպատական:

Արևելյան Հայաստանում կառավարու-
թյուն է կազմվում. **Սահակ Բագրատունի**
ասպետը նշանակվում է **մարզպան**, **Վա-
հան Մամիկոնյանը՝ սպարապետ**, **Հով-
հաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսը՝
մեծ դստրավոր**: Ատրվշնասպի՝ նոր ուժե-
րով ներխուժման լուրը ստանալով՝ հայ
ապստամբները պատրաստվում են դի-
մադրության: Հայ զորականները հաս-
նում են Վարազկերտ գյուղը և լսում, որ
պարսից 7-հազարանոց զորքն անցել է
Արաքս գետը: Հայոց **չորս հարյուր զորա-
կանների** գունդը բանակում է Արարատի
քարքարոտ լանջին՝ Մասյացոտն գավառի
Ակոռի գյուղի մոտ: 481 թ. տեղի ունեցած
Ակոռիի ճակատամարտում պարսից
ուժերը ջախջախվում են, սպանվում է
Ատրվշնասպը:

Պարսից արքունիքը չի հապաղում
Հայաստանի դեմ նոր արշավանք ձեռ-
նարկել: Պարսիկների բազմաքանակ
զորքը 482 թ. մայիսին հասնում է Հեր և
Ջարեանդ գավառների սահմանը: Վա-
հան Մամիկոնյանի գլխավորած հայոց
զորքը շտապում է **Արարազ գավառ**: Ավա-
րայրի դաշտի մոտակայքում՝ **Ներսեհա-
պար գյուղի** մոտ, տեղի է ունենում նոր
ճակատամարտ: Մարտից առաջ ոգևորիչ
ճառ է արտասանում կաթողիկոս Հով-
հաննես Ա Մանդակունին: Կովում հատ-
կապես աչքի է ընկնում հայոց կենտրո-
նական գունդը: Ճակատամարտը հայոց
հաղթանակով է ավարտվում: Այդ ժա-
մանակ էլ Վարդը փախուստով ազատ-
վում է պարսից պատանդությունից և
վերադառնում հայրենիք:

Հայոց զորքը հանգստանում էր **Ծաղ-
կոսն գավառում՝ Վարշակի ջերմուկ-
ներում**, որը հայոց բանակի հանգստա-
վայրն էր: Շուտով Վախթանգ թագավո-
րից օգնության խնդրանք է ստացվում:
Վրաց թագավորը հայտնում էր, որ
պարսկական մեծ գունդ է մտել Վիրք,
իսկ ինքը նահանջել է Գուգարք աշ-
խարհ: Վախթանգը նաև տեղեկացնում
էր, որ հոների զորքին գալու հրաման էր
տրված, ուստի բոլորը միասին կարող
են ոչնչացնել թշնամուն: Վահանը փոք-
րաթիվ գնդով 482 թ. շտապ գնում է Գու-
գարաց աշխարհ և այնտեղից անցնում
Ճարմանայի դաշտը՝ Կուր գետի հովիտ:
Վախթանգը հուսադրում է հայերին, թե
եղած ուժերը բավարար են՝ հաղթելու
համար պարսիկներին: Սակայն Ճար-
մանայի ճակատամարտը անհաջող և
ողբերգական էլք է ունենում. գոհվում
են **հայոց փանուպեր, ասպետ Սահակ
Բագրատունին**, Վահանի եղբայր քաջ

Վասակ Մամիկոնյանը և ուրիշներ: Հայոց բանակի մնացած ուժերով Վահան Մամիկոնյանը վերադառնում է հայրենիք:

484 թ. Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը՝ Հազարավուխտի գլխավորությամբ, անցնելով Երասխ գետի կամուրջը, ներխուժում են Արտաշատի շրջակա տարածքը, այնուհետև Դվինի մոտ ռազմական կարգով դասավորվում Խոսրովակերտ անտառից մինչև Ջրվեժի լեռները: Հայոց հեծելազունըր, քաջասրտորեն ճեղքելով պարսկական գնդի մի թևը, շատերին տապալում է: Մարտի ընթացքում գոհվում են երկու նախարարներ՝ Դիմաքսյան և Սահառունի տոհմերից: Հովհաննես կաթողիկոսը, որ զորքի հետ մարտադաշտում էր, ձիուց վայր է ընկնում և վնասվում, սակայն շարունակում է ոգեշնչել հայերին:

Վահանը հայ նախարարների հետ անցնում է **Խաղոցյաց աշխարհը**: Հազարավուխտը հարձակվում է Բարձր Հայքի Շաղագոմ գավառում գտնվող ապստամբների մի խմբի վրա, ռամիկներից շատերին կոտորում է, իսկ Ներսես ու Հրահատ Կամսարական եղբայրների կանանց պատանդ տանում:

Հայաստանի նոր մարզպան Շապուհը Կամսարականների կանանց բանտարկում է Բասեն գավառի Բողբերդ ամրոցում և լուր տալիս նրանց ամուսիններին, որ եթե նրանք հնազանդվեն պարսից թագավորին և սպանեն Վահան Մամիկոնյանին, ապա կարող են հետ ստանալ իրենց կանանց: Կամսարական եղբայրները ոչ միայն մերժում են այդ նենգ առաջարկը, այլև սեպուհ Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ իրենց ջոկատով փորձում են միանալ Վահան Մամիկոն-

յանի զորքին: Կարևո գավառի Արծաթի կոչվող գյուղի մոտ նրանք ջախջախում են պարսից գունդը:

Պարսկաստանից անսպասելի լուր է ստացվում, որ պարսից զորքերը Միջին Ասիայում պարտություն են կրել հեփթաղներից, և Պերոզ արքան սպանվել է: Պարսից զորքն արագորեն վերադառնում է Պարսկաստան:

Նվարսակի պայմանագիրը:

Վահան Մամիկոնյանը հայոց զորքով գալիս է Դվին: Պարսկաստանում գահ բարձրացած **Վաղարշը (484-488 թթ.)** Հայաստան է ուղարկում պարսիկ պաշտոնյա **Նիխորին**: Նա հայերին պետք է տեղեկացներ, որ Վահանի և իր զինակիցների ապստամբության պատճառը Վաղարշի եղբոր՝ Պերոզի անմարդկային վարքն էր: Արքան խորամանկում էր, քանզի նա Նիխորին հանձնարարել էր սիրաշահելով նրանց ենթարկել պարսից պետությանը:

Նիխորը, գալով Հայաստան, մնում է **Հեր գավառի Նվարսակ** գյուղում: Դեսպանների միջոցով նա Վահանին հրավիրում է բանակցությունների:

Վահանը Նիխորի առջև պայմաններ է դնում՝ հրաժարվել կրոնափոխության առաջարկից, անարժան և ուրացյալ նախարարներին պաշտոններ չտալ, հարգել հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները, մարդկանց գնահատել ըստ արժանվույն և այլն, այսինքն՝ ճանաչել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը: Նիխորը հավանություն է տալիս Վահանի պայմաններին:

Վահանը, ստանալով Նիխորի հրավերը, նախարարների և բազում գնդերի հետ մեկնում է նրա ճամբարը: Երբ մտնենում են Նվարսակ գյուղին, Վահանն

իր գորքին հրամայում է պատրաստվել ըստ պատերազմական կարգի: Պատերազմական փողերի ձայներից երկիրը թնդում է: Պարսից ճամբարում զարհուրած կարծում են, թե Վահանը եկել է պատերազմելու: Նրան Նիխորի պատգամավորներն ասում են, թե պարսից կարգով բանակ մտնելիս փող հնչեցնելու պատիվը վերապահված է միայն իրենց գորավարին: Վահանը պահանջում է իր առաջադրած պայմանները հաստատել պարսից արքայի գրով և կնիքով:

Նվարսասկում 484 թ. պայմանագիր է կնքվում Վահան Մամիկոնյանի և Նիխորի միջև: Մի քանի օր անց Վահանը, հավաքելով հայոց այրուձին, ուխտակից նախարարների հետ մեկնում է

Տիգրոն՝ կնքելու հայ-պարսկական հաշտություն: Արքունի մեծ դահլիճում Վահան Մամիկոնյանի հետ խոսելիս Վաղարշ թագավորը հայտնում է իր գոհունակությունը Նվարսակի հաշտության կապակցությամբ և, ամբողջ մեղքը Պերոզի վրա բարդելով, ասում. «Դուք բնավ ոչինչ համարեցիք այս աշխարհը. քաջաբար մեռան նրանք, որ մեռան, և առավել քաջաբար ապրում եք դուք»: Վահանը դիվանագիտորեն թագավորին արդար լինելու կոչ է անում: Վաղարշը համաձայնում է բավարարել Վահանի բոլոր պահանջները՝ դադարեցնել կրոնափոխության քաղաքականությունը, կրկին թույլատրել քրիստոնեական կրոնի դավանումը, չմիջամտել

Վահան Մամիկոնյանի և հայ նախարարների վերադարձը հայրենիք. հեղինակ՝ Ջուլիանո Չասսո

հայ նախարարների ներքին գործերին և պաշտոններ չտալ հավատարացողներին, հարգել հայ հողատեր-նախարարների ժառանգական իրավունքը և այլն: Վահան Մամիկոնյանը պարսից արքայի կողմից ճանաչվում է *Մամիկոնյանների փանուրերության գահերեց և հայոց սպարապետ*: Նա, վերադառնալով Հայաստան, մեկնում է հայոց ոստան՝ *Դվին*: Վաղարշի հատուկ հրո-

վարտակով հայոց սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր *Վահանը հաստատվում է մարզպանի* պաշտոնում:

Վարդան Մամիկոնյանի և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ազատագրական պայքարագնաները նշանավորեցին Հայաստանում հայոց փանուրերական համակարգի պահպանումը և հայոց փաստական պետականության վերականգնումը:

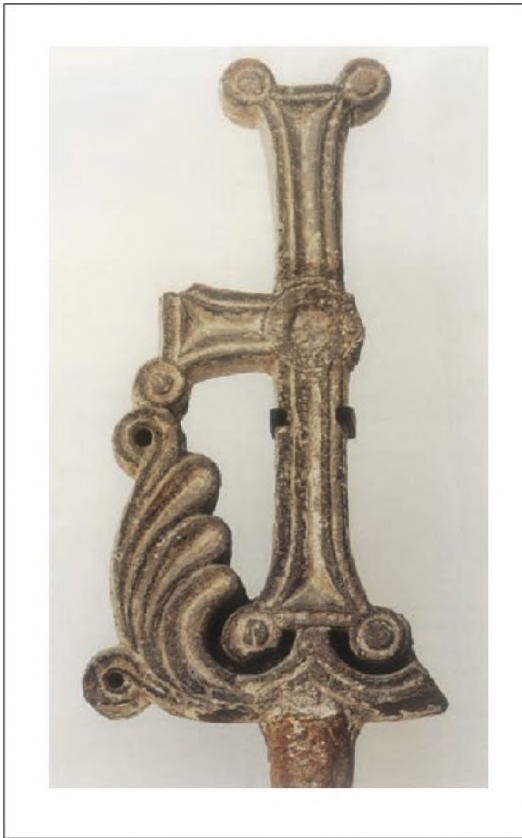
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Պերոզը Հայաստանի նկատմամբ: Ո՞վ էր Վահան Մամիկոնյանը: Ինչո՞ւ Գյուտ կաթողիկոսը մեկնեց Տիզբոն: Ինչ գիտեք Շուշանի կի մասին: Ինչո՞ւ Վազգեն բղեշխի սպանությունը Հայաստանում ապստամբության բռնկման ազդանշան եղավ:
2. Ինչ որոշեցին հայ նախարարները Շիրակում: Ինչ կազմ ուներ Հայաստանում ապստամբների ստեղծած իշխանությունը: Ներկայացրե՞ք Ակոռիի ճակատամարտը:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հայերը որոշեցին օգնել Վախթանգին: Ինչ իրադարձություններ տեղի ունեցան 482-484 թթ.:
4. Պարսից արքա Վաղարշը Հայաստանի նկատմամբ ինչ քաղաքականություն որդեգրեց: Ներկայացրե՞ք Նվարսակի բանակցությունները. ինչ պայմաններ առաջադրեց Վահան Մամիկոնյանը: Երբ կնքվեց Նվարսակի պայմանագիրը և ինչ հետևանքներ ունեցավ:
5. Համեմատե՞ք Վարդանանց և Վահանանց պատերազմները: Ինչ նշանակություն ունեցան դրանք:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը Հայոց Արևելից կողմնում: V դ. 80-ական թթ. հայոց ապստամբական շարժման արդյունքներից էր Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներում (*Հայոց Արևելից կողմանք*) և հարակից տարածքներում հայկական թագավորության հիմնումը, որտեղ 484 թ. գահ բարձրացավ Հայկազուն-Սիսակ-

յան Առանից սերող տոհմից *Վաչագան Բարեպաշտ*: Վաչագան թագավորի բարենորոգչական գործունեության շնորհիվ բարգավաճում են եկեղեցաշինությունը և դպրոցաշինությունը: Վաչագան Բարեպաշտ արքան ստեղծում է *«Սահմանադրություն կանոնական»*-ը, որը եպիսկոպոսների, քահանաների և ազատների համաձայնությամբ ընդուն-

Թևակոր խաչ Դվինից, V-VI դդ.

վում է Ադունի կանոնադիր ժողովում: *Այն համաշխարհային և հայ իրավագիտության պատմության մեջ վաղ կանոնագրություններից է:* Մովսես Կաղանկատվացու գնահատմամբ՝ Վաչագան Բարեպաշտը «եղավ աստվածագիտության լուսի դուռ և բազմազան բարիքների երջանիկ օրինակ»:

Քաղաքական իրավիճակը և Դվինի 506 թ. ժողովը: Միջազգային ասպարեզում կարևորվում էին քրիստոնեական եկեղեցիների հարաբերությունները: Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես պահպանել է Քրիստոսի մի բնության մասին ճշմարիտ դավանաբանությունը՝ հենվելով տիեզերական *առաջին նրկը՝ Նիկեայի (325 թ.), Կոս-*

տանդնուպոլսի (381 թ.) և Եփեսոսի (431 թ.) ժողովների վճիռների վրա: Եփեսոսում դատապարտվել էր Նեստորը, որի հետևորդները հովանավորվեցին Պարսկաստանում: Հայ եկեղեցին չէր մասնակցել *Քաղկեդոնի IV ժողովին (451 թ.)*, որն ընդունել էր Քրիստոսի՝ «մի անձ, երկու բնություն» բացատրությունը: Այդ բանաձևի հետևորդները հետագայում կոչվեցին *քաղկեդոնականներ* կամ *երկարնակներ*:

Ժամանակի ընթացքում կայսերական շրջաններում անհանգստություն էր առաջացել քաղաքական ծանր հետևանքներով լի եկեղեցական պառակտումից: Զենոն կայսրը *482 թ.* հրապարակեց *«Հենոպիկոնը»* («Միավորության գիրը»)՝ փորձելով հաշտեցնել քաղկեդոնականներին և հակաքաղկեդոնականներին: Քաղկեդոնականությունը, այնուամենայնիվ, դարեր շարունակ ծառայեցվեց Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականությանը:

Վահան Սամիկոնյանից հետո իշխանությունը VI դ. սկզբին անցնում է նրա եղբորը՝ *Վարդ Պատրիկին*: Հայոց կաթողիկոս *Բարզեն Ա-ն Դվինում 506 թ. ժողով է* գումարում՝ Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա վրաց, աղվանից հոգևորականների և նեստորականներից Պարսկաստանում նեղվող քրիստոնյաների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Դվինի առաջին ժողովը դատապարտում է նեստորականների գործողությունները և Նիկեայի ժողովի դավանաբանության վրա հաստատված գրություն է կազմում ու հանձնում Պարսկաստանից եկած քրիստոնյաներին: *Ժողովում ուղենշվում է Հայ եկեղեցու դավանաբանական ինքնուրույնությունը:*

Վարդ Պատրիկից հետո Արևելյան Հայաստանում կառավարեցին պարսիկ մարզպանները, այնուհետև՝ հայոց իշխան *Մծեծ Գնունին*:

Սկսված բյուզանդա-պարսկական պատերազմը, որը ավերածություններ պատճառեց Հայաստանին, շարունակվում է նաև նոր գահակալած Հուստինիանոս I-ի (527-565 թթ.) և Խոսրով I Անուշիրվանի (531-578 թթ.) գահակալության սկզբնական շրջանում և ավարտվում «հավիտենական» կոչված հաշտության կնքումով (532 թ.):

Արևմտյան Հայաստանը VI դարի առաջին կեսին: Արևմտյան Հայաստանում (Մեծ Հայքի արևմտյան մաս և Փոքր Հայք) գործում էր Բյուզանդական կայսրության վարչակարգը: Հուստինիանոս I-ը, կայսրության կառավարումը կենտրոնացնելու և հայ նախարարների ներքին կառավարման համակարգը քանդելու նպատակով, Արևմտյան Հայաստանում իրականացնում է մի շարք միջոցառումներ, որոնք ծանրացնում են հայության վիճակը: Կայսրը *530-531 թթ. ռազմավարչական բաժանում է* կատարում, խախտում Արևմտյան Հայաստանի իշխանական տների համակարգը՝ կառավարումը հանձնելով բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներին: *536 թ.* հրապարակած *օրենքով՝* Արևմտյան Հայաստանի նախկին նահանգներից և հայկական հինգ ինքնուրույն իշխանություններից ստեղծում է *Առաջին Հայք* (կենտրոնը՝ Հուստինիանուպոլիս), *Երկրորդ Հայք* (Մերաստիա), *Երրորդ Հայք* (Մելիտինե) և *Չորրորդ Հայք* (Մարտիրուպոլիս) *նահանգները:* Հատուկ *օրենքով* տոհմական կալվածքներ *ժառանգելու իրավունք էր պրփում նաև կանանց*

ու աղջիկներին, որով նախարարական հողային տիրույթները բաժան-բաժան էին լինում: Իրանով վտանգվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի հայ նախարարների տոհմական կապը Արևելյան Հայաստանի նախարարական տների հետ:

Բյուզանդական կայսրության լուծը ծանրանում է: Հայոց իշխան Համագասպին զրպարտելով և սպանելով՝ կայսեր մտերիմներից Ակակիոսը հայերի վրա ավելի ծանր հարկ է դնում ու բռնություններ գործադրում: *539 թ. հայերը, Հովհաննես Արշակունու և նրա որդու՝ Արտավանի գլխավորությամբ*, ապստամբում ու սպանում են Ակակիոսին: Հուստինիանոսն ուղարկում է Սիտասս զորավարի գործը: Ճակատամարտում նրան նիզակով սպանում է Արտավան Արշակունին: Բյուզանդացիները դավադրաբար սպանում են Հովհաննես Արշակունուն: Ապստամբները հարկադրաբար դիմում են Խոսրով Անուշիրվանին: Օգտվելով առիթից՝ պարսից արքան 540 թ. Բյուզանդիային պատերազմ է հայտարարում: Ռազմական գործողությունները ավերածություններ են պատճառում Հայաստանին:

Արտավանն իր եղբոր հետ անցնում է Բյուզանդիա՝ կայսեր մոտ ծառայության: Նրանք մասնակցում են Հյուսիսային Աֆրիկայում մղված կռիվներին: *Արտավանն* այնտեղ զորավար է նշանակվում, այնուհետև գալով կայսրության մայրաքաղաք՝ *548 թ.* մասնակցում է հայազգի զորավար *Արշակ Արշակունու՝* Հուստինիանոսի դեմ կազմակերպած *խռովությանը:* Ըստ *Պրոկոպիոս Կեսարացու՝* Արտավանին Արշակն ասել էր. «Հայրենիքն ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինա-

կան ծանր հարկեր, երբ իր հայրը սպանվել է՝ հակառակ նրան տրված երաշխիքների, երբ ամբողջ իր հարազատ ժողովուրդը ստրկացված և ցրված է ողջ հռոմեական երկրով մեկ, ինքը վախեցած և անգործ նստած է»։ Խռովությունը բացահայտվում է մասնակից բյուզանդացիների մատնությամբ։ Հուստինիանոսը, ի թիվս մյուսների, Արտավանին պաշտոնանկ է անում և արգելափակում պալատում, քանզի նրանց՝ որպես հմուտ զորավարների կարիքն ինքը զգալու էր հետագա պատերազմների ժամանակ։

571 թ. սպարապետությունը և պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պայտերազմը: Ազգային-եկեղեցական խնդիրներով մտահոգ հայոց կաթողիկոս **Ներսես Բ Բագրևանդացու** ջանքերով **554 թ. գումարվեց Դվինի երկրորդ ժողովը:** Այն վերջնականապես հաստատեց **Հայ առաքելական եկեղեցու ազգային ինքնուրույնությունը:** Դվինի ժողովների (VI դ.) որոշումները պաշտպանում էին Հայ եկեղեցու դավանաբանությունը թե՛ պարսից արքունիքի հովանավորած նեստորականության և թե՛ բյուզանդական եկեղեցու ոտնձգություններից։

564 թ. Հայաստանում պարսիկ մարգպան Սուրենի նշանակումով ավելի ծանրացան հարկերն ու տուրքերը, վարչական և կրոնական ճնշումները։ Դվինում փորձ արվեց հիմնելու զրադաշտական պաշտամունքի մի ատրուշան։ Չնայած **Հովհաննես Բ Գաբրիելնացի** կաթողիկոսի և նախարարների բողոքներին՝ մարգպանը շարունակեց իր ապօրինի գործողությունները՝ հարստահարեց հայ բնակչությանը, Ս. Գրիգոր եկեղեցին վերածեց պահեստի։ Սուրենը սպանեց Մամիկոնեից տեր Վասակի որդուն՝

Մանվելին։ Այդ սպանությունը մեծ գայրույթ առաջացրեց և լցրեց հայ ժողովրդի համբերության բաժակը։

Հայերը **571 թ. սպարապետին** Վասակ Մամիկոնյանի մյուս որդու՝ **Վարդանի (Վարդան Կրպսեր)** գլխավորությամբ։ Ապստամբները 572 թ. փետրվարին ազատագրեցին Դվինը։ Կովի ժամանակ Սուրեն մարգպանը սպանվեց։ Ապստամբներից ոմանք գնացին Բյուզանդիա։ Կայսրը օգնական զորք ուղարկեց, և Վարդանը ջախջախեց պարսիկներին։ Հայաստան ներխուժած պարսից զորավար Միհրանի 20-հազարանոց զորքը պարտվեց **Խաղամախյայի ճակատամարտում:**

Վերսկսվում է **պարսկա-բյուզանդական պայտերազմը:** Խոսքով Անուշիրվանը, ներխուժում է Հայաստան և, անցնելով Արտազ և Բագրևանդ գավառներով, հասնում է Կարին, իսկ այնտեղից՝ Մելիտինե։ Նրա դեմ է դուրս գալիս Վարդանը և պարտության մատնում։ 20 տարի տևած պարսկա-բյուզանդական պատերազմը կրկին ավերածությունների պատճառ է դառնում Հայաստանում։

Պալատական դավադրության հետևանքով 590 թ. սպանվում է պարսից արքան։ Պարսկաստանի արևելյան շրջանների գորքերի հրամանատար Վահրամ Չուբինն ապստամբում է։ Պարսից նոր արքան՝ Խոսրով II-ը, տարածքներ խուտանալով, օգնություն է խնդրում Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրից (582-602 թթ.), որը չի հապաղում օգտվել Սասանյանների թուլացումից։ Մավրիկիոսի ուղարկած ռազմական օգնության զգալի մասը կազմում էին հայկական զնդերը։ Իր հերթին **Վահրամը** խնդրել էր **հայոց**

Ավանի եկեղեցին, VI դ. վերջ

գորավար Մուշեղ Մամիկոնյանին իրեն օգնել զորքով՝ փոխարենը **խոսրանալով վերականգնել հայոց թագավորությունը**: Մուշեղը, զգուշավորություն ցուցաբերելով, չի օգնում նրան: Մուշեղն իր պատասխան նամակում նշել էր, որ թագավորությունն Աստծուց է, իսկ նա ոչ թե Աստծուն էր ապավինել, այլ փղերի զորությամբ:

Հայաստանի 591 թ. բաժանումը: Խոսրով II-ի և Վահրամ Չուբինի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ատրպատականում: Վահրամի զորքը ջախջախվում է, իսկ ինքը՝ սպանվում: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև գտնվող երկրները վարչաքաղաքական խոշոր փոփոխություններ են կրում 591 թ. պարսկա-բյուզանդական բաժանումով, ինչը հատկապես վերաբերում էր Հայաստանին, որի հզոր ռազմական ուժերը, հարուստ տնտեսությունը և բնական պաշարները հանգիստ չէին տալիս նվաճողներին:

Հայաստանի 591 թ. երկրորդ բաժանումով երկրի մեծ մասն անցավ Բյուզանդիային: Խոսրովը զիջումներ էր կատարել հիմնականում ի հաշիվ Հայաստանի: Նոր միացրած և նախկին հայկական տարածքներից ու հարակից երկրամասերից բյուզանդացիները կազմավորում են մի շարք խոշոր նահանգներ՝ «*Մեծ մասն Մեծ Հայոց*» (տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը), «*Մասն Մեծ Հայոց*» (Բարձր Հայք), «*Չորրորդ Հայք կամ Վերին Միջագետք*» և «*այլ Չորրորդ Հայք*», «*Մեծ Հայք*» (Տուրուբերան), «*Խորազոյն Հայք*» (Տայք), «*Ներքսագոյն Հայք*» (Այրարատ նահանգի մեծ մասը) և այլ նահանգներ:

Նվաճողներին հանգիստ չէր տալիս հայոց զորքերի հզորությունը, ինչը երևում է բյուզանդական Մորիկ կայսեր՝ պարսից արքային ուղարկած նամակից. «Անհնազանդ մի ազգ են... մեր միջև...: Բայց եկ... ես իմս (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի հայ զորականներին) ժողո-

վեմ և Թրակիա ուղարկեմ, և դու քոնը (այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի հայ գորականներին) ժողովի՛ր և հրամայի՛ր Արևելք տանել: Քանզի եթե մեռնեն, մեր թշնամիները կմեռնեն, և եթե սպանեն, մեր թշնամիները կսպանվեն, և մենք կապրենք խաղաղությամբ: Քանզի եթե նրանք իրենց երկրում մնան, մեզ հանգիստ չի լինի»: Այս հրեշավոր ծրագիրը Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունից էր բխում:

Հայ գորավարները հաճախ ապստամբում էին: Նրանցից էր *Սմբատ Բագրատունին*, որը ազատագրական շարժում էր սկսել հայրենիքում: Նա ցանկանում էր մնալ ու պայքարել Հայաստանի ազատագրման ու թագավորության վերականգնման համար, այլ ոչ թե կռվել նվաճող պետությունների հեռավոր սահմաններում: Կայսրը Սմբատին ու նրա զինակիցներին հրամայում է ձերբակա-

լել և նետել կրկեսի գազանների առջև: Սմբատ Բագրատունին նախ բռունցքի հարվածով սպանում է արջին, հետո փախուստի է մատնում ցուլին, ապա խեղդում է առյուծին: Կայսրը հանդիսականների պահանջով ազատում է նրան:

Հայաստանի բյուզանդական տիրապետությանն անցած մասում՝ սահմանամերձ Ավանում, բյուզանդացիները, *ի հակադրություն Դվինում գրնվող Հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական աթոռի, քաղկեդոնական հակաթոռ «կաթողիկոս» են նսարեցնում՝* Հովհան Բագարանցու գլխավորությամբ: Կայսրությունը ծրագրում էր նվաճողական նպատակով քաղկեդոնականություն պարտադրել հայերին, սակայն, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, *«շարերն արհամարհեցին հրամանը՝ ամուր մնալով իրենց փեղում»:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տարածքներ էր ընդգրկում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը: Ներկայացրե՛ք նրա գործունեությունը:
2. Քրիստոսի բնության բացատրության ինչ ուսմունք էր դավանում Հայոց եկեղեցին: Երբ և ինչպե՞ս առաջացան քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական ուղղությունները: Երբ է հրավիրվել Դվինի առաջին ժողովը, և ինչ որոշում է ընդունվել:
3. Ինչ նպատակով և ինչ միջոցառումներ իրականացրեց Հուստինիանոս I-ը հայկական տարածքներում: Ինչ հետևանքներ դրանք ունեցան: Ներկայացրե՛ք հակաբյուզանդական ապստամբությունն ու խռովությունը:
4. Ինչ գիտեք 554 թ. գումարված Դվինի ժողովի մասին: Ինչ քաղաքականություն էին վարում պարսիկները հայերի նկատմամբ: Ներկայացրե՛ք 571-572 թթ. ապստամբության ընթացքը:
5. Որտեղով էր անցնում պարսկա-բյուզանդական 591 թ. սահմանագիծը: Վարչական ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Հայաստանում 591 թ. հետո: Ինչ միջոցներով էին Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան ջլատում հայոց ռազմական հզորությունը: Որտե՞ղ հիմնվեց հակաթոռ կաթողիկոսությունը: Ինչ նպատակ էր հետապնդում կայսեր այդ քայլը:

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմի վերակառուցումը: Հայաստանը VII դարի առաջին տասնամյակներում կրկին հայտնվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմական գործողությունների ոլորտում:

Պատերազմի առաջին տարիներին նախաձեռնությունը Պարսկաստանի (Իրան) կողմն էր: Խոսրով II-ի զորքերը ներխուժում են Արևմտյան Հայաստան, որտեղ հայ ժողովրդի պայքարը գլխավորում է **Վահան իշխանը Տարոնում:**

Հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միջև հակասությունների օգտագործումով Խոսրով II-ը ձգտում էր ամրապնդել կայսրության հանդեպ ձեռք բերած ռազմական հաջողությունները: **Վրկա-նից աշխարհի** մարզպան նշանակված **Սմբատ Բագրատունուն** արևելյան քոչվոր ցեղերին հաղթելու առթիվ Խոսրով II-ը մեծ պատիվների է արժանացնում: **Դվինում 606 և 607 թվականներին** եկեղեցական ժողովներ են գումարվում: Հայրենիք վերադարձած Սմբատ Բագրատունու հրամանով և կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Վրթանես Քերթոզի գլխավորությամբ հայոց եպիսկոպոսները միաբանության ուխտ են հաստատում: Սակայն 607–608 թթ. բյուզանդիայի գործուն աջակցությամբ Վրաց եկեղեցին ընդունում է քաղկեդոնականություն և անջատվում Հայ եկեղեցուց:

Սասանյանների զորքերը գրավում են բյուզանդական կայսրության ենթակա տարածքները Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում: **614 թ. նրանք փրկում են նաև Երուսաղեմին**, որտեղից

Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ընդհանուր տեսքը

ուկու և արձաթի հետ որպես ավար տանում են նաև **Խաչատրայրը**, որի վրա խաչել էին Քրիստոսին:

615 թ. Խոսրով II-ը գումարում է **Տիզբոնի ժողովը**, որին մասնակցում էին պարսից տիրապետության տակ հայտնված երկրներից հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչներ: Հայերից ներկա էին **Կոմիդրաս Մամիկոնյան** և **Մաթեոս Ամասրունի** եպիսկոպոսներն ու **Սմբատ Բագրատունին**: Վիճաբանություններից հետո ընդունվում են տիեզերական առաջին երեք ժողովների վճիռները, և մերժվում են 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները: Խոսրովը հրամայում է. «Ամեն քրիստոնյա, որ իմ իշխանության տակ է, հայոց հավատին թող հարի»: Տիզբոնի ժողովից հետո **Կոմիդրաս Մամիկոնյանը** պաշտոնապես **օժվում է հայոց կաթողիկոս (615–628 թթ.):** Նրա ջանքերով կառուցվում է հոյակերտ **Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին (618 թ.):**

Հայաստանի քաղաքական վիճակը VII դարի 20–30–ական թթ.: VII դ. 20–ական թթ. Հերակլ կայսրը (610–641 թթ.) մի քանի արշավանք է ձեռնարկում դեպի Պարսկաստան: Բյուզանդացիները լուրջ հաջողություններ են ունենում: **631 թ. սեպտեմբերի 14-ին** Հերակլը **Խաչափայրը վերադարձնում է Երուսաղեմ:** Հենց այդ օրն էլ քրիստոնյաները սկսում են նշել **Խաչվերացի (Սուրբ Խաչ)** եկեղեցական **դռնը:**

Արևելյան Հայաստանում սկսվել էր անկախացման գործընթաց՝ **մարզպան Վարազդիրոց Բագրատունու (628–632 թթ.)** գլխավորությամբ: Իրանից անհանգստացած՝ ախոյան երկրները մոռանում են իրենց միջև առկա թշնամությունը և կրկին հայերի դեմ գործում միասնաբար: Վարազդիրոցին կայսրը ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս: Չհաշտվելով «պատվավոր արքայալի» վիճակի հետ՝ նա մասնակցում է Հերակլի դեմ կազմակերպած դավադրությանը: Իավադրության բացահայտմից հետո Հերակլը բոլորին դաժանորեն պատժում է, իսկ Վարազդիրոցին արքորում մի կղզի:

Արևմտյան Հայաստանի կառավարիչ Մթեժ Գնունին գործում էր ազատատենչ հայ զորականների դեմ: Նա ձերբակալում է իշխան **Դավիթ Սահառունուն:** Հայրենասիրական ուժերը համախմբվելով ջախջախում են Մթեժին: Իավիթը ստանձնում է երկրի զորավարությունը: Հերակլը նրան տալիս է **«պարսիկ-կյուրասպադարի»** աստիճան և ճանաչում հայոց իշխան: Հերակլի այդպիսի վերաբերմունքը թելադրված էր թե՛ Բյուզանդիային համակած ճգնաժամով և թե՛ արաբների հարձակումներով:

Դավիթ Սահառունին մինչև VII դարի 30–ական թթ. վերջը գլխավորում է երկրի վերամիավորման գործը: Նրան փոխարինում է **Թեոդորոս Աշտունին:**

Հայաստանը և արաբների զավթողական պայքերագմները: Արաբական թերակղզում բնակվող և անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերի քաղաքական միավորումը տեղի ունեցավ 622 թ. իրենց մարգարե **Մուհամմեդի** օրոք: Նա եղավ մուսուլմանական (իսլամ) կրոնի (կենտրոնը՝ Մեքքա քաղաքը) և Արաբական խալիֆայության հիմնադիրը: Մուհամմեդը անմիջապես սկսեց իր նվաճողական պատերազմները, որ շարունակեցին նրա հաջորդները: **636 թ.** բյուզանդական զորքը խոշոր պարտություն կրեց **Յարմուք գետի** ափին, իսկ **637 թ.** արաբները **Քադիսիայի** ճակատամարտում ջախջախիչ հարված հասցրին նաև պարսիկներին և **կործանեցին պարսկական տերությունը:**

Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Աշտունին, օգտվելով արաբներից երկու աշխարհակալ երկրների կրած պարտությունից, **639 թ. վերամիավորեց Հայաստանի արևմտյան և արևելյան մասերը:** Երկիրը դարձավ ինքնուրույն իշխանապետություն: Հայոց իշխանի նստավայրն **Աղթամար կղզին էր,** որտեղից իրականացվում էր երկրի պաշտպանությունը:

640 թ. սկսվեցին արաբական զորքերի ներխուժումները Հայաստան: Հաջորդ տարի արաբները հարձակվում են **Դվինի** վրա: Չնայած բնակիչների համառ դիմադրությանը՝ նրանք գրավում, ավերում ու թալանում են քաղաքը, բնակիչներից շատերին կոտորում, իսկ 35 հազար մարդ գերեվարում և տանում

Ս. Գայանն եկեղեցի, 631 թ.

են խալիֆայության խորքերը: Արաբական արշավանքները հետագա տարիներին կրկնվում են:

Կոստանդին (Կոստաս) II կայսրը (641-668 թթ.), չհաշտվելով Թեոդորոս Ռշտունու ինքնուրույն քաղաքականության հետ, նրան մեղադրում է Հայաստանում գտնվող բյուզանդական մի ջոկատի՝ արաբներից 643 թ. կրած պարտության մեջ, և ձերբակալում: Այդ նույն ժամանակ գերությունից փախչում և հայրենիք է վերադառնում **Վարազդիթոսը**: Կայսրությունն արաբների դեմ հայերի աջակցությունը ստանալու համար նրան շնորհում է կյուրապաղատի կոչում և հանձնում հայոց իշխանի պաշտոնը: Սակայն Վարազդիթոսը շուտով մահանում է: Հայաստանը կայսրության

ոլորտում պահելու ձգտումով Կոստասն ազատ է արձակում Թեոդորոսին և ճանաչում նրա իշխանությունը:

Մի քանի տարի անց խալիֆայության զորքերը դարձյալ ներխուժում են Հայաստան, Վիրք ու բուն Աղվանք: Վասպուրականի կողմերում ասպատակած արաբական զորամասը չի կարողանում գրավել Հերևան և Որդսպու բերդերը: Ապա արաբները փորձում են իրենց վրեժը լուծել Կոգովիտ գավառի Արծափ ամրոցի բնակիչներից: Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ ամրոցին օգնության հասած հայոց զորքը գլխովին ջախջախում է արաբներին՝ իրենց երկու զորավարներով: Այրաբատ և Տայք նահանգները, Վիրքն ու Աղվանքն ասպատակած արաբական մյուս զորքը վերադարձի ճանապարհին պա-

շարում է հայոց Նախիջևանի բերդը, սակայն չկարողանալով այն գրավել՝ հարձակվում է Խրամի բերդի վրա, անխնա կոտորում պաշտպաններին, կանանց ու երեխաներին գերեվարում ու մեծ ավարով հեռանում Հայաստանից:

Հայ ժողովուրդը դիմակայեց խալիֆայությանը: Մինչդեռ Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական քաղաքականություն վարած Սասանյան Պարսկաստանը մի քանի տարվա ընթացքում ջախջախվեց ու կործանվեց, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը, չսթափվելով խալիֆայությունից կրած պարտություններից, շարունակեց իր նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ:

Հայ-արաբական պայմանագիրը:

Խալիֆայությունը չէր հրաժարվել Հայաստանը նվաճելու ծրագրից: Նման պայմաններում հայ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանների մի խմբավորում՝ *Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի* ղեկավարությամբ, շարունակում էր հույսեր կապել քրիստոնյա Բյուզանդիայի օգնության հետ: Սակայն մյուս թեև՝ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ, փորձում էր քաղաքական հարաբերություններ հաստատել Արաբական խալիֆայության հետ: Հայաստանի անվտանգությունը ապահովելու նպատակով Ռշտունին 652 թ. մեծ ընծաներով ուղղվեց *Ասորիքի* (Սիրիա) և *Վերին Միջագետքի*՝ այդ ժամանակվա կառավարիչ *Մուսավիայի* մոտ: Արաբները, ձեռնտու համարելով հայերի հետ դաշինքը, Գամակոսում կնքում են հայ-արաբական պայմանագիրը:

Ըստ պայմանագրի՝ խալիֆայությունն առնվազն 3 տարի հարկ չէր գանձե-

լու, իսկ դրանից հետո հայերը այնքան էին վճարելու, որչափ կամենային: Ի հաշիվ գանձվող հարկի՝ հայերը 15-հազարանոց այրուձին էին պահելու, որը պետք է պատրաստ լիներ գործելու այլ տեղերում: Հայաստանում արաբական զորք չէր լինելու: Բյուզանդացիների ներխուժման դեպքում խալիֆայությունն այնքան զորք էր ուղարկելու, որքան հայերը կամենային:

Պայմանագրի կնքումը սրում է հայբյուզանդական հարաբերությունները: 653 թ. Կոստանդին II-ը 100-հազարանոց բանակով ներխուժում է Հայաստան, հասնում մինչև Կարին: Կայսրը մտադրվել էր ավարառության ենթարկել երկիրը: Կարինում նրան են ներկայանում Ներսես կաթողիկոսը և Մուշեղ Սամիկոնյանը՝ իրենց համախոհ իշխանների հետ, և խնդրում հրաժարվել Հայաստանը կողոպտելու քայլից: Կոստանդին II-ն իր զորքի մեծ մասը հետ է ուղարկում, իսկ ինքը 20-հազարանոց զորքով գալիս է Դվին: Նա հայոց հեծելազորի իշխան է նշանակում Մուշեղ Սամիկոնյանին: Այդ իրավիճակում, «պայմանագրի» համաձայն, արաբները չեն հապաղում ներխուժել Հայաստան: Նրանք հետապնդում են բյուզանդական զորքին, որը նախ փախչում է Տայք, իսկ այնտեղից՝ Տրպիզոն, որտեղ և պարտություն է կրում հետապնդող արաբական զորքից:

Թեոդորոս Ռշտունին գնում է Գամակոս՝ Մուսավիայի մոտ, և *որպես հայոց իշխան՝ Հայաստանի հեղ միաժամանակ իշխանություն ստանում նաև Վիրքի ու Աղվանքի վրա՝ մինչև ձորա պահակն ընկած փարածքները:*

Արաբների հաջորդ ասպատակությունը և բյուզանդական ներխուժումը

մեծ ավերածություններ պատճառեցին երկրին: Հայաստանից արաբները հեռացան մեծ ավարով և բազում գերիներով: Ռշտունին, միանալով գերիներին, **656 թ.** մահանում է օտարության մեջ: Թեոդորոս Ռշտունու մարմինը բերում և թաղում են հայրենի կավվաճքում՝ Ռշտունիքում:

Հայաստանի անկախության վերականգնումը: VII դ. երկրորդ կեսը նշանավորվեց Հայաստանի վերականգնված անկախության պահպանմամբ և երկրի բարգավաճմամբ:

Թեոդորոս Ռշտունուն հաջորդել էր **Համազասպ Մամիկոնյանը:** Կոստանդին II-ը, ձգտելով Հայաստանը ներգրավելու կայսրության ազդեցության ոլորտը, Համազասպ Մամիկոնյանին ճանաչել էր հայոց իշխան: Սերեոսի բնութագրմամբ՝ նա առաքինի, ընթերցասեր և ուսումնասեր այր էր, որը քաջությամբ և ջերմեռանդությամբ նախանձախնդիր է լինում գիեղորական գործին: Համազասպի իշխանության տարիները խաղաղ էին:

Ներսես Գ-ն 661 թ. ավարտում է Զվարթնոցի տաճարի կառուցումը:

Հայոց իշխան **Գրիգոր Մամիկոնյանի (661-685 թթ.)** կառավարումը նույնպես խաղաղ էր: Դա պայմանավորված էր նաև արդեն խալիֆ դարձած Մուավիայի կառավարմամբ, երբ կրկին ուժի մեջ էր մտել Թեոդորոս Ռշտունու հեռատես քաղաքականության շնորհիվ կնքված հայարաբական պայմանագիրը: Հայաստանի տարածքային ամբողջականության և անկախության վերականգնումը հսկայական նշանակություն ունեցավ Հայոց աշխարհի քաղաքական և տնտեսական բարգավաճման համար: Հայաստանի կախվածությունը խալիֆայությունից

Զվարթնոցի տաճարը. վերականգնությունը՝ Թ. Թորամանյանի

ձեռնարկ բնույթ ուներ, իսկ վճարվող հարկը չնչին էր՝ 500 դահեկան:

Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին հայ պատմիչներն անվանում են կարգ ու կանոնի բարեպաշտ առաջնորդ: Նա Արուճ ավանում ձեռնարկեց Ս. Գրիգոր եկեղեցու, իսկ կողքին՝ իշխանական պալատի կառուցումը:

680 թ. վերջից Հայաստանը սկսեց հարկ չվճարել խալիֆայությանը: Հինգ տարի անց հյուսիսից ներխուժած խազարների դեմ մղած պայքարում զոհվեց Գրիգոր Մամիկոնյանը: Նրան հաջորդեց **Աշոտ Բագրատունին (686-689 թթ.)**, որի օրոք Հայաստանի վիճակը վատթարացավ խալիֆայության և կայսրության զորքերի ներխուժումների հետևանքով: Աշոտ Բագրատունին երկիր ներխուժած արաբական զորքին պարտության մատնեց, սակայն թշնամուն հետապնդելու ժամանակ ինքը ևս զոհվեց:

Զվարթնոցի քանարի խոյակներից

689 թ. Հայաստան ներխուժեց բյուզանդական զորքը: **Ներսեհ Կամսարականին** կայսրը ճանաչեց **հայոց իշխան**: Նրա օրոք կառուցվեց Թալինի նշանավոր եկեղեցին:

Մի կողմից՝ բյուզանդացիներն էին ձգտում ամրապնդելու կայսրության ազդեցությունը Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից՝ արաբները սաստկացնում էին

իրենց հարձակումները: Ներսեհ Կամսարականին հաջորդած **Սմբատ Բաղրատունու** իշխանության տարիներին շարունակվեց հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը խալիֆայության զորքերին: Բայց նրանց հարձակումները լուրջ սպառնալիք էին դարձել Հայաստանի անկախության համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր Խոսրով II-ը առանձնակի ուշադրություն տա՞ծում հակաքաղկեդոնականների նկատմամբ: Վրաց եկեղեցին է՞րբ առանձնացավ Հայոց եկեղեցուց:
2. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունը VII դ. սկզբներին: Ովքե՞ր ավարտին հասցրին Հայաստանի միավորման գործընթացը:
3. Վերիիշե՞ք, թե ինչ դեր ունեցավ իսլամն արաբների համախմբման գործում: Ինչո՞ւ արաբներին հաջողվեց կարճ ժամանակում նվաճել Առաջավոր Ասիան: Ներկայացրե՞ք արաբական արշավանքները Հայաստան և դրանց հետևանքները:
4. Ինչպե՞ս էր Թեոդորոս Ռշտունին փորձում պաշտպանել Հայաստանը արաբական հարձակումներից: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց հայ-արաբական պայմանագիրը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:
5. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի վիճակը VII դ. երկրորդ կեսին. ի՞նչ նշանավոր իրադարձություններ տեղի ունեցան:

§ 6. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արաբական խալիֆայությունը, գրավելով Հայաստանը, Վիրքը, բուն Աղվանքն ու Մերձկասպյան շրջանները (մինչև ձորա պահակ՝ Դերբենդ), 701 թ. կազմեց մեկ ընդհանուր վարչաքաղաքական *Արմինիա* կոչվող միավոր՝ *փոխարքայություն*: Արմինիայի կենտրոնը նախ *Դվինն էր*, VIII դ. վերջից՝ *Պարպավը*:

Հայ ժողովուրդը VIII–IX դդ. բազմիցս ապստամբեց օտար լծի դեմ: *Հայ նախարարական համակարգը*, չնայած խալիֆայության դաժան բռնություններին, *պահպանվել էր*: Դրա հողատիրական հիմքը կազմում էին Բագրատունյաց, Սյունյաց, Մամիկոնյան և Արծրունիների իշխանական տիրույթները:

Հայոց իշխանի պաշտոնը հիմնականում զբաղեցնում էին Հայաստանում և ամբողջ Արմինիայում մեծ հեղինակության տեր *Բագրատունյաց* տան ներկայացուցիչները, որոնց էր անցել նաև հայոց սպարապետի պաշտոնը: Հայ եկեղեցին այդ ծանրագույն ժամանակաշրջանում շարունակում էր իր ազգապահպան գործունեությունը:

Հակաարարական 703 թ. ապստամբությունը: Արմինիայի առաջին արաբ *նապիկանի (կառավարիչ)* դաժան հարկահանությանը և կրոնական հալածանքներին հայերը պատասխանեցին ապստամբությամբ, որը գլխավորեց Աշոտ իշխանի որդին՝ *Սմբատ Բագրատունին*: Նախարարների ժողովը որոշում է պատվիրակություն ու-

ղարկել Բյուզանդական կայսրություն՝ օգնություն ստանալու: Ակոթի գյուղ հասած նախարարներին հետապնդում էր ավելի քան *5-հազարանոց արարական զորքը*: Հայկական *2000-անոց այրուձին* շարունակում է ճանապարհը և Երասխի հովտում՝ *Վարդանակերտը ավանում*, *703 թ. հունվարին* բանակ է դնում: Հայերը հայտնում են, որ իրենք ցանկանում են հեռանալ: Սակայն արաբները խաղաղ բանակցելու ցանկություն չունեին: Լուսաբացին ապստամբները գրոհում են թշնամու գոթքի վրա, որը, սարսափելի սառնամանիքին գիշերելով բաց երկնքի տակ, կորցրել էր մարտունակությունը: Ջախջախված արաբների փախուստի պահին սառույցը ջարդվում է, և նրանցից շատերը խեղդվում են Երասխի ջրերում: Միայն 300 հոգու մեծահոգաբար պատսպարում և բուժում է Կամսարական իշխանուհի Շուշանը և խնդրում Սմբատին նրանց կենդանի թողնել: Սակայն վեհանձնության այս աննախադեպ դրսևորումը հետագայում չզնահատվեց բիրտ թշնամու կողմից: Հաղթանակած հայերը ռազմավարից արաբական ձիեր են ուղարկում կայսրին, որը շնորհակալություն է հայտնում Սմբատին և նրան *կյուրապադասրի* կոչում շնորհում: Սմբատը գնում է Տայք:

Ապստամբությունն ընդգրկել էր *Երևանը, Վանանդը, Վասպուրականը*: Ռշտունիք գավառի Գուկանք գյուղի մոտ ապստամբները Վասպուրականի Սմբատ իշխանի գլխավորությամբ ջախ-

ջախում են թշնամուն: Միայն 280 արաբ զինվորներ փախչում են և, թաքնվելով եկեղեցում, ներում են խնդրում: Սմբատ իշխանը եկեղեցուց դուրս է հանում չարագործներին և մահապատժի ենթարկում: Վանանդ գավառում Կամսարական իշխանի հեծյալ գունդը ջախջախում է արաբների մի սեծ գործնապես:

Խալիֆայությունն ապստամբների դեմ մեծաքանակ զորք է ուղարկում: **Սահակ Չորոփորցի** կաթողիկոսը մի քանի նախարարների հետ գնում է արաբ հրամանատարի մոտ՝ բանակցելու: Կաթողիկոսը նամակով խնդրում է նրան ճանաչել հայոց հավատը և հրաժարվել արքունահեղությունից: Արաբ հրամանատարը «գրավոր երդում» է տալիս եպիսկոպոսներին: Սակայն արաբական զորքը ներխուժում է երկիր և հետևում հայ նախարարների գործողություններին: Խալիֆ Վալիդ I-ը, Ղևոնդ պատմիչի խոսքերով, «խորհում է մեր Հայոց աշխարհից վերացնել նախարարական տոհմերը՝ իրենց հեծյալների հետ միասին»:

705 թ. Հայաստանում այրուձիի հաշվառում կատարելու և ռոճիկ վճարելու պատրվակով Նախիջևանը բռնագավթած արաբ կառավարիչը իր մոտ եկած բազմաթիվ հայ նախարարների բռնի զինաթափում, թալանում և փակում է Նախիջևանի ու Խրամի եկեղեցիներում և ողջակիզում նրանց: Այս գազանային ոճրագործության ժամանակը արաբական մի սկզբնաղբյուրում կոչվել է **«Կրակի փարի»**:

Սմբատ սպարապետը և մի քանի նախարարներ հեռանում են Եգերաց աշխարհը: Արաբ նոր ոստիկանը, վախենալով ապստամբության կրկնությունից, անձի ու գույքի ապահովության երաշխիք

պարունակող հրովարտակով նախարարներին համոզում է վերադառնալ իրենց կավածքները: Միայն 709 թ. Սմբատ Բագրատունին և նախարարները կարողանում են վերադառնալ իրենց տները:

Խալիֆայության լծի ծանրացումը:

VIII դարի 20-ական թթ. սաստկանում են խալիֆայության ճնշումները: Այդ քաղաքականությունն իրականացվում էր Դվինում, Կարինում, Նախիջևանում, Խլաթում, Մանազկերտում, Արճեշում և այլ քաղաք-ամրոցներում տեղակայված արաբական կայազորների միջոցով:

725 թ. Արմինիա եկած Հերթ ոստիկանի **«աշխարհագրով»** հարկահանությունը խիստ ծանրացավ: Վճարվող հողահարկին գումարվեցին նորերը: Հարկային նոր քաղաքականությունն ուղեկցվեց դաժան բռնություններով: Ոչ մահմեդականներից գանձվող **ծխահարկը** (ըստ գերդաստանների՝ երդերի) փոխարինվում է **գլխահարկով**: Հաճախ հարկի փոխարեն տանում էին հարկատուի ընտանիքի անդամներին: **Հարկաբու է դառնում նաև հողերակա նությունը**: Հարկ վճարողները նույնպես չէին ազատվում նվաստացումներից: Նրանց պարանոցից կապարե կնիքներ էին կախում:

Հայ նախարարների տիրույթների մի մասը բռնագավթում էին արաբները՝ ստեղծելով **ամիրայություններ** կոչվող վարչաքաղաքական միավորներ: Հատկապես քրիստոնյաները դառնում էին կրոնական բռնության գոհ: Նրանք իրավունք չունեին դատարաններում մահմեդականների դեմ վկայություն տալու: Արգելված էր մահմեդականների նման հագնվելը և այլն: Եթե որևէ քրիստոնյան մահմեդական սպաներ, ապա մահա-

պատժի էր ենթարկվում, իսկ հակառակ դեպքում ավելի մեղմ պատիժ էր կիրառվում: Արաբներին ենթակա բոլոր երկրներում պետական բարձր պաշտոնները տրվում էին մահմեդականներին: Արգելվում էին խաչերով ու սրբապատկերներով երթը փողոցներում, եկեղեցական գանգեր հնչեցնելը, խաչեր կանգնեցնելը:

748-750 թթ. ապստամբությունը:

Արաբական խալիֆայությունում Օմայանների և Աբասյանների միջև սկսվում են գահակալական կռիվներ: Խառը իրավիճակից օգտվելով՝ 748 թ. հայերը ապստամբում են **Գրիգոր** և **Դավիթ Մամիկոնյան** եղբայրների գլխավորությամբ: Խալիֆի հրամանով Դավթին ձերբակալում և սպանում են: Գրիգորի հետ եղած նախարարներին է միանում **հայոց իշխան** և **ապարապետ Աշուր Բագրասունին**: Նրանք գնում են Տայք՝ հույս ունենալով օգնություն ստանալու Պոնտոսում գանձող բյուզանդական զորքից: Սադրիչ յուրերը պառակտում են ապստամբության ղեկավարներին: Աշուրը հեռանում է Բագրևանդ գավառ, իսկ Գրիգորին նենգորեն տեղեկացնում են, թե Աշուրը հարել է արաբներին: Նրա հրամանով Դավթի ծառաները Աշուրին կուրացնում են: Բյուզանդիայից այդպես էլ օգնություն չստանալով՝ Գրիգորն անցնում է Կարին, սակայն ծանր հիվանդանալով՝ մահանում է: **749 թ.** հայոց իշխան է դառնում **Մուշեղ Մամիկոնյանը**, որին **753 թ. հաջորդում է Սահակ Բագրասունին**:

Ապստամբությունն արձագանք էր գտել **Սասուն-Խուր գավառում**, որտեղ ապստամբությունը ղեկավարում էր **Հովհանն**: Քաջ սասունցիները սպանում են այնտեղ նշանակված արաբ կառա-

վարչին: Խալիֆայությունը ստիպված էր Հովհանին նշանակել **«Լեռան» կառավարիչ**, դրանով իսկ Սասուն գավառը, որ մինչ այդ մտցվել էր «Ջազիրա» (Հյուսիսային Միջագետք) նահանգի կազմի մեջ, միանում է Արմինիային՝ անցնելով հայոց իշխանի իրավասության ներքո: Փաստորեն, 748-750 թթ. ապստամբության ճնշումից հետո էլ Հայաստանը շարունակում է պահպանել ներքին ինքնուրույնության մի շարք տարրեր:

762 թ. ապստամբությունը: 760-ական թթ. սկզբին խալիֆայությունը սաստկացնում է հպատակ ժողովուրդների ճնշումները: Անձի և գույքի ապահովությունը բացարձակապես վերացել էր: Վասպուրականում Արծրունի իշխաններն այդ ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին մղում Ատրպատականի կողմից ներխուժող հրոսակախմբերի դեմ: Պայքարը գլխավորում էին **Սահակ** և **Համազասպ** եղբայրները, որոնք իրենց կյանքի գնով ջախջախում են թշնամուն: Նրանց երրորդ եղբայրը՝ **Գագիկը**, վրեժ է լուծում արաբներից: Նա ոչնչացնում է արաբների մի գորագնդի մեծ մասը: Սակայն խալիֆայության ուղարկած նոր զորքերը թալանում ու ավերում են Վասպուրականը: Գագիկը հայկական ուժերը կենտրոնացնում է անառիկ **Նկան բերդում** և հաջողությամբ հարձակումներ գործում թշնամու վրա: Արաբ հրամանատարը բանակցությունների պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Գագիկին և նենգորեն ձերբակալելով՝ ուղարկում Բաղդադ:

774-775 թթ. ապստամբությունը: Խալիֆայության գերիշխանության դեմ **ստավել հզոր էր հայ ժողովրդի 774-775 թթ. ապստամբությունը**: Այն սկսել

էր Շիրակի Կումայրի գյուղից *Արքա-վազդ Մամիկոնյանը*: Գնալով Դվին՝ նա ռազմական խորամանկությամբ արաբ ռստիկանից զենք էր ստացել՝ խալիֆայության թշնամիների դեմ կռվելու պատրվակով: Այնինչ Շիրակում զինելով իր ռազմիկներին՝ նա հարձակվում է արաբ գլխավոր հարկահանի վրա, խլում հավաքված ամբողջ հարկը և իր ընտանիքով ու զինակիցներով հեռանում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանային գոտին: Ապստամբներին հետապնդում է մեծաքանակ արաբական զորքը: Թշնամու հետ բախումից հետո Արտավազը ստիպված իր զորքով Հայոց աշխարհից հեռանում է Եգեբաց աշխարհ:

Ապստամբներին այդուհետ ղեկավարում է *Մուշեղ Մամիկոնյանը*: Ջախջախելով Տարոն ներխուժած արաբական ջոկատը՝ նա ընտանիքով *ամրանում է Արքազներս ամրոցում*: Շուտով 260 զինակիցների հետ Մուշեղը Բագրևանդ գավառում ոչնչացնում է արաբ հարկահաններին: Հարկապահանջումը Հայաստանից միառժամանակ դադարեցվում է: Դվինը զավթած արաբական կայազորից 4000 հեծյալ գալիս է Բագավան գյուղը: Այստեղ Մուշեղի ջոկատը օջախախում է թշնամուն և փախուստի մատնում արաբական զորքի մնացորդներին: Դվինը զավթած արաբները սարսափահար փակվում են քաղաքում:

Ապստամբությունը ծավալվում է: Հայ ապստամբական ուժերի թիվը հասնում է *5000 զինվորի*: Մուշեղին էր *միացել սպարապետ Սմբատ Բագրատունին*: Շատերին թվում էր, թե խալիֆայության տիրապետության վերջը եկել է: Ապստամբները պաշարում են Կարինը: 775 թ. գարնանը խալիֆը

ապստամբների դեմ 30-հազարանոց զորք է ուղարկում, որը գալիս է Խլաթ: Համագասպ Արծրունին ու եղբայրները՝ Վասպուրական աշխարհի զորքով, Ամատունյաց տոհմի նախարարները և սպարապետ Սմբատի եղբայրը՝ իրենց զորքերով, գալիս են Բերկրի: Այստեղ նրանց են միանում շատ ռամիկներ: *Ապստամբները հասնում են Արճեշ քաղաքը և ապրիլի 15-ին մարտի մեջ մտնում արաբների հետ*: Սակայն Խլաթից եկած և դարանակալ արաբական մյուս զորքը հարձակվում է հայերի վրա: Հատկապես ծանր էր անգեն և անհմուտ ռամիկ հետևակի վիճակը: Ջոհվում են չորս իշխաններ և 1500 ռամիկներ:

Կարինը պաշարող ապստամբները, տեղեկանալով Արճեշի ճակատամարտի տխուր վախճանի մասին, ըստ Դևոնդի՝ «...լավ համարեցին իրենց անձերի մահը, քան մեր երկրի կորուստը և Քրիստոսի եկեղեցիների անպատվությունը տեսնելը»: Ապստամբները Մուշեղի գլխավորությամբ շարժվում են դեպի Բագրևանդ գավառ, ուր եկել և բանակ էր դրել հայկական ուժերից թվով վեց անգամ ավելի արաբական զորքը:

Վճռական ճակատամարտը րեղի ունեցավ Արածանի գետի հովտում՝ Արճնի գյուղի մոտ, 775 թ. ապրիլի 24-ին: Ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր հայերի համար: Արաբները նույնիսկ ստիպված էին նահանջել: Ըստ Դևոնդի՝ հայերը, միմյանց քաջալերելով, ասում էին. «Քաջությամբ մեռնենք մեր աշխարհի ու մեր ազգի համար»: Հայերը կռվեցին հերոսաբար, սակայն ապստամբական ուժերը չբավարարեցին, և շատերը զոհվեցին: Հայրենիքի ազատության համար իրենց կյանքը զոհա-

«Մասունցի Գավիթ» դրուցագներգության նկարազարդում. հեղինակ՝ Նրվանդ Քոչար

բերեցին Բագրատունյաց, Մամիկոնյան, Գնունյաց և բազում այլ տոհմերից նախարարներ, ինչպես և ռամիկներ՝ մոտ 3000 հոգի:

Հայկական իշխանական տների հզորացումը: IX դ. խալիֆայության թուլացման պայմաններում կրկին հզորանում էին **Բագրատունի, Արծրունի, Սյունիքի, Արցախի** հայկական իշխանությունները: Առավել ազդեցիկ դիրքի հասան հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցնող Բագրատունիները՝ Սպեր և Կոզովիտ գավառների ժառանգական տերերը: Մմբատ Բագրատունու որդին՝ **Աշոտ Մնակերը**, ընդարձակել էր իր տիրույթները Տարոնում, Շիրակում, Աշոցքում, Արշարունիքում, Բագրևանդում, Տայքում և այլուր: Նա խալիֆա-

յության կողմից **804 թ. պաշտոնապես ճանաչվեց հայոց իշխան:** Նրա եղբայրը՝ **Շապուհը**, նշանակվեց **սպարապետ:** Աշոտ Բագրատունին իր նստավայրը **Գարույնքից** տեղափոխում է **Ախուրյանի սահին գրնվող Բագարան բերդաքաղաքը:**

Աշոտ Մնակերին հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնում հաջորդեց որդին՝ Տարոնի տեր **Բագարապ Բագրատունին (826-851 թթ.):** Նա ամբողջ Արմինիայում մեծ հեղինակություն ուներ: Արաբների դեմ ճակատամարտում գոհված Շապուհ Բագրատունու փոխարեն Բագարատի մյուս եղբայրը՝ **Ճիրակի տեր Մմբատ Բագրատունին, դարձավ հայոց սպարապետ:** 850 թ. հայ նախարարները՝ հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու գլխավորությամբ, արաբ հարկահավաքին թույլ չտվին երկրի սահմանն անցնել և հենց այդտեղ էլ նրան հանձնեցին հարկերը: Արաբ պաշտոնյան վերադարձավ խալիֆի մոտ: Այդ քայլով Բագրատունյաց իշխանը բացարձակ անհնազանդություն էր ցուցաբերում հետզհետե թուլացող խալիֆայության նկատմամբ:

850-855 թթ. սպարամբությունը: IX դարում հայ ժողովուրդը շարունակում էր պայքարն անկախ պետականության վերականգնման համար: **850 թ. Բագարապ Բագրատունին Աշոտ Արծրունու հետ արաբ նվաճողներին դուրս բերեց Տարոնից:** Արաբների մի ուրիշ զորախումբ ջախջախվեց Վասպուրականում:

851 թ. Յուսուֆի գլխավորությամբ արաբական զորաբանակը ներխուժում է Հայաստան: **Խլաթում**՝նա խաբեությամբ ձերբակալում է Բագարատին և ուղարկում խալիֆայություն: **Հովհան**

Գրչավանքը Իշխանագերից աջ՝ Տողասարի կամ Գրչաբերդի հյուսիսային լանջին

Խուրթեցու և Բագարատի որդիների՝ **Աշոտի** ու **Դավթի** գլխավորությամբ սասունցիները Տարոնում հարձակվում ու ոչնչացնում են զավթիչներին: Յուսուֆը փախչում և թաքնվում է Բագարատ Բագրատունու կառուցած Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթում: Սասունցիները, գտնելով ոճրագործին, մահապատժի են ենթարկում: Ապստամբությունն ավելի է ծավալվում: Այդ պայքարն իր արտացոլումն է գտել «**Մասնա ծոեր**» կամ «**Մասունցի Դավիթ**» դյուցազներգությունում՝ միահյուսվելով հազարամյակների խորքից եկող հայոց ազատագրական պայքարի ոգեղենությանը:

852 թ. խալիֆը հայ ապստամբների դեմ ուղարկում է իր դաժանությամբ աչքի ընկած **Բուդա** անունով մի թյուրք վարձկան զորականի: Թշնամին ասպատակում է Բաղեշը, Խուրթ և Սասունը:

Բնակչության մի մասին Բուդան կոտորում է, մյուսներին՝ գերեվարում, այդ թվում՝ Հովնան Խուրթեցուն և Բագարատի որդիներին: Վասպուրականցիներն **Աշոտ Արծրունու** գլխավորությամբ ամրանում են **Նկան ամրոցում** և հերոսաբար դիմադրում արաբներին: Աշոտի ձերբակալությունից հետո արաբների դեմ պայքարը շարունակում է նրա եղբայրը՝ **Գուրգենը**: Բուդայի 15-հազարանոց զորքի դեմ Գուրգենը կռվում էր 900 ռազմիկներով: 852 թ. «**Արյան լիճ**» կոչվող լեռնային բարձրադիր լճի ափին **գեղի ունեցած ճակատամարտն ավարտվում է հայերի հաղթանակով**: Պարտված թշնամին խուճապահար փախչում է Վասպուրականից:

853 թ. Բուդայի զորքը ասպատակում է Վիրքը, սակայն հյուսիսում պարտվելով Կովկասի լեռնականներից՝

կրկին ներխուժում է Հայաստան: Բուղան մի շարք խայտառակ պարտություններ է կրում Արցախում: Հայոց իշխան **Եսայի Աբու-Մուսեի** քաջարի գինվորները **Քթիշ սանրոցը** (Տող պուղի մոտ) մոտ մեկ տարի անառիկ են պահում: Բուղան Եսայուն առաջարկում է հանձնվել: Քաջարի իշխանը կտրականապես մերժում է. «Արդ թող հայտնի լինի, որ ինչքան բավականնա իմ գորությունը, և քանի դեռ կենդանի եմ, կընդդիմակայեմ Տեր Աստծո ուժով ու գորությամբ... Եթե հեռանաս ինձանից, խաղաղություն կլինի, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կռիվ ու ճակատամարտ»: Պատմիչի վկայությամբ՝ կրած պարտություններից հետո Բուղան այնքան էր հուսալքվել, որ երկար ժամանակ չէր համարձակվում դուրս գալ իր վրանից: Ինչպես հաճախ, այս անգամ էլ նենգ թշնամին դիմում է խաբեության. բանակցելու պատրվակով նա իր մոտ է կանչում ու ձերբակալում քաջարի գորականին:

Վասպուրականում ապստամբները **Գուրգեն Արծրունու** գլխավորությամբ ջախջախում և դուրս են մղում արաբներին: Բուղան այս պարտություններից հետո վերջնականապես խայտառակվում է, և խալիֆը 855 թ. նրան Հայաստանից հեռ է կանչում:

Հայոց **հզորագույն սպարապետությունը (850-855 թթ.) սասանեց արաբական փիրապետությունը Հայաստանում**: Երկրի քաղաքական զարգացումն ընթացավ հայոց անկախ պետականության և թագավորության վերականգնման հունով, որում որոշիչ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի պայքարն օտար նվաճողների դեմ: Սմբատ սպարապետի որդին՝ **Աշոտ Բագրատունին, 855 թ. ճանաչվեց հայոց իշխան ու սպարապետ**: 862 թ. նա դարձավ հայոց իշխանաց իշխան՝ իշխելով որպես անկախ տիրակալ, իսկ 885 թ. հռչակվեց Հայաստանի թագավոր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վարչաքաղաքական ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Այսրկովկասում VIII դ. սկզբին: Ներկայացրե՛ք 703 թ. հակաարաբական ապստամբությունը: Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում արաբները Հայաստանում 720-ական թվականներին. ի՞նչ հետևանքներ այն ունեցավ:
2. Ներկայացրե՛ք 748-750 թթ. և 762 թ. հակաարաբական ապստամբությունները:
3. Ներկայացրե՛ք 774-775 թթ. ապստամբության սկիզբն ու ընթացքը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այս ապստամբությունը:
4. Ինչ՞ով էր պայմանավորված հայ իշխանական տների հզորացումը IX դարում: Ո՞ր իշխանական տները հզորացան: Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր Բագրատունիները. ի՞նչ պաշտոններ էին զբաղեցնում:
5. Ներկայացրե՛ք 850-855 թթ. ապստամբության ընթացքը, կարևոր իրադարձությունները և նշանակությունը:
6. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք հակաարաբական ապստամբությունները, կարևոր իրադարձությունները և ղեկավարներին:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Վեոնդ պատմագիրը՝ 775 թ. Արձնիի ճակատամարտի նահապետների մասին

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թեպետև սակավաթիվ էին... սակայն դառնաշունչ օրհասական պահին անի չմատնվեցին, այլ բոլորը, միահամուռ հավաքվելով, իրար քաջալերում էին հետևյալ խոսքերով. «Քաջությամբ մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար և թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի... Մեր անձերը գոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք (Պատմություն, Լ՛):

Թովմա Արծրունին՝ 852 թ. Արյան լճի մոտ հայերի տարած հաղթանակի և Բուդայի գործի ջախջախվելու մասին

Գուրգեն գորավարը գլխավորեց ճակատի ճախակողմը, որպեսզի թիկունք լինի հեռակազոր մարտակիցների գորագնդին, իսկ աջ թևը տվեց Ապունկդեմին... Ապա խիտ շարքերով, հանդուգն հարձակմամբ դիմեցին առաջ, բախվեցին գորագնդին, ճեղքեցին ճակատը ու հետ դարձրին այլազգիներին: Գոչում էին վիշապաձայն, պատառոտում առյուծաբար, խոցում՝ ինչպես վարազը, և մատնում էին մահվան ու պարտության: Յուրաքանչյուր տղամարդ գետին էր գցում իր ախոյանին և նետվում մյուսի հետևից: Բազմակուտակ նիզակների սաստիկ բախումից, գեներքի փայլից, սրերի շողշողալուց և լարված աղեղների սուլոցից կայծակ էր դուրս ցայտում, ինչպես ամպի որոտից, և թվում էր, թե լեռն այրվում էր հրից: Պատերազմը երկարեց մինչև օրվա տասներորդ ժամը. այլազգիներին հասցրեցին մեծամեծ հարվածներ (Պատմություն Արծրունյաց տան, Գ, 4):

§ 1. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Մևարոյ Մաշտոցի պատմական առարկությունը: IV դարի վերջում մայրենի լեզվով գիր և գրականություն ունենալն ազգապահպան խնդիր էր դարձել: Հայերեն գրավոր լեզուն կենսական անհրաժեշտություն էր թե՛ պետության, թե՛ եկեղեցու և դրանով իսկ ներկա ու ապագա սերունդներին դատախարակելու և կրթելու համար: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո հայոց լեզվով եկեղեցական գրականության բացակայությունը, առավել ևս Աստվածաշնչի ասորերենով և հունարենով ընթերցումները ժողովրդի լայն խավերի համար անհնարին էին դարձնում քրիստոնեական վարդապետությանը ծանոթանալը:

Վիճակը քիչ էր փոխվում հայերեն բանավոր թարգմանությունից, քանզի օտար լեզուներին քչերն էին տիրապետում, որ կարողանային միանգամից թարգմանություն կատարել մայրենի լեզվով: Ավելին՝ *հունարենը* պարսից արքունիքը դիտում էր որպես թշնամի երկրի՝ Հռոմեական կայսրության լեզու և Հայաստանում զավթողական քաղաքականության իրականացման ժամանակ նույնիսկ արգելում էր դրա կիրառումը՝ փոխարենը *պարսկադրեզով պարսկերենը:* Իսկ որպես եկեղեցական

Մուրթ Մևարոյ Մաշտոց

լեզու դարձյալ մնում էր ժողովրդի համար անհասկանալի ասորերենը:

Իրան գումարավեցին IV դ. վերջին Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, այնուհետև՝ Հայաստանի արևմտյան մասում թագավորական իշխանության վերացումը: Այդ ամենը նշանակում էր, որ արդեն *վրանգված էր հայ Արշակունիների թագավորության գոյությունը*, դրա-

նով իսկ՝ հայ ժողովրդի պետականորեն երաշխավորված քաղաքական և սնահույսային կյանքը:

Մայրենի լեզվով հոգևոր գրականության պակասը սպառնում էր հենց իր՝ Հայ առաքելական եկեղեցու անկախ գոյությանը:

Հենց այդ տագնապալի ժամանակաշրջանում *Մեսրոպ Մաշտոցին* էր վերապահված հայոց ինքնության հզոր դրսևորումներից մեկի՝ գրերի գյուտի առաքելությունը:

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է 361 թ. Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում՝ Վարդանի ընտանիքում: Կրթություն ստանալով՝ նա Տարոնից մեկնում է Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատ, և Խոսրով IV-ի արքունիքում զինվորական ծառայություն կատարում: Միևնույն ժամանակ նա արքունի մատենագիր դպիրների խմբի մեջ էր:

Փայլուն տիրապետելով մայրենի լեզվին՝ Մեսրոպ Մաշտոցն արքունիքի միջազգային գրագրություններում կիրառում էր նաև *հունարենի, ասորերենի, պարսկերենի իր իմացությունը*: Թողնելով ծառայությունը հայոց արքունիքում՝ Մաշտոցը քարոզչական գործունեության նպատակով գնում է *Նախիջևան գավառից հարավ ընկած Գողթան գավառը*: Քրիստոնեական ուսմունքը վարդապետելիս Մեսրոպ Մաշտոցը հայերեն բանավոր թարգմանում է Սուրբ Գիրքը:

Մինչ նա Գողթան գավառում էր, Աստվածաշունչը Հայաստանի մյուս գավառների եկեղեցիներում կարդում էին ժողովրդի համար անհասկանալի՝ օտար լեզվով: Ուստի, ըստ պատմիչ Ղազար Փարպեցու, նա խորհում էր, թե *«գոյություն ունեն հայոց լեզվի նշա-*

նագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ձայնով և ոչ թե մորացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ ամբողջ բանության սրբերը»: Այստեղ պատմիչը վկայել է նախամեսրոպյան շրջանում հայերեն գրերի գոյության մասին:

Պահպանվել են մատենագրական տեղեկություններ նախամաշտոցյան հայ գրերի մասին: II-III դարերում հայերը հիշատակված են հին դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում: Պատմահայր Մովսես Խորենացին հիշատակել է նախաքրիստոնեական մեհենական գրականության մասին: Վարդան Արևելցին նույնպես տեղեկացնում է, որ *«հնուց հայերեն գիր է եղել», ինչը «վկայվեց Լևոն արքայի ժամանակ, քանզի դրամ գրավ Կիլիկիայում դրոշմված հայերեն գրով... Հայկագուն թագավորների»* անուններով: Ըստ Գարեգին Սրվանձոյանցի՝ *Բաբու բերդաքաղաքի* մոտ գտնվող *Գրման քար կոչվող սուրբ վայրերի* մերձակա մի քարայրի (որտեղ ճգնել է Մեսրոպ Մաշտոցը) պատերի սեպագիր արձանագրությունները միայն հայերը կարող են վերձանել:

Հայ գրերի գյուրը և նշանակությունը: Մեսրոպ Մաշտոցը Գողթան գավառում քարոզչության ժամանակ միտք հղացավ հայոց լեզվի նշանագրերը գտնել և ամենայն ջանասիրությամբ իր անձը նվիրեց այդ մեծ գործին: Վերադառնալով Այրարատ՝ Մեսրոպ Մաշտոցն իր մտադրության մասին հայտնեց հայոց կաթողիկոս *Սահակ Պարթևին* և ստացավ նրա հավանությունը:

IV դարի վերջին *գումարվում է եկեղեցական ժողով*, որտեղ, ըստ Կորյունի, որոշվում է *«հայ ազգի համար նշանագ-*

րներ գրնել»: Վռամշապուի արքայի հովանավորությամբ խնդրի լուծմանն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Վռամշապուի արքային հայտնել էին, որ **‘Իանիել** անունով մի ասորի **կայիկոպոսի** մոտ կան **հայերեն նշանագրեր**: Արքայի հանձնարարությամբ այդ նշանագրերը բերում են և երկու տարի դրանցով ուսուցանում աշակերտներին: Սակայն այդ նշանագրերն անբավարար էղան հայոց հարուստ լեզվի հնչյունային համակարգի օգտագործման համար:

Վռամշապուի կարգադրությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը, ձեռնարկելով նոր նշանագրեր ստեղծելու գործը, մի խումբ աշակերտներով մեկնում է **Ամիդ, Եդեսիա** և **Սամոսատ** քաղաքները:

Մեսրոպ Մաշտոցն աշակերտներին երկու խմբի էր բաժանել՝ մեկին կարգելով ասորական դպրության, իսկ մյուսին՝ հունական: Նա հանդիպում է ‘Իանիել եպիսկոպոսին, սակայն նախկինից ավելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եդեսիա՝ Պլատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մոտ: Այդ իր պրպտումները շարունակում է այլ վայրերում: Վերջապես **405 թ. Ոտհայում (Եդեսիա) Մաշտոցը սրեղծում է հայոց գիրը:**

Կորյուն վարդապետը և Մովսես Խորենացին գրում են **հայոց գրերի՝ Ասրծո շնորհով գրվելու մասին**: Կորյունը գրել է. **«Եվ այսպես նա բազում նեղություններ կրեց՝ իր ազգին մի բարի օգնություն գրնելու համար: Ամեն բան շնորհող Ասրծոց իսկապես պարգևվեց նրան այդ բախարը. նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերենի նշանագրեր»:**

Մեսրոպ Մաշտոցը, գալով **Սամոսատ**

Հայոց այբուբենին նվիրված հուշակոթող Օշականոս

քաղաքը, գտնում է հունարեն գրչության արվեստի խորագիտակ **Հոռոփանոսին**: Վերջինս գեղագրում է Մեսրոպ Մաշտոցի պատրաստած **36 նշանագրերը**, որոնցից յուրաքանչյուրին Հայոց աշխարհի մեծ ուսուցիչն անուն էր տվել. «Այբ, բեն, գիմ, դա...»: Եղիշեի գնահատմամբ՝ **«Այբն է մայր իմաստություն...»:**

Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանությունն անվանվեց **Ասրվածաշունչ**: Հայերեն թարգմանված ու գրված առաջին նախադասությունն էր. **«Ճանաչել զիմաստութիւն և զիւրար, իմանալ զբանս հանճարոյ»:**

Հայրենիք վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին Երասխի ափին մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորում են Վռամշապուի արքան, Սահակ Պարթև կաթողիկոսը,

նախարարագունդ ավագանին՝ ժողովրդի բազմության հետ: Ապա նրանք միասին գալիս են մայրաքաղաք: Մեսրոպ Մաշտոցն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում հայերեն այբուբենով մանուկների ուսուցմանը: *Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հայ դպրության հիմնադիրը*, գրել է հոգևոր ճառեր, երգեր, հատկապես շարականներ:

Լուսավորչական գործունեությունն ընդարձակելով Հայաստանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը գնում և *փառեր է սրելոծում նաև վրացիների* և Աղվանքի ցեղերից *գարգարացիների* համար:

Դպրոցը: Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը կրթական աշխատանքը ծավալեցին նախ Հայաստանի կենտրոնական երկրամասերում՝ մայրենի լեզվով դպրոցներ հիմնելով: *Առաջին վարդապետարանը՝ բարձրագույն դպրոցը, հիմնադրվեց Վաղարշապատում:* Այստեղ պատրաստվում էին վարդապետներ՝ ուսուցիչներ, որոնց շարքում էր նաև Մաշտոցի վարքագիր Կորյունը: Այն ժամանակ Սահակ Պարթևը մեծ հոգատարությամբ զբաղվում էր նաև իր թոռան՝ հայոց ապագա սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի կրթությամբ:

Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց դպրոցներ է հիմնում նաև *Արցա-*

Ամարասի եկեղեցին Արցախում

խում (Ամարասի դպրոցը), Սյունիքում, Գողթան գավառում: Սահակ Պարթևի նամակով Մաշտոցը Վարդանի հետ ներկայանում է բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս II-ին և ստանում նրա համաձայնությունը *Արևմտյան Հայաստանում* ևս դպրոցներ բացելու համար: Այդ առաքելությունը Հայաստանի արևմտյան մասում նա իրականացնում է 419-422 թթ.: Դրանով իսկ *հոգևոր առումով Հայաստանը վերամիավորվում է:*

Հայոց գրերը հայ ժողովրդի համար դառնում են գոյարևման, ազգային ինքնության, արժեհամակարգի պահպանման հզոր միջոց բոլոր ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ IV դ. վերջում հրատապ խնդիր դարձավ մայրենի գիր ու գրականություն ունենալու հարցը: Ի՞նչ գիտեք Մեսրոպ Մաշտոցի մասին: Ի՞նչ տեղեկություններ կան նախամաշտոցյան հայ գրերի մասին:
2. Ինչո՞ւ Գանիել եպիսկոպոսի մոտից բերված նշանագրերը անբավարար եղան օգտագործման համար: Ո՞ր քաղաքներում եղան Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները: Ո՞րն է հայերեն առաջին նախադասությունը: Որտեղի՞ց է այն թարգմանված:

3. Որտեղ է բացվել առաջին վարդապետարանը: Դրանից հետո որտեղ հիմնվեցին հայոց դպրոցներ:
4. Վերհաննք գրերի գյուտի պատմական նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Մովսես Խորենացին՝ մեսրոպյան նշանագրերի՝ աստվածային շնորհով փրվելու մասին

Մեսրոպը ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ոչ երազ քնի մեջ, ոչ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս այնպես, որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին, ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագրերը (*Հայոց պատմություն, Գ, 53*):

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Հայ մշակույթի պահպանման և հետագա զարգացման գործում անգնահատելի նշանակություն ունեցավ Մուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարով ստեղծված հայերեն նշանագրերի գյուտը:

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայոց լեզուն IV–V դդ. սահմանազլխին այնքան կատարյալ էր, որ մեսրոպյան նշանագրերի գյուտին անմիջապես հաջորդեցին համաշխարհային գրական և գիտական երկերի թարգմանությունը և հայ մատենագրության ու գիտության բարձրագույն արժեքների ստեղծումը:

Թարգմանչական գրականություն: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն անզուգական երևույթ էր թարգմանչական արվեստի մեջ: Դարեր անց ֆրանսիացի գիտնականներն այն համարեցին **թարգմանությունների թագուհի**: Աստվածաշնչին հետևեցին հա-

մաշխարհային գիտության և պատմագեղարվեստական գրականության գործերի թարգմանությունները: Երկրում ծավալվեց **թարգմանչաց շարժումը**: Թարգմանիչների շնորհիվ հայ ընթերցողը մայրենի լեզվով հաղորդակից դարձավ Արիստոտելի փիլիսոփայական երկերին, Իոննիսիոս Թրակացու «Քերականությանը», Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությանը», Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմություն վարուց Ալեքսանդրի» և այլ երկերի: Հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ պահպանվեցին Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը», Արիստիդեսի «Ջատագովությունը», Հերմես Եռամեծի «Սահմանքը» և այլ երկեր, որոնց բնագրերը կորել են:

V դ. թարգմանությունների և ինքնուրույն գրականության լեզուն այնքան կատարյալ էր, որ **մեսրոպյան հայ**

գրական ժառանգությունն անվանվեց *նսկեդարյան*: Ըստ Եղիշեի՝ Հայաստանում լուսավորչական շարժումն ընթանում էր «*Լաւ է կոյր աջօք, քան կոյր մտօք*» («*Լավ է աջով կոյր լինել, քան մտքով*») նշանաբանով:

Պատմագրություն: V դարում մեծ վերելք ապրեց հայ պատմագրությունը: *Կորյուն վարդապետը* գրել է «*Վարք Մաշտոցի*» երկը, որում մեծ խանդավառությամբ ու սիրով շարադրել է իր ուսուցչի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն (վարքը) ու գործունեությունը՝ հայ գրերի գյուտը և լուսավորչական գործունեությունը:

Ազգաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» ը նվիրված է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծ թագավորի կյանքին ու գործունեությանը, Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանն ու աշխարհում առաջինը պետականորեն ընդունմանը:

Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց»–ն ընդգրկում է Հայոց աշխարհի՝ IV դարի առաջին տասնամյակներից մինչև Մեծ Հայքի թագավորության պարսկա–հռոմեական առաջին բաժանումն ընդգրկող ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի քաղաքական ու հոգևոր կյանքի, թագավորական իշխանության, նախարարությունների ու եկեղեցու հարաբերությունների և օտար գավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի մասին:

Հայ պատմագրության թագն ու պսակն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը հայ դասական պատմագիտության հիմնայունն է: Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Մովսես Խորենացու հեղինա-

Էջմիածնի Ավետարան, VI դ.

կությունն այնքան մեծ էր, որ նա անվանվել է *Մեծն քերթող, Քերթողահայր*: Մովսես Խորենացու երկը, որ գրվեց հայոց տանուտեր Սահակ Բագրատունու մեկենասությամբ, ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև V դ. 40–ական թվականները: Ժամանակագրական այդպիսի ընդգրկմամբ Մովսես Խորենացին հայ պատմագրության մեջ առաջինը շարադրեց հայոց ամբողջական պատմությունը:

Պատմահոր երկը բաղկացած է երեք գրքից: *Առաջին գրքում* («*Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը*») հեղինակը պատմական գրավոր սկզբնաղբյուրներից և հայոց բանահյուսությունից քաղված տեղեկությունների հիման վրա պատմում է հայոց անվանադիր նախնի Հայկ նահապետի ու նրան հաջորդած Հայկազուն սերունդների հայրենանվեր հերոսությունների ու աշխարհաշեն գործունեության մասին՝ մինչև Երվանդյան Տիգ-

Մովսես Խորենացին և նրա մեկենաս անաղպան Մահակ Բագրատունին

րանի և նրա զարմերի ժամանակները: Պատմահայրը զգալի տեղ է հատկացրել Աստվածաշնչին, ինչպես նաև հին առասպելներին և պատմական ավանդություններին:

Երկրորդ գիրքը կոչվում է «*Տան միջակ պատմության մերոցն նախնեաց*», որում շարադրված է Ք. ա. IV դ. վերջին քառորդից մինչև Ք. հ. IV դ. երրորդ տասնամյակի պատմությունը: Այս գրքի հիմնական դեմքերն են հայոց Երվանդ, Արտաշես, Տիգրան Մեծ, Արտավազ, Վաղարշակ, Արգաթ, Տրդատ Մեծ թագավորները, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և մյուս հոգևոր այրերը:

Երրորդ գիրքը վերնագրված է «*Ավարտության ստեղծման մերոց Հայրենեաց*»: Այն ընդգրկում է մինչև 440 թ. ընկած պատմությունը և ավարտվում է Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակի նկարագրությամբ՝ «Ողբով»: Երրորդ գրքի պատմական դեմքերն են հայոց թագավորներ Խոսրով Կոտակը, Տիրանը, Արշակ II-ը, Պապը, Վառաձապուհը և մյուսները, զինվորական գործիչները (Վասակ, Մուշեղ, Մանվել Մամիկոնյանները), հայոց կաթողիկոսներ Ներսես և Մահակ Պարթևները, հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցը և նրանց ժամանակակից ազգային գործիչները:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկը գրված է հայրենասիրական եզր ոգով, որի *հիմնական գաղափարը հայոց ամբողջական պերության վերականգնումն է*՝ ապավինելով սեփական ուժին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկը գրված է հայրենասիրական եզր ոգով, որի *հիմնական գաղափարը հայոց ամբողջական պերության վերականգնումն է*՝ ապավինելով սեփական ուժին:

Մովսես Խորենացին *գրել է նաև «Աշխարհացոյց»* երկը, որը *VII դարում շարունակել է Անանիա Շիրակացին*:

V դարում հայ ժողովրդի՝ Սասանյանների տիրապետության դեմ կազմակերպված մեծ ապստամբությունները նկարագրված են *Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին»* ու *Ղազար Փարպեցու «Պատմություն Հայոց»* երկերում: Եղիշեի երկը նվիրված է Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած ժողովրդական հզոր ապստամբությանը: Ղազար Փարպեցին շարունակում է դեպքերի ընթացքն այնտեղից, որտեղ հասցրել էր Փավստոս Բուզանդը՝ 385-387 թթ.: Այդ շարադրանքը ներկայացնում է IV դ. վերջից մինչև V դ. վերջն ընկած պատմությունը, Վարդանանց ապստամբությունից հետո մանրամասն պատմում է Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության մասին:

V դ. վարքագրական գրականության նմուշներից է Վարդան Մամիկոնյանի դատեր՝ Շուշանիկի նահատակությանը նվիրված վկայաբանությունը:

Փիլիսոփայություն: Հայ գիտական միաքը վաղ միջնադարում ներկայանում էր փիլիսոփայության բնագավառում: *IV դարում* փիլիսոփայությամբ կամ իմաստասիրությամբ զբաղվել է նշանավոր ճարտասան ու մանկավարժ *Պարույր Հայկազնը*, իսկ *V դարում* հանդես եկան *Եզնիկ Կողբացին* և *Դավիթ Անհաղթը*:

Եզնիկ Կողբացին իր *«Եղծ աղանդոց»* երկում քրիստոնեական հավատքը պաշտպանել է հակադիր ուսմունքներից:

Հայ *մեծագույն փիլիսոփա* Դավիթ Անհաղթն իր *«Մահմանք իմաստասիրութեան»* երկում մեծ տեղ է հատկացրել բնության ճանաչմանը: Նա ասում է. «Ո՛ր հասանէ գիտութիւն, ուր ոչ հասանէ բնութիւն»: Այս խոսքերն անսահման

Դավիթ Անհաղթ

բնության ճանաչողությամբ կատարելության հասնելու արտահայտություն են, քանզի, ըստ մեծ մտածողի, իմաստասիրությունը նպատակ ունի զարդարելու մարդկային հոգին:

Անհաղթը կատարել է գիտությունների դասակարգում՝ ըստ բնագիտության, թվաբանության և աստվածաբանության: Հետևելով անտիկ գիտության ավանդույթներին՝ Դավիթ Անհաղթն իր փիլիսոփայական երկերում լայնորեն համադրում է գիտելիքների տարբեր բնագավառներից եկող դրույթները: Նա բուն փիլիսոփայական խնդիրների հետ մեկտեղ անդրադարձել է նաև տիեզերագիտական կարգի որոշ դրույթների, որոնք մեծ նշանակություն ունեն վաղմիջնադարյան բնափիլիսոփայական մտքի զարգացման մեջ:

Բնական գիտություններ: Հայ բնագիտության մեջ երկրի գնդաձևության

գաղափարը առավել ցայտուն դրսևորվել է V դարում **Դավիթ Անհաղթի** հայացքներում և **Գյուտ կաթողիկոսի** նամակում, իսկ VII դարում՝ ականավոր բնավիլիստփա, մաթեմատիկոս, տիեզերագետ, աշխարհագետ ու մանկավարժ **Անանիա Շիրակացու** աշխատություններում:

Բնության զարգացման ուսումնասիրության առաջին աստիճանի վրա գիտնականները դնում էին տարրերի առաջացումը և դրանց փոխազդեցությունը: Հին մտածողները կարծում են, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած էին **չորս փարրեր՝ կրակ, օդ, ջուր, հող**: Արիստոտելն իր հերթին ներկայացրել է այդ խնդիրը: Անդրադառնալով իմաստասիրության սահմանմանն ըստ Արիստոտելի՝ Դավիթ Անհաղթը նույնպես համարում էր, որ «մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից, որոնց պատճառը գիտի բնական իմաստասերը» (այսինքն՝ բնավիլիստփան):

Դավիթ Անհաղթի ժամանակակից Գյուտ կաթողիկոսը նույնպես համարում էր, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած են չորս տարրերը: Իր նամակում՝ ուղղված «Աղվանից թագավոր Վաչեին»

(մինչև 461 թ.), նա գրել է, որ չորս տարրերից բաղկացած աշխարհի մասին կարող է խոսել միայն նա, ով համարձակ ուսումնասիրություններ է կատարել տարբեր գիտությունների բնագավառում:

Տիեզերագիտություն: Տիեզերագիտության բնագավառում անտիկ գիտության հիմնական նվաճումներից էր Տիեզերքում գտնվող մարմինների **գնդաձևության գաղափարը**:

Հետաքրքիր են Դավիթ Անհաղթի հաղորդած տեղեկությունները Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերի մասին: Նա գրում է. «Ահավասիկ Արեգակը, բազմապատիկ մեծ լինելով, քան Երկիրը, թագափ է երևում»: Մեկ այլ տեղ նա գրում է, որ «...Արեգակը չափազանց մեծ է, քան Երկիրը, և Երկիրը՝ քան Լուսինը, թեպետ և անհավանական է, սակայն ճշմարիտ է»:

Գյուտ կաթողիկոսի հայացքները ևս վկայում էին, որ V դ. **հայ գիտությունը շարունակում էր անփիկ գիտության ասուջաղև ալմանդոյաները**: Գյուտ կաթողիկոսը, նկարագրելով Արեգակի և Լուսնի արտաքին հատկանիշները, վերջինս համարել է «մանգաղաձև կիսագունդ...»:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Անտիկ շրջանի ինչ ստեղծագործություններ թարգմանվեցին հայերեն, դրանցից որո՞նք են պահպանվել միայն հայերեն թարգմանությամբ:
2. Պատմագրության բնագավառում ի՞նչ ձեռքբերումներ եղան: Ներկայացրե՞ք հեղինակներին ու նրանց երկերը:
3. Քանի՞ գրքից է կազմված Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ինչ ժամանակագրական սահմաններ է ընդգրկում այն: Ո՞րն է Խորենացու մյուս ստեղծագործությունը:
4. Նշե՞ք IV–V դդ. հայ փիլիսոփաների անունները և նրանց ստեղծագործությունները: Ինչ հարցեր են արծարծել հայ փիլիսոփաներն իրենց ստեղծագործություններում:
5. Ներկայացրե՞ք Դավիթ Անհաղթի և Գյուտ կաթողիկոսի հայացքները:

§ 3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմագրություն: VI-VII դդ. (մինչև 661 թ.) իրադարձությունների մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է *Սեբեոս* եպիսկոպոսի «*Պատմություն*»-ը: Պատմիչը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայ-բյուզանդական և հայ-պարսկական հարաբերությունների, ինչպես նաև պարսկա-բյուզանդական հակամարտության և դրան հաջորդած Արաբական խալիֆայության նվաճումների սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Սեբեոսը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին և հայոց ամբողջական ու անկախ պետության վերականգնման համար հայ քաղաքական և հոգևոր գործիչների հսկայական ջանքերին: Ընդհանուր առմամբ՝ Սեբեոսի երկն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության մասին:

VII-VIII դարերի հայ պատմիչ *Մովսես Կաղանկատվացի* իր «*Պատմություն Աղուանից աշխարհի*» երկում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց Արևելից կողմանց՝ Արցախ և Ուտիք աշխարհների, ինչպես նաև հայոց պետության և Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա բուն Աղվանքի քաղաքական, եկեղեցական, մշակութային և ժողովրդագրական պատմության մասին:

Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնոյ» երկը նվիրված է օտար նվաճողների դեմ հայ քաջարի հերոսներ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Գալլ Վահանի և նրա հաջորդների մղած պայքարին:

Անանիա Շիրակացի

VIII դ. պատմիչ *Ղևոնդ վարդապետ* իր «*Պատմություն*» երկում նկարագրել է հայ ժողովրդի ծանր վիճակը և հերոսական պայքարը Արաբական խալիֆայության տիրապետության դեմ:

Բնափիլիսոփայություն և փիլեզոփագիություն: Հնագույն աշխարհընկալումային և անտիկ փիլիսոփայության տիեզերագիտական հայացքները կարևոր դեր են խաղացել վաղ միջնա-

դարում բնափիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում:

Երկրի՝ որպես տիեզերական մարմնի ուսումնասիրությունն անտիկ դարաշրջանում հանգեցրեց աստղագիտության զարգացմանը:

Անանիա Շիրակացին, իր տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփելով վաղմիջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները, **գիրականորեն հիմնավորել է Երկրի և Կիլիկիայի մարմինների գնդաձևության զաղափարը:**

Անանիա Շիրակացին բնափիլիսոփայական տեսանկյունից նոր և կարևոր դրույթներ արձարծեց՝ հիմքում ունենալով անտիկ գիտության դրույթները, որոնք նա ստեղծագործաբար մշակում և խորացնում էր: Շիրակացին հստակ ձևակերպել է աշխարհի գոյության գաղափարը՝ պայմանավորված **հակադրությունների միասնությամբ ու պայքարով**. «Մտունդը մահվան սկիզբն է, և մահը վերադին սկիզբն է ծննդյան, քանզի այս անընդհատ հակասությունից աշխարհը գոյարկում է»:

Նա քննադատում է աստղագուշակությունը և ցույց տալիս աստղային երկնքի ուսումնասիրության կարևորությունը՝ ճանապարհորդությունների և եղանակը կանխագուշակելու համար: Այս առումով կարևոր են նրա հաղորդումները Կենդանակերպի, Ծիր Կաթինի և Խեցգետնի համաստեղության մասին:

Անանիա Շիրակացին տեղեկություններ է հաղորդում Լուսնի ազդեցության հետ կապված մակընթացությունների ու տեղատվությունների, ինչպես նաև «աստղային երկնքի հետ կապված» երկրաշարժերի մասին:

Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփված են վաղմիջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները:

Աշխարհագրություն: Վաղմիջնադարյան Հայաստանի **աշխարհագրության և քարտեզագրության անգույակյան հուշարձանն** է Մովսես Խորենացու (V դ.) և նրա գործը շարունակողի՝ Անանիա Շիրակացու (VII դ.) «**Աշխարհացոյց**»-ը: Դա հին և վաղմիջնադարյան ժամանակներում հայտնի աշխարհի աշխարհագրական նկարագրությունը պարունակող աշխատություն է՝ հագեցած համապատասխան քարտեզագրական նյութերով: Այն հիմնված է Պաղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկ»-ի մեթոդաբանության վրա: Միևնույն ժամանակ այն իր դարաշրջանի առումով կարևոր տեղեկություններ է պարունակում աշխարհի մասին: «Աշխարհացոյց»-ում մեծ տեղ է հատկացված Հայաստանի և հարևան երկրների աշխարհագրությանը: Դա նշանակում է, որ գիտականորեն ստեղծվել էր թե՛ աշխարհագրական ձեռնարկ և թե՛ դրանում նկարագրված երկրների ու երկրամասերի **քարտեզների ժողովածու՝ «Ապրաս»:**

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո հայ քաղաքական մտքի կենտրոնում էր հայոց պետականության և տարածքային ամբողջականության վերականգնման խնդիրը, ուստի կարևոր է համարվել Հայոց աշխարհի տարածքային ամբողջական պատկերի ներկայացումը: «Աշխարհացոյցը» հանգամանորեն նկարագրում է **Մեծ Հայքի 15 աշխարհները և Փոքր Հայքը:**

Անանիա Շիրակացին մեծ ներդրում ունի նաև մաթեմատիկայի բնագա-

վառում: Նրա կողմից կազմված *թվաբանության դասագիրքն աշխարհում հնագույնների շարքին է պատկանում:*

Տոմար: Տոմարական հաշվումների նպատակով Դվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովը անդրադարձ է կատարում հայկական օրացույցին: *Բուն Հայոց թվականի* (Ք. ա. 2492 թ.) կողքին սահմանվում է «*Հայոց Մեծ թվականը*», որի սկիզբ է համարվում 552 թ. *հոգիսի II-ը*: Այնուամենայնիվ, Հայաստանում եկեղեցական տոների և ծիսակատարությունների ժամանակը որոշելիս անհամապատասխանություններ էին նկատվում՝ կապված հայկական արեգակնային օրացույցի շարժական լինելու հետ: Ուստի Հայաստանում ևս քրիստոնյա այլ երկրների նման սկսեցին գործածել հատուկ աղյուսակներ՝ օրացուցային տարբերությունները կարգավորելու համար: Անանիա Շիրակացին «Անշարժ տոմար» կազմելու փորձ արեց:

Իրավունք և եկեղեցական կանոնական գրականություն: IV դարից աշխարհիկ իրավունքի կողքին Հայաստանում զարգացավ նաև եկեղեցական՝ կանոնական իրավունքը: Հայ Արշակունիների թագավորության վերջից երկրի օրենքների մշակման աշխատանքն իր վրա վերցրեց եկեղեցին: Հայ եկեղեցական իրավունքի մեջ կարևոր էին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Ս. Սահակ Պարթևի և մյուս սուրբ հայրերի հաստատած կանոններն ու Հայ առաքելական եկեղեցու ժողովներում ընդունված կանոնախմբերը:

V դարի կեսերից հայ մտավորականներն իրենց ծանրակշիռ խոսքն են ասել՝ ի պաշտպանություն Տիեզերական առաջին երեք ժողովների քրիստոսաբանու-

Հովհան Գ Օձունեցի

թյան վրա հիմնված Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանության (Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, կաթողիկոսներ Հովհաննես Ա Մանդակունի և Բարգեճ Ա):

Կազմվում է դավանաբանական բնույթի թղթակցությունների ժողովածու՝ «*Գիրք թղթոց*»՝ գրված V–IX դդ.: *Կոմիդասս կաթողիկոսի* ժամանակ կազմվել է եկեղեցու հայրերի գրվածքների հատվածներից հավաքված «*Կնիք հաւարոյ*» ժողովածուն:

Համաշխարհային պատմության մեջ «Կանոնագիրք Հայոց» կրկը, որը կազմվել է հայոց կաթողիկոս **Հովհան Գ Օձնեցու (717–728 թթ.)** ջանքերով, **կանոնական իրավունքի վերաբերյալ առաջին ժողովածուն է:** Իրանում գետեղված են վաղմիջնադարյան կանոնական բազմաթիվ փաստաթղթեր: Հովհան Օձնեցու գրչին է պատկանում նաև պավլիկյանների վարդապետության դեմ ներկայացված **«Ընդդեմ Պողիկեսանց»** գրվածքը:

Եկեղեցին գբաղվել է նաև քաղաքացիական, ընտանեկան, քրեական և դատավարական իրավունքի հարցերով:

Արվեստ: Հայ շինարարական արվեստի հնագույն ավանդույթները նշանակալից առաջընթաց ապրեցին միջնադարում: **Հայ ազգային ճարտարապետությունը սրելոճեց եկեղեցաշինության համաշխարհային գրուպորժոններ:**

Քաղաքաշինության և ամրոցաշինության մեջ ձեռք բերված մեծ փորձը նույնպես լայնորեն օգտագործվեց վաղ միջնադարում: Հայ շինարարները շինությունների ամրությունն ապահովելու համար կիրառում էին հատուկ միջոցներ՝ օգտագործելով կապակցող կրաշաղախ նյութով շարվածքը:

Քրիստոնեական պաշտամունքային վաղ շրջանի շինությունները բազիլիկ տաճարներն էին, ինչպես **Ծիծեռնավանքի, Քասաղի, Արցախի Տիգրանակերտի, Երեբունյքի և Տեկորի եռանավ բազիլիկ եկեղեցիները:** Այնուհետև եկեղեցաշինության մեջ առաջ եկան կենտրոնազմբեթ կառույցները, որոնք ավելի դիմացկուն էին երկրաշարժերի ժամանակ: Երդիկավոր քարաշեն ծածկերը կառուցվում էին հնուց եկող հազարաշեն

Ծիծեռնավանքի եռանավ բազիլիկ եկեղեցին, IV–V դդ.

կոչվող ձևի օրինակով, որը կիրառվում էր ժողովրդական տների ծածկերում:

Եկեղեցաշինության վաղ շրջանի կառույցներից էր Վաղարշապատի Մայր տաճարը (303 թ.), որը վերակառուցվեց V դարի 80-ական թթ.: Բազիլիկ շենքի հիմքի վրա է կառուցվել Մայր տաճարի խաչաձև գմբեթակիր շինությունը: Տարոն գավառում, Արցախում, Գառնիում, Դվինում, Արուճում, Աշտարակում, Թալինում և Բագավանում ևս եկեղեցիներ կառուցվեցին:

Նշանակալից էին **Ավանի** (590-ական թթ.), **Մրենի** (613 թ.), **Ս. Հռիփսիմե** (618 թ.), **Ս. Գայանե** եկեղեցիները (631 թ.) և **Զվարթնոցի** (641–661 թթ.) տաճարը:

Ճարտարապետության հետ միասին զարգանում էր նաև **քանդակագործությունը:** Այդ բնագավառի հիասքանչ նմուշներից են Աղձքի դամբարանի, Ս. Էջմիածնի, Երեբունյքի, Զվարթնոցի, Աշտարակի և այլ ճարտարապետական հուշարձանների քանդակները:

Հայկական ճարտարապետության ու քանդակագործության մեջ նոր երևույթ էր **խաչքարը**, որի ակունքներում էր կոթողներ կանգնեցնելու վաղեմի ավան-

դույթը (հնագույն մենհիրներ, վիշապաքարեր, Արարատյան՝ Վանի թագավորության դարաշրջանի կոթողներ, սահմանաքարեր, թևավոր խաչեր և այլն): Ճարտարապետական մանր կոթողային ձև ներկայացնելով՝ *Խաչքարը հայ կերպարվեստի յուրահատուկ տեսակ է*: Խաչքարը պատվանդանի վրա կանգնեցված սալաձև *կոթող-խաչարձան է*: Այն՝ որպես ճարտարապետական զարդ, կարող է նաև ագուցվել եկեղեցու որմի մեջ: Խաչքարերը կանգնեցվել են որպես կոթողներ՝ ի նշանավորումն ռազմական հաղթանակների, պատմական կարևոր իրադարձությունների, տաճարների, եկեղեցիների, աղբյուրների, կամուրջների կառուցման և ի հիշատակ նախնիների: Խաչքարի արվեստը դարերի ընթացքում նշանավոր վարպետների ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ անգուցական կատարելության հասավ:

IV–VII դդ. կառուցված եկեղեցիները զարդարված էին *խճանկարներով* և

որմնանկարներով (Քասաղ, Ս. Էջմիածին, Տեկոր, Զվարթնոց, Արուճ):

Հայ մատենագրության մեջ վաղմիջնադարյան շրջանից զարգացել է նաև գրքերը մանրանկարներով զարդարելու արվեստը, որը հետագա դարերում մեծ վերելք է ապրել: *Պահպանված հայկական առաջին մանրանկարները (VI–VII դդ.) չորսն են*, որոնք ունեն ավետարանական բովանդակություն: Հայտնության թեմային վերաբերող մանրանկարները կատարված են տպավորիչ գունազեղությամբ, իսկ կերպարների դեմքերն արտահայտչորեն ազգային ինքնատիպություն են կրում: Դրանք ներմուծված են *«Էջմիածնի Ավետարանի»* (989 թ.) ձեռագրի վերջում և պահպանվել են VI դ. փղոսկրյա կազմի տակ:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում զարգացել է նաև *եկեղեցական երգն* ու *երաժշտությունը*: Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Գարթեը, Կոմիտաս կաթողի-

Օձունի գմբեթավոր բազիլիկ եկեղեցին

*Ամենափրկիչ
խաչքար.
Էջմիածին է բերվել
Արարարից*

կուր հորինել են *շարականներ*՝ եկեղեցական արարողություններին և տոներին երգելու համար: Իսկ թատերական կյանքն արտահայտվել է թատերականացված խաղերի և հանդեսների ձևով:

Ուշագրավ էին հայ ոսկերիչների ստեղծած գործերը: Գեղարվեստական խեղդենն ու ապակեղենը լայն կիրառություն են ունեցել հնադարյան ժամանակաշրջանից: Արմավիրում, Արտաշատում, Գառնիում և Դվինում հայտնաբերվել են գեղեցիկ զարդեր և բազմազույն անոթներ, ջրամաններ, պնակներ, թասեր, կարասներ և ապակույց պատրաստված տարբեր սրվակներ:

Հայկական արհեստագործության և արվեստի գլուխգործոցների համբավը տարածվել էր Հայաստանի սահմաններից դուրս: Վաղ միջնադարում ստեղծված հարուստ մշակութային արժեքները պարարտ հող նախապատրաստեցին հետագայում հայ մշակույթի հարատևման և բուռն զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տեղեկություններ է պարունակում Սեբեոսի «Պատմությունը»: Ո՞ր շրջանի իրադարձությունների պատմությանն է նվիրված Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունը: Ո՞վ է «Պատմություն Տարոնոյ» երկի հեղինակը: Ինչ իրադարձությունների մասին է պատմում Ղևոնդ վարդապետի աշխատությունը:
2. Ինչ գիտեք Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական հայացքների մասին:
3. Աշխարհագրական բնույթի ինչ աշխատություն է ստեղծվել վաղմիջնադարյան Հայաստանում: Ո՞վ է դրա հեղինակը:
4. Դվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովը ինչ որոշումներ է կայացրել տոմարի վերաբերյալ:
5. Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Հայաստանում ո՞ւմ էր պատկանում օրենքների մշակման իրավունքը: Ինչո՞վ է հայտնի «Կանոնագիրք Հայոց» երկը, ո՞վ է այն կազմել:
6. Վաղմիջնադարյան քրիստոնեական պաշտամունքային ինչ շինություններ կարող եք նշել: Նկարագրեք դրանք: Ինչ է խաչքարը: Ո՞ր շրջանին են վերաբերում հայկական առաջին մանրանկարները:
7. Վերհանեք վաղմիջնադարյան հայկական մշակույթի պատմական նշանակությունը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 2 միլիոնից մոտ 14 հազար տարի մեզանից առաջ — Պալեոլիթը Հայաստանի տարածքում
- Ք. ա. մոտ XII-X հազարամյակներ — Մեզոլիթ (միջին քարի դար)
- Ք. ա. մոտ X հազարամյակ — VI հազարամյակի կեսեր — Նեոլիթ (նոր քարի դար)
- Ք. ա. մոտ VI հազարամյակի կեսեր - V հազարամյակի վերջ — Էնեոլիթ (պղնձի-քարի դար)
- Ք. ա. IV-III հազարամյակներ — Բրոնզի դար
- Ք. ա. XXVIII-XXVII դդ. — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք. ա. XXIV-XXIII դդ. — Հայա, Սուբուր, Արմանի վաղ պետական կազմավորումների հիշատակությունը արձանագրություններում
- Ք. ա. XV-XIII դդ. — Հայասա թագավորությունը
- Ք. ա. 859 թ. — Ուրարտուի առաջին արքա Արամի (Արամե) անվան հիշատակությունը ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք. ա. մոտ 835-825 թթ. — Սարղուրի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. մոտ 830-ական թթ. վերջ — Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք. ա. մոտ 810-786 թթ. — Մենուայի գահակալումը
- Ք. ա. 786-764 թթ. — Արգիշտի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 782 թ. — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 776 թ. — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 764-735 թթ. — Սարղուրի II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 685-645 թթ. — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 612 թ. — Պարոյրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք. ա. 521-331 թթ. — Հայկազուն-Երվանդականների իշխանությունը Հայաստանում՝ որպես սատրապներ
- Ք. ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1 — Գավգամելայի ճակատամարտը: Հայաստանի անկախության վերականգնումը
- Ք. ա. մոտ 260-240 թթ. — Շամ (Սամոս) Երվանդականի գահակալումը. մայրաքաղաք Սամոսատի հիմնադրումը
- Ք. ա. մոտ 240 թ. — Արշամի գահակալման սկիզբը
- Ք. ա. մոտ 220-201 թթ. — Երվանդ IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 201 թ. — Մեծ Հայքում Հայկազուն-Երվանդականների ճյուղի իշխանության ավարտը
- Ք. ա. 190 թ. — Մագնեսիայի ճակատամարտը

- Ք. ա. 189 թ. — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմմագենեի անկախացումը
- Ք. ա. 189 – մոտ 160 թթ. — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք. ա. մոտ 185 թ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- Ք. ա. 160–115 թթ. — Արտավազդ I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 95–55 թթ. — Տիգրան II Մեծի գահակալումը
- Ք. ա. 94 թ. — Ծոփքի և Կորդուքի միացումը Մեծ Հայքին
- Ք. ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
- Ք. ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք. ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
- Ք. ա. 80–70-ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
- Ք. ա. 69 թ. գարուն — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը
- Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6 — Տիգրանակերտի ճակատամարտը
- Ք. ա. 68 թ. սեպտեմբերի 22 — Արածանիի ճակատամարտը
- Ք. ա. 66 թ. սեպտեմբեր — Արտաշատի պայմանագրի կնքումը
- Ք. ա. 55–34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 53 թ. մայիսի 6 — Խառանի ճակատամարտը
- Ք. ա. 30–20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 20–8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
- Ք. ա. 8–5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 2 – Ք. հ.1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
- 1 թ. — Արտաշեսյան արքայատոհմի թագավորության ավարտը
- 18–34 թթ. — Զենոն–Արտաշեսի գահակալումը
- 52 թ. — Վաղարշի և Տրդատի գլխավորությամբ պարթևական զորքի մուտքը Հայաստան
- 62 թ. գարուն — Հռանդեսայի ճակատամարտում Պետոսի պարտությունը
- 64 թ. — Հռանդեսայի պայմանագրի կնքումը
- 66–88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
- 88–110 թթ. — Սանատրուկի գահակալումը
- 117–140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- 185–198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը
- 198–215 թթ. — Խոսրով I-ի գահակալումը
- 216–252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
- 287–330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
- 301 թ. — Քրիստոնեության հռչակումը Հայաստանի պետական կրոն
- 303 թ. — Վաղարշապատի Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի կառուցումը
- 325 թ. — Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը. «Հավատո հանգանակի» ընդունումը
- 330–338 թթ. — Խոսրով III Կոտակի գահակալումը
- 338–350 թթ. — Տիրանի գահակալումը

- 350-368 թթ. — Արշակ II-ի գահակալումը
- 354 թ. — Աշտիշատի ժողովը
- 363 թ. — Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև պայմանագրի («ամոթալի») կնքումը
- 361-440 թթ. — Մեսրոպ Մաշտոց
- 370-374 թթ. — Պապի գահակալումը
- 371 թ. — Ձիրավի ճակատամարտը
- 374-378 թթ. — Վարազդատի գահակալումը
- 378-387 թթ. — Արշակ III-ի գահակալումը
- 385-388 թթ. — Խոսրով IV-ի գահակալումը
- 387 թ. — Հայաստանի բաժանումը Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև
- 388-414 թթ. — Վռամշապուհի գահակալումը
- 405 թ. — Հայոց գրերի գյուտը
- 422-428 թթ. — Վռամշապուհի որդի Արտաշես Արշակունու գահակալումը
- 428 թ. — Հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը
- 443 թ. — Շահապիվանի ժողովը
- 449 թ. — Արտաշատի ժողովի գումարումը և կրոնափոխության առաջարկի մերժումը
- 450-451 թթ. — Վարդանանց պատերազմը
- 450 թ. — Խաղխաղի ճակատամարտը
- 451 թ. մայիսի 26 — Ավարայրի ճակատամարտը
- 481-484 թթ. — Վահանանց ապստամբությունը
- 481 թ. — Ակոռիի ճակատամարտը
- 482 թ. — Ներսեհապատի ճակատամարտը
- 482 թ. — Ճարմանայի ճակատամարտը
- 484 թ. — Նվարսակի պայմանագրի կնքումը
- 484 թ. — Վաչագան Բարեպաշտի գահակալման սկիզբը
- 506 թ. — Դվինի առաջին եկեղեցական ժողովի գումարումը
- 554 թ. — Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովի գումարումը
- 571-572 թթ. — Հակապարսկական ապստամբությունը Վարդան Մամիկոնյանի (Կրտսեր Վարդան) գլխավորությամբ
- 591 թ. — Հայաստանի բաժանումը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև
- 618 թ. — Ս. Հոփսիմն եկեղեցու կառուցումը
- 628-632 թթ. — Վարազտիրոց Բագրատունին՝ Հայաստանի մարզպան
- 631 թ. սեպտեմբերի 14 — Խաչափայտի վերադարձը Երուսաղեմ
- 631 թ. — Ս. Գայանե եկեղեցու կառուցումը
- 639 թ. — Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերի վերամիավորումը հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ
- 640 թ. — Արաբական ներխուժումների սկիզբը Հայաստան
- 641-661թ. — Զվարթնոցի տաճարի կառուցումը

- 652 թ. — Հայ-արաբական պայմանագրի կնքումը
- 701 թ. — Դվին կենտրոնով Արմինիա վարչաքաղաքական միավորի ստեղծումը
- 703 թ. — Հակաարաբական առաջին ապստամբությունը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ. Վարդանակերտի ճակատամարտը
- 748-750 թթ. — Հակաարաբական ապստամբությունը Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ
- 774-775 թթ. — Հակաարաբական ապստամբությունը Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ
- 775 թ. ապրիլի 24 — Արձնիի ճակատամարտը
- 804-826 թթ. — Աշոտ Մնակեր Բագրատունին՝ հայոց իշխան
- 826-851 թթ. — Բագարատ Բագրատունին՝ հայոց իշխան
- 850-855 թթ. — Հակաարաբական ամենահզոր ապստամբությունը
- 855 թ. — Աշոտ Բագրատունին՝ հայոց իշխան և սպարապետ
- 885 թ. — Աշոտ Բագրատունու ճանաչվելը Հայաստանի թագավոր

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
1. «ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՌԻԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	3
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ	
2. ԴԱՏԱՄԱՆՇԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՅՄԱՆՆԵՐԸ.....	8

ՄԱՍ Ա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ I

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ I. ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐ	14
§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	14
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԱՇԽԱՐՀԸ Ք. Ա. X-IV ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ.....	18
§ 3. ԴԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵՐԸ.....	21

ԲԱԺԻՆ II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	25
§ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ	25
§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՑ ԳՐԱՎՈՐ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	30
ԳԼՈՒԽ II. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ (Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ — Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲ)	35
§ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ.....	35
§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ.....	39
§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲԻՆ.....	44

ԲԱԺԻՆ III

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ I. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	49
§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ	49
§ 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԻՇՏԻ I-Ի ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ II-Ի ՕՐՈՔ.....	53
§ 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՄԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք. Ա. VII ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.....	57
§ 4. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ.....	61

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ67

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. VII ԴԱՐԱՎԵՐՁԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
 Ք. Ա. 330-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ.....67

§ 2. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. 331-201 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....73

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
 ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ77

ԳԼՈՒԽ III. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....82

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆԻԹՅՈՒՆԸ82

§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ..... 84

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾ 89

§ 4. ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ..... 98

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԳԵՄ ՀՈՈՄԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏ
 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ: ԱՐՏԱՎԱՋԻ II..... 105

§ 6. ԱՐՏԱՇԵՍԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ..... 111

ԳԼՈՒԽ IV. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....114

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ
 ՄՐՏԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱՔԵՄՈՒՄ..... 114

§ 2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ.....118

§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ 123

ԲԱԺԻՆ IV
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ Ք. Ա. IX-Ք. Ա. III ԴԱՐԵՐՈՒՄ..... 129

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 129

§ 2. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ..... 133

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 137

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ.....141

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ141

§ 2. ԳԻՐԸ, ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ..... 147

§ 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԸ 151

§ 4. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԸ 154

§ 5. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ:
 ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ..... 159

ՄԱՍ Բ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 166

ԲԱԺԻՆ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒՄԸ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ

ԳԼՈՒԽ I. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ..... 168

§ 1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ..... 168

§ 2. ԱՂԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ..... 174

ԳԼՈՒԽ II. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ V ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ..... 181

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ..... 181

§ 2. ԱՐՇԱԿ II ԵՎ ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 186

§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ 194

ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ..... 198

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՍԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ..... 198

§ 2. 450–451 ԹԹ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ..... 201

§ 3. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 209

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ 213

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ 219

§ 6. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 226

ԲԱԺԻՆ II

ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ԳԼՈՒԽ I. ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ..... 234

§ 1. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ 234

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ..... 238

§ 3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI–VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ 243

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ..... 249

ԱՇՈՏ ԱՂԱՍՈՒՄԻ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ, ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ,
ԱՐՏԱԿ ԵՐԺՋԱՆԻԿՈՎԻՉ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԷԴՈՒՆԱՐԳԼԻ ՊԱՐԻՏԻՎԱՆՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

АШОТ АГАСИЕВИЧ МЕЛКОНЯН, АЙК ГРИГОРЬЕВИЧ АВЕТИСЯН,
АРТАК ЕРДЖАНИКОВИЧ МОВСИСЯН, ПЕТРОС ОГАНЕСОВИЧ ОГАНЕСЯН,
ЭДУАРД ЛИПАРИТОВИЧ ДАНИЕЛЯН

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ 10-ЫЙ КЛАСС

ГУМАНИТАРНЫЙ ПОТОК

(на армянском языке)

Издательство «Зангак», Ереван, 2014

Հրատարակչության նօրեն՝
Գեղարվեստական ժրագիր՝
Գեղարվեստական ձև ավորումը՝
Քարտեզագիր՝
Վերստուգողսր բազրիչ՝

ԷմինՄ կրտյան
ԱրաԲ աղղասարյան
Արևիկ Հ աղղրյանի
Գրիգորի եղղարյան
ՆվարղՓ արսաղանյան

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Դասագրքում օգտագործված են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մովսիսյանի, Սանվել Կարապետյանի և «Ջանգակ» հրատարակչության արխիվներից:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 16 տպ. մամուլ, 20,64 պայմ. մամուլ:
Տառատեսակը՝ «Լիլիթ»: Տպարանակը՝ 10 000:

ՀԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

